

40

Ερευνητικά
Κείμενα

Μάρτιος 2026

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Ασημένια Οικονομία: Οι επιπτώσεις των δημογραφικών αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις

Αντιγόνη Λυμπεράκη

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

Ασημένια Οικονομία: Οι επιπτώσεις των δημογραφικών αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις

Αντιγόνη Λυμπεράκη

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων

Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας

Αριστοτέλους 46, 104 33 Αθήνα

Τηλ: 210 8846852

Email: info@imegsevee.gr

www.imegsevee.gr

Τίτλος: «Ασημένια Οικονομία: Οι επιπτώσεις των δημογραφικών αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις»

Τύπος δημοσίευσης: Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Χρονολογία δημοσίευσης: Μάρτιος 2026, Νο 40

Συγγραφέας: Αντιγόνη Λυμπεράκη

Σελιδοποίηση: Ιωάννα Καλουμένου

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λυμπεράκη, Αντ. (2026), «Ασημένια Οικονομία: Οι επιπτώσεις των δημογραφικών αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις», *Ερευνητικά Κείμενα ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ*, 40/2026, Αθήνα: ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Οι γνώμες και τα επιχειρήματα που διατυπώνονται στο παρόν Ερευνητικό Κείμενο δεσμεύουν τους συντάκτες του και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη τις επίσημες θέσεις του ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και της ΓΣΕΒΕΕ

Το παρόν Ερευνητικό Κείμενο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Ανάπτυξη μηχανισμών και εφαρμογή δράσεων στήριξης της προσαρμοστικότητας και της ανθεκτικότητας των ΜΜΕ και του ανθρώπινου δυναμικού τους» με κωδικό ΟΠΣ 6003486. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα μέσω του Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα 2021-2027».

Με τη συγχρηματοδότηση
της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
2021 – 2027

**Ασημένια
Οικονομία:
Οι επιπτώσεις των
δημογραφικών
αλλαγών στις
μικρές επιχειρήσεις**

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο ΙΜΕ της ΓΣΕΒΕΕ που μου ανέθεσε αυτή την εργασία και μου έδωσε την ευκαιρία να δημιουργήσω μια «γέφυρα» ανάμεσα στο πρώτο ερευνητικό μου αντικείμενο (τις μικρές επιχειρήσεις) και στο ερευνητικό μου ενδιαφέρον της τελευταίας 20ετίας (τη μακροβιότητα και τη γήρανση του πληθυσμού). Ο συνδυασμός των δύο αυτών ερευνητικών αντικειμένων από το σημείο θέασης που βρίσκομαι σήμερα ήταν εξαιρετικά γόνιμος και από πολλές απόψεις αναπάντεχος. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Ελένη Greenwood (μια από τις καλύτερες υποψήφιες διδάκτορες που είχα ποτέ), τον κύριο Γιώργο Θανόπουλο και τον κύριο Δημήτρη Γιακούλα για τα εποικοδομητικά σχόλια. Ιδιαίτερες ευχαριστίες προς τους κυρίους Αλμπανούδη και Σουρμελή για την πρόσβαση στο μητρώο του ΓΕΜΗ και τη βοήθεια που μου παρείχαν με προθυμία. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Θωμά Γεωργιάδη για την υποστήριξη στην ανάλυση των στοιχείων SHARE, καθώς και τον κύριο Μιχάλη Χουζούρη για την υποστήριξη στην επεξεργασία του μητρώου των επιχειρήσεων. Τέλος, θα ήταν αδικαιολόγητη παράλειψη αν δεν αναφέρω τη συνεισφορά του Πλάτωνα Τήνιου στη διασύνδεση των στοιχείων της λεπτομερούς εικόνας με τις μεγάλες τάσεις στην οικονομία. Η συμβολή του ήταν πολύτιμη γενικώς και κυρίως στην αποκάλυψη συνεχώς νέων τρόπων να εξετάζει κάποιος τα παλιά και γνωστά θέματα. Εξυπακούεται ότι κάθε λάθος και παράλειψη βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Βιογραφικό συγγραφέα

Η Αντιγόνη Λυμπεράκη είναι οικονομολόγος, καθηγήτρια στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και πρώην βουλευτής (Ποτάμι). Σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ανάπτυξη στο Πανεπιστήμιο Sussex (Institute of Development Studies), και έχει διδάξει σε Πανεπιστήμια στις ΗΠΑ, στην Αγγλία και στη Γαλλία. Δραστηριοποιήθηκε σε Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις Αναπτυξιακής Βοήθειας και διετέλεσε Γενική Διευθύντρια της ΜΚΟ SolidarityNow (2017-2022).

Αρχικά η έρευνά της αφορούσε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις στην Ελληνική μεταποίηση και από εκεί οδηγήθηκε σε τρία διεπιστημονικά αντικείμενα. Πρώτον, τα οικονομικά του φύλου και της οικογένειας. Δεύτερον, τα οικονομικά της γήρανσης (είναι επικεφαλής της ελληνικής ομάδας στην Έρευνα SHARE από το 2004) και τρίτον, τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της μετανάστευσης στην οικονομία υποδοχής.

Είναι συμβουλευτικό μέλος στο Ελληνικό Παρατηρητήριο του LSE, στο ΕΛΙΑΜΕΠ και στη ΔιαΝΕΟσις.

**Ασημένια
Οικονομία:
Οι επιπτώσεις των
δημογραφικών
αλλαγών
στις μικρές
επιχειρήσεις**

Περιεχόμενα

Επιτελική Σύνοψη (executive summary)	14
Εισαγωγή	
Οι μικρές επιχειρήσεις – ανθεκτικοί κολυμβητές στα ταραγμένα νερά των διαχρονικών παρεξηγήσεων εις βάρος τους	19
Κεφάλαιο 1	23
Παραγωγικότητα, τεχνολογία και παγκοσμιοποίηση	
1.1. Η ταύτιση του οικονομικού δυναμισμού με τις μεγάλες επιχειρήσεις: η κληρονομιά του Φορντισμού	23
1.2. Οι θύελλες του τελευταίου τέταρτου του 20ού αιώνα: ανταγωνισμός, παγκοσμιοποίηση και τεχνολογική αλλαγή	28
1.3. Παγκοσμιοποίηση, Παγκόσμιες Αλυσίδες Αξίας και οι κίνδυνοι της από-παγκοσμιοποίησης	30
Κεφάλαιο 2	
Η μεγάλη αφήγηση για τη μακροβιότητα και την Ασημένια Οικονομία: σωπηρές προκαταλήψεις σε βάρος των ώριμων ηλικιών	33
2.1. Ποιους αφορά η Ασημένια Οικονομία;	34
2.2. Το βάρος των προκαταλήψεων -στερεότυπα και κινδυνολογία	36
2.3. Η παράταση των χρόνων υγιούς ζωής: Μακροβιότητα και υγεία	39
Κεφάλαιο 3	
Τι νομίζουμε ότι γνωρίζουμε και τι μας μαθαίνει η νέα γνώση για τη μακροβιότητα;	46
3.1. Τί γνωρίζουμε για τα αυτό-απασχολούμενα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας;	46
3.2. Τί γνωρίζουμε για τη σχέση της επιχειρηματικότητας με τη μακροβιότητα; (the olderpreneur)	47
3.3. Τι γνωρίζουμε για τους τρόπους μετάβασης από την επιχειρηματική δραστηριότητα στη σύνταξη στην Ευρώπη; Αλλάζει η εικόνα ανάλογα με το φύλο;	49

3.4. Τί γνωρίζουμε για το εργατικό δυναμικό και τις επιδόσεις του καθώς γερνάει; Μειώνεται η παραγωγικότητα; Είναι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι λιγότερο παραγωγικοί;	53
3.5. Πώς επηρεάζει η Τεχνητή Νοημοσύνη τις θέσεις εργασίας των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων;	55
3.6. Τί γνωρίζουμε για τις ευκαιρίες και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μικρές επιχειρήσεις των ώριμων σε ηλικία επιχειρηματιών;	57
3.7. Είναι η δημογραφία πεπρωμένο; Τι γνωρίζουμε για τη δυνατότητα των πολιτικών και των μεταρρυθμίσεων να εξισορροπήσουν τις δημογραφικές πιέσεις;	58
Κεφάλαιο 4	
Οι ΜΜΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα	63
4.1 Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει πολλές μικρές επιχειρήσεις	63
4.2 Αυτοαπασχόληση και μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα	68
Αυτοαπασχολούμενοι	71
Οι μικρές επιχειρήσεις και οι παρεξηγήσεις εις βάρος τους	73
4.3 Η κρίση των ετών 2010–18 ήταν διαφορετική από τις προηγούμενες για τις ΜΜΕ στην Ελλάδα.	74
4.4 Μετά την κρίση: Επιδόσεις ανά κατηγορία μεγέθους, 2017–2022	80
Η εικόνα των επιδόσεων σε μεγαλύτερη διάρκεια (2012–2022): το μερίδιο των μικρών επιχειρήσεων στο παραγωγικό σύστημα.	81
Πόσο παραγωγικές είναι οι πολύ μικρές και οι μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα; Πώς συγκρίνονται με τις επιχειρήσεις ανάλογου μεγέθους στην Ευρωπαϊκή Ένωση;	84
Πώς αξιολογούν οι ίδιες οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις τη σημασία των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν σε διάφορες διαστάσεις της επιχειρηματικής δραστηριότητας;	86
Κεφάλαιο 5	
Μακροβιότητα και Ασημένια Οικονομία: πώς γερνούν οι άνθρωποι (επιχειρηματίες, αυτό-απασχολούμενοι και εργαζόμενοι/ες);	92

5.1. Οι επιχειρηματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι/ες: πώς μεγαλώνουν και γερνούν οι μικροί επιχειρηματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι/ες στην Ελλάδα;	92
Η σχέση των ανθρώπων μετά τα 50 τους χρόνια με την εργασία (παραμονή και έξοδος).	97
Η διαδρομή μέσα στην τρίτη ηλικία: άτομα μεταξύ 50 και 64 ετών που μεγαλώνουν ανά τύπο απασχόλησης.	98
5.2. Το εργατικό δυναμικό (άνδρες και γυναίκες)	106
5.3. Η σημερινή κατάσταση των επιχειρήσεων: τι μαθαίνουμε από το αρχείο επιχειρήσεων του ΓΕΜΗ	114
Κεφάλαιο 6	
Συμπεράσματα και κατευθύνσεις πολιτικής	131
6.1 Συμπεράσματα	131
6.2 Διαπιστώσεις που αναζητούν απτές προτάσεις πολιτικής.	136
Βιβλιογραφικές αναφορές	140

Επιτελική Σύνοψη (executive summary)

Μας έμαθαν, τουλάχιστον πολλούς από εμάς, να θεωρούμε αυτονόητη την υπεροχή των μεγάλων επιχειρήσεων έναντι των μικρών. Και μας έπεισαν, τουλάχιστον τους πιο εύπιστους, ότι οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας είναι ένα βαρίδι για την οικονομία και την κοινωνία. Το χρυσό δίδυμο της προτίμησης στις «μεγάλες επιχειρήσεις και στους νέους ανθρώπους» έχει, ανεπαίσθητα, διαποτίσει την κοινή λογική πολιτών και πολιτικών, στην Ελλάδα και στον κόσμο. Η θέαση αυτή χαρακτήριζε το παρελθόν. Φαίνεται να εντείνεται στο μέλλον.

Ζούμε, ωστόσο, σε έναν κόσμο με πολλές μικρές επιχειρήσεις και πολλούς ηλικιωμένους ανθρώπους (εργαζόμενους, επιχειρηματίες, αυτοαπασχολούμενους, καταναλωτές). Καθώς συμπληρώνονται 100 χρόνια από την ολοκλήρωση του πιο εμβληματικού εργοστασίου της μαζικής παραγωγής (της αυτοκινητοβιομηχανίας του Ford στο River Rouge του Detroit) και πάνω από 150 από την έκδοση του Κεφαλαίου του Μαρξ που περιέγραφε τους αδυσώπητους νόμους συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής, ο κόσμος των επιχειρήσεων παραμένει ένα ψηφιδωτό στο οποίο συνεχίζουν να κυριαρχούν οι μικρές επιχειρήσεις. Σε πείσμα και των δύο, ούτε η επέκταση της αγοράς, ούτε ο ανταγωνισμός, ούτε η τεχνολογική αλλαγή, ούτε η παγκοσμιοποίηση, ούτε η κρίση, ούτε η πανδημία αλλά ούτε και η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης με τους δασμούς και τον νέο προστατευτισμό κατάφεραν να ενισχύσουν την κυριαρχία των μεγαλύτερων επιχειρήσεων. Καθώς οι νέες τεχνολογίες είναι ουδέτερες προς το μέγεθος, μικρές επιχειρήσεις συνεχίζουν, στην Ελλάδα και στον κόσμο, να λειτουργούν και να ιδρύονται. Συνεχίζουν όμως να αντιμετωπίζουν τις παλιές προκλήσεις (μοναχικότητα, έλλειψη εξωστρέφειας, δυσκολίες πρόσβασης σε κεφάλαια, αβεβαιότητες ζήτησης, παρακολούθηση καινοτομιών), μαζί με κάποιες νέες:

Πολύ σημαντική, αλλά εν πολλοίς αόρατη, πρόκληση είναι ότι χρειάζεται να αναμετρηθούν με τη γήρανση του ιδιοκτήτη, των εργαζομένων και του καταναλωτικού κοινού τους. Οι συνθήκες πληθυσμιακής γήρανσης είναι ήδη αισθητές, αλλά προβλέπεται να ενταθούν στη δεκαετία που έρχεται. Είναι απορίας άξιον ότι ενώ και τα δύο θέματα – το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων από την μια πλευρά και η μακροβιότητα των ανθρώπων, από την άλλη, - τυγχάνουν εκτενούς σχολιασμού, ο συνδυασμός τους, οι προκλήσεις των μικρών επιχειρήσεων που ανήκουν σε μεγαλύτερους ανθρώπους, παραμένει ασχολίαστος και, εν πολλοίς, αόρατος.

Η δημογραφική εικόνα της ενίσχυσης της μακροβιότητας σε συνδυασμό με περιορισμό των γεννήσεων δημιουργεί κοινωνίες όπου οι ηλικιωμένοι άνθρωποι έχουν μεγάλο (και ολοένα μεγαλύτερο) ειδικό βάρος. Αυτό δεν μεταφράζεται υποχρεωτικά σε εμπόδιο για την ανάπτυξη. Η μακροβιότητα εξασφαλίζει ότι οι άνθρωποι γερνούν, όντες περισσότερο υγιείς, και μπορούν να παραμείνουν οικονομικά ενεργοί. Μπορούν, αρκεί να θέλουν οι ίδιοι και να τους θέλουν οι υπόλοιποι – κοινωνία και θεσμοί. Για να θέλουν θα πρέπει να έχουν εμπιστοσύνη στις δυνάμεις τους και να έχουν πρόσβαση σε σύγχρονες δεξιότητες. Και κάποια κίνητρα από το σύστημα συντάξεων. Για να τους θέλουν, πρέπει να αντιμετωπιστεί ο ηλικιακός

ρατισμός, να εξασφαλιστεί ότι οι χώροι εργασίας είναι φιλικοί προς τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και ότι οι προσλήψεις, η κουλτούρα στις επιχειρήσεις αλλά και οι χρηματοδοτικοί θεσμοί αναγνωρίζουν τη συμβολή των μεγαλύτερων και αξιοποιούν τις δυνατότητες της διαγενεακής συνεργασίας.

Άλλωστε, η ανάδειξη της ασημένιας οικονομίας (silver economy) φέρνει νέες ανάγκες στην κατανάλωση τόσο στα αγαθά όσο και στις υπηρεσίες. Ο συνδυασμός «μικρές επιχειρήσεις / μεγάλοι ιδιοκτήτες» δημιουργεί ευκαιρίες ταχύτερης και πληρέστερης κατανόησης αυτών των νέων αναγκών στην πλευρά της ζήτησης.

Στη μελέτη αυτή εξετάστηκαν παράλληλα οι οικονομικές/διαθρωτικές και οι δημογραφικές προκλήσεις, με επίκεντρο τον κόσμο των μικρών επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Αναλύθηκε η εμπειρία της γήρανσης των επιχειρηματιών και αυτοαπασχολούμενων σε σύγκριση με μισθωτούς (ιδιωτικού και δημοσίου τομέα) και σε σχέση με ομολόγους τους σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Οι Έλληνες επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενοι εργάζονται περισσότερο χρόνια και μοιάζουν περισσότερο με τους Ευρωπαίους (γενικώς) παρά με τους μισθωτούς της Ελλάδας (ειδικώς). Και όταν βγαίνουν στη σύνταξη, δοκιμάζουν μεγάλη και απότομη απώλεια εισοδήματος.

Η στατιστική ανάλυση βασίστηκε σε εξέταση πρωτογενών στοιχείων από μεγάλη πανευρωπαϊκή έρευνα πάνελ ατόμων ηλικίας 50+, από στατιστικά δεδομένα της ΕΛΣΤΑΤ αλλά και (για πρώτη φορά) στα στοιχεία του ΓΕΜΗ κατέληξε σε οκτώ διαπιστώσεις - 'αδρά δεδομένα', τα οποία οφείλει να λαμβάνει υπόψη η διαμόρφωση πολιτικής.

1. Οι ελληνικές μικρές επιχειρήσεις επέδειξαν μεγάλη ανθεκτικότητα σε όλες τις μεγάλες αλλαγές στο περιβάλλον τους (ένταξη στην ΕΕ, εισαγωγή του ευρώ, παρατεταμένη κρίση, πανδημία, αβεβαιότητα).
2. Τόσο στη δεκαετία της κρίσης όσο και στην εποχή της ανάκαμψης, συνέχισαν να ιδρύονται κυρίως μικρές επιχειρήσεις.
3. Το 2024, ο ρυθμός δημιουργίας νέων πολύ μικρών επιχειρήσεων ήταν τριπλάσιος του μέσου Ευρωπαϊκού όρου, ενώ η αύξηση της απασχόλησης στις πολύ μικρές επιχειρήσεις ήταν σχεδόν 5 φορές μεγαλύτερη από την ΕΕ.
4. Αν και πρωταθλήτριες στην ανθεκτικότητα, οι μικρότερες επιχειρήσεις στην Ελλάδα υπολείπονται σε παραγωγικότητα των μεγαλύτερων σε μεγαλύτερο βαθμό από αλλού στην Ευρώπη.
5. Ποσοστό 35% των ιδιοκτητών επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν στα τελευταία 15 χρόνια είναι πάνω από 50 ετών, ενώ εμφανίζει εξισορρόπηση η επιχειρηματικότητα με βάση το φύλο. Είναι εύλογο να υποθέσει κάποιος ότι στο σύνολο των επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν παλαιότερα, το μερίδιο των ιδιοκτητών άνω των 50 θα είναι συντριπτική πλειοψηφία.

6. Οι επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα εργάζονται περισσότερα χρόνια και έχουν περισσότερα κοινά με τις τάσεις που κυριαρχούν στην Ευρώπη.
7. Διατηρούν σχετικά καλύτερη υγεία (όσο εργάζονται) αλλά αντιμετωπίζουν απότομη απώλεια εισοδήματος αφού εγκαταλείψουν την ενεργό δράση (μετά τα 75 χρόνια).
8. Η κλαδική και γεωγραφική διάσταση του επιχειρηματικού ιστού κατά το 2025, σε συνδυασμό με μέγεθος απασχόλησης, δείχνει ότι στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά ιδρύονται στα τελευταία 15 χρόνια οι περισσότερες επιχειρήσεις και έχουν σχετικά μικρότερο μέγεθος. Πρόκειται κυρίως για συμβουλευτικές υπηρεσίες (τεχνολογικές, IT, χρηματοπιστωτικές, ασφάλισης, ακίνητα, υπηρεσίες σε άτομα και νοικοκυριά) και -κυρίως- τις δημιουργικές δραστηριότητες. Μόνο στα καταλύματα εμφανίζεται σημαντική κινητικότητα στην υπόλοιπη χώρα....

Η ενίσχυση της ανταγωνιστικής οικονομίας απαιτεί εξωστρεφείς επιχειρήσεις που συμμετέχουν σε δίκτυα και σε αλυσίδες αξίας. Απαιτεί επιπλέον πρόσβαση σε υπηρεσίες στήριξης (πληροφόρησης) για επιχειρηματικές ('με ποιους να συνεργαστώ;') και ατομικές αποφάσεις ('Ός ποια ηλικία να εργαστώ, σε ποια κλάση εισφορών να ενταχθώ;'). Η υποστήριξη θα πρέπει να επεκταθεί στη διαχείριση ακίνητης περιουσίας και σε διεύρυνση των επιλογών μεταβίβασης της επιχείρησης. Και ασφαλώς σε προγράμματα αναβάθμισης ψηφιακών δεξιοτήτων για ιδιοκτήτες και εργαζόμενους.

Οι προκλήσεις του παραγωγικού ιστού και των μικρών επιχειρήσεων είναι δύσκολες και απαιτητικές στην αντιμετώπισή τους. Όμως η δυσκολία τους χλομάζει μπροστά στη δημογραφική πρόκληση: οι συνέπειες των δημογραφικών τάσεων δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν με ακρίβεια, αλλά αν δεν αντιμετωπιστούν μπορεί να αποβούν εξαιρετικά επικίνδυνες -για ανθρώπους, επιχειρήσεις και την κοινωνία ολόκληρη. Η μελέτη αυτή επιχειρεί να εξετάσει τις δύο προκλήσεις παράλληλα, εκκινώντας από τις παρεξηγήσεις και το βάρος των προκαταλήψεων που τροφοδοτούν ηλικιακό ρατσισμό και προκατάληψη εις βάρος των μικρών επιχειρήσεων. Οι προκαταλήψεις δεν λειτουργούν μόνο αποκλείοντας ηλικιωμένα άτομα ή/και μικρές επιχειρήσεις από ευκαιρίες. Επιδρούν δηλητηριωδώς και στη συμπεριφορά των ίδιων των θυμάτων των προκαταλήψεων, υποσκάπτοντας τη δυνατότητά τους να κινηθούν ελεύθερα και δημιουργικά.

Η μελέτη καταλήγει σε 7 κατευθύνσεις πολιτικής:

1. Αντιμετώπιση του σημαντικού προβλήματος επάρκειας των κρατικών συντάξεων των αυτοαπασχολούμενων/επιχειρηματιών μετά την οριστική έξοδο από την εργασία. Διερεύνηση και κινητοποίηση συμπληρωματικής πρόνοιας μέσω επαγγελματικής ασφάλισης ή αποταμιεύσεων.
2. Αναζήτηση λύσεων στο εντεινόμενο πρόβλημα της διαδοχής στις μικρές και γενικότερα στις οικογενειακές επιχειρήσεις, και διευκόλυνση πρόσβασης σε κεφάλαια και

πληροφόρηση για αξιοποίηση ακίνητης περιουσίας.

3. Η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης, η επιβολή δασμών και η άνοδος του προστατευτισμού συνεπάγονται μικρότερες ευκαιρίες (και μεγαλύτερες απώλειες) για τις μικρότερες επιχειρήσεις. Η αναζήτηση συνεργατών και αγορών στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής οικονομίας γίνεται, συνεπώς, επιτακτικότερη.
4. Αν η Τεχνητή Νομοσύνη εξελιχθεί σε μια «γενικής χρήσης τεχνολογία» όπως το internet για παράδειγμα, τότε θα προσφέρει ένα νέο φάσμα ευκαιριών και δυνατοτήτων σε επιχειρήσεις και δραστηριότητες κάθε μεγέθους. Αυτό προϋποθέτει θεσμικές πρωτοβουλίες για την εξοικείωση και αξιοποίηση των εργαλείων της Τεχνητής Νομοσύνης από τις μικρές επιχειρήσεις.
5. Τόνωση της ψηφιακής ορατότητας και των δεξιοτήτων συνεργασίας των μικρότερων επιχειρήσεων.
6. Αξιοποίηση εργαλείων Τεχνητής Νομοσύνης για υποστήριξη επιχειρηματικών και ατομικών αποφάσεων που ενισχύουν το ελληνικό παραγωγικό σύστημα και την ευημερία των ανθρώπων.
7. Χάραξη πολιτικών που να αντιμάχονται τα δηλητηριώδη στερεότυπα: στερεότυπα σε βάρος της μικρής επιχειρηματικότητας και τα στερεότυπα σε βάρος των ανθρώπων ώριμης ηλικίας.

Τέλος, με δεδομένο ότι πρόκειται για ένα θέμα ή συνδυασμό θεμάτων όπου απόψεις και μέτρα πολιτικής ωριμάζουν, εντοπίζονται ζητήματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

- Διερεύνηση της διεθνούς πρακτικής για θεσμούς συμπληρωματικής ασφάλισης για ελεύθερους επαγγελματίες για σύνταξη και για υγεία.
- Εντοπισμός προληπτικών δράσεων υγείας που να περικλείουν τα ειδικά θέματα των αυτοτελώς απασχολούμενων.
- Προγράμματα ψηφιακού και οικονομικού αλφαριθμητισμού που να απευθύνονται προς αυτοτελώς απασχολούμενους.
- Διερεύνηση των εμποδίων που περικλείει η έναρξη αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.
- Mentoring και προώθηση διαγενεακών συνεργασιών.
- Διαμόρφωση εργαλείων Τεχνητής Νομοσύνης για συγκεκριμένους κλάδους ή clusters συναφών δραστηριοτήτων.

Οι μικρές επιχειρήσεις – ανθεκτικοί κολυμβητές στα ταραγμένα νερά των διαχρονικών παρεξηγήσεων εις βάρος τους.

Η τεχνολογία και η δημογραφία φέρνουν μεγάλες αλλαγές στον τρόπο που ζούμε, εργαζόμαστε, συνδεόμαστε με άλλους ανθρώπους, καταναλώνουμε και γενικώς στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τη ζωή και τον κόσμο. Η μακροβιότητα, η τεχνολογική αλλαγή και οι διεθνείς κανόνες του οικονομικού παιχνιδιού (αυτό που περιληπτικά ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση) μεταμορφώνουν τον κόσμο και δημιουργούν ένα πλαίσιο ευκαιριών και προκλήσεων που μας επιβάλλουν να σκεφτούμε τα πάντα από την αρχή.

Η μελέτη αυτή αποτελεί προκαταρκτική διερευνητική προσπάθεια προκειμένου να συνδεθούν με τρόπο κατανοητό οι ποικίλες συντεταγμένες του κόσμου των μικρών επιχειρήσεων μέσα σε ένα περιβάλλον που αλλάζει. Αν εξετάσουμε αποσπασματικά τις επιπτώσεις των επιμέρους αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις (δημογραφικές τάσεις, τεχνολογικές δυνατότητες, καινοτομίες, αλλαγές στις αγορές) θα καταλήξουμε σε παράλληλες παραπλανητικές αφηγήσεις. Αυτό που χρειάζεται είναι να εξεταστούν οι αλλαγές μέσα στο πλαίσιο της μεγάλης εικόνας. Άλλωστε, από τη σύνθεση των διαφορετικών διαστάσεων, κινητήριων δυνάμεων και περιορισμών θα προκύψει με μεγαλύτερη σαφήνεια ο κατάλογος των θεμάτων προς διερεύνηση στο μέλλον.

Η μεγάλη εικόνα, όπως και οι μεγάλες αφηγήσεις που την φέρνουν πιο κοντά στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και μας εξοικειώνουν με αυτήν, βρίσκεται σε εξέλιξη. Όπως είναι αναμενόμενο, δεν πρόκειται για γραμμική διαδικασία, αλλά για ένα δυναμικό σχήμα μέσα στο οποίο οι αλλαγές άλλοτε επιταχύνονται και άλλοτε επιβραδύνονται. Στη μελέτη αυτή εξετάζονται δύο οικογένειες μεγάλων αφηγήσεων: μια παραγωγική-τεχνολογική, και μια δημογραφική-κοινωνικοοικονομική. Αν και είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, εντούτοις δείχνουν να μοιράζονται ένα χαρακτηριστικό: την πεποίθηση ότι το (μεγάλο) μέγεθος μιας επιχείρησης είναι βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της επιτυχίας της επειδή οι μικρότερες επιχειρήσεις βρίσκονται σε μειονεκτική ανταγωνιστική/τεχνολογική/οικονομική θέση. Στο κοινό υπόστρωμα των μεγάλων αφηγήσεων βρίσκουμε την υποτίμηση της σημασίας της ευελιξίας, της προσαρμοστικότητας και της ανθεκτικότητας (που αποτελούν κεντρικά συστατικά της επιχειρηματικότητας σε μικρή κλίμακα). Αυτή η εμπεδωμένη αντίληψη που συσχετίζει το μικρό μέγεθος με προβληματικές επιδόσεις είναι σύμπτωμα νωθής σκέψης και χρειάζεται να αλλάξει.

Η μελέτη αυτή αναπτύσσεται στα ακόλουθα μέρη:

- **Στο Πρώτο Μέρος (Κεφάλαια 1, 2 και 3)** περιγράφεται το ευρύτερο πλαίσιο της ηγεμονικής σκέψης και της κατανόησης του κόσμου προκειμένου να εντοπιστεί η θέση που καταλαμβάνουν οι μικρότερες επιχειρήσεις. Το πλαίσιο αυτό παρουσιάζεται σε δύο

εκδοχές: μια εστιασμένη στη δυναμική της οικονομίας, της τεχνολογίας και της παραγωγής (μια αφήγηση οικονομικής προόδου, ας πούμε) και μια εκδοχή εστιασμένη στις δημογραφικές τάσεις που αλλάζουν ουσιαστικά τη δυναμική των σύγχρονων κοινωνιών.

Στο Πρώτο Κεφάλαιο, σκιαγραφείται το ηγεμονικό «παράδειγμα» οικονομικής ευημερίας και προόδου που κυριάρχησε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σε διάφορες διαδοχικές εκδοχές. Πολλά χωρούν μέσα σε αυτή την αφήγηση, αλλά οι μικρές επιχειρήσεις δεν έχουν χώρο. Είναι καταδικασμένες να αντιμετωπίζονται σαν υπολείμματα άλλων εποχών, που κατ' εξαίρεση μπορεί να αναπτυχθούν στις ρωγμές του συστήματος, όπως το γρασίδι ανάμεσα στις πέτρινες πλάκες.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο παρουσιάζεται η Δημογραφική Αφήγηση γύρω από τη μακροβιότητα και το οικονομικό της συμπλήρωμα: η Ασημένια Οικονομία. Κατά ένα τρόπο σχεδόν συμμετρικό, εντοπίζεται συστηματική προκατάληψη εις βάρος των ηλικιωμένων ανθρώπων (στο προηγούμενο κεφάλαιο οι επιχειρήσεις ήταν πολύ μικρές για να ευδοκμήσουν, και εδώ οι άνθρωποι είναι πολύ «μεγάλοι» για να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη),

Το Τρίτο Κεφάλαιο επιχειρεί να συνοψίσει κεντρικές νέες επιστημονικές απαντήσεις σε ερωτήματα που νομίζαμε ότι γνωρίζαμε αλλά στην πραγματικότητα δεν είχαμε κατανοήσει. Το κεφάλαιο αυτό συνοψίζει διαδεδομένες πλάνες και φιλοδοξεί να συμβάλει σε μια περισσότερο ρεαλιστική συμβίωση με τις δημογραφικές και οικονομικές πραγματικότητες της εποχής μας. Διότι η δημογραφία δεν είναι πεπρωμένο: είναι ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούμε να χωρέσουμε πολλές και διαφορετικές οικονομικο-κοινωνικές πραγματικότητες.

- **Στο Δεύτερο Μέρος** (Κεφάλαια 4 και 5) η ανάλυση περιστρέφεται γύρω από τις μικρές επιχειρήσεις και την ανταπόκριση που δείχνουν στους μετασχηματισμούς της εποχής μας.

Το Τέταρτο Κεφάλαιο εξετάζει τις μικρομεσαίες (ΜΜΕ) επιχειρήσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, ενώ στο Πέμπτο Κεφάλαιο αναλύονται οι επιδράσεις των δημογραφικών αλλαγών στον κόσμο των αυτό-απασχολούμενων και των επιχειρηματιών. Μαζί τους γηράσκει και το εργατικό δυναμικό, όπως μας δείχνουν τα πιο πρόσφατα στοιχεία απασχόλησης. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται (για πρώτη φορά) δεδομένα των επιχειρήσεων που περιλαμβάνονται στη βάση του ΓΕΜΗ.

Κλείνοντας την ανάλυση αυτή, στα Συμπεράσματα συνοψίζονται οι κυριότερες πλευρές της ανάλυσης με την ελπίδα ότι θα καταφέρουμε να φανταστούμε και να σχεδιάσουμε το αύριο χωρίς τα βαρίδια των προκαταλήψεων του παρελθόντος εις βάρος των μικρότερων επιχειρήσεων και εις βάρος των μεγαλύτερης ηλικίας επιχειρηματιών και εργαζομένων. Περιλαμβάνονται επίσης κατευθύνσεις πολιτικής.

Η αξία της μελέτης συνίσταται στη συνδυαστική ανάλυση των μικρών επιχειρήσεων και των μεγάλων σε ηλικία ατόμων (είτε είναι επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενοι, είτε είναι

εργατικό δυναμικό). Για πρώτη φορά σε μελέτη για τις μικρές επιχειρήσεις χρησιμοποιούνται στοιχεία της Έρευνας SHARE ατόμων 50+ που παρακολουθούν τους ίδιους ανθρώπους να μεγαλώνουν και επιτρέπουν την ανάλυση και τις συγκριτικές επιδόσεις όχι μόνο με βάση το αν είναι κάποιος εργαζόμενος ή συνταξιούχος, αλλά με βάση τη θέση του στο επάγγελμα και στην οικονομική δραστηριότητα. Έτσι, συγκρίνεται η εμπειρία της γήρανσης ανάμεσα σε επιχειρηματίες/αυτοαπασχολούμενους, μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα και μισθωτούς του δημόσιου τομέα. Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Τέλος, η συνδυασμένη ανάλυση επιχειρηματικής δραστηριότητας και ηλικίας είναι σαν να τραβάει μια κουρτίνα που αποκαλύπτει πιο ολοκληρωμένα τα προβλήματα αλλά και τις ευκαιρίες. Μια εικόνα, δηλαδή, που η ξεχωριστή ανάλυση δύο παράλληλων κόσμων δεν θα μπορούσε καθόλου να φωτίσει.

Αναζητώντας τις ρωγμές στις μεγάλες αφηγήσεις για να χωρέσουν οι μικρότερες επιχειρήσεις.

Κεφάλαιο 1

Παραγωγικότητα, τεχνολογία και παγκοσμιοποίηση

1.1. Η ταύτιση του οικονομικού δυναμισμού με τις μεγάλες επιχειρήσεις: η κληρονομιά του Φορντισμού.

Η υπεράσπιση του αναπτυξιακού ρόλου των μικρών επιχειρήσεων στην εκβιομηχάνιση και την ευημερία έχει μακρά ιστορία αλλά σχετικά μικρή ορατότητα: πάντοτε διατυπωνόταν σαν μειοψηφική και ελαφρώς εκκεντρική άποψη. Από τον Πруντόν στον 18ο αιώνα, στους Ρώσους λαϊκιστές (Ναρόντικους) του 19ου αιώνα μέχρι τους νέο-λαϊκιστές στις αναπτυξιακές θεωρητικές αναζητήσεις του 20ού αιώνα (την «κατάλληλη τεχνολογία», τον «Άτυπο Τομέα» και «Το Μικρό είναι Όμορφο») το ταξίδι ήταν μακρύ αλλά πάντα στο περιθώριο των ηγεμονικών αντιλήψεων. Η πεποίθηση ότι ανά πάσα στιγμή η μεγάλη επιχείρηση είναι δυναμική και μοχλός της ανάπτυξης δεν αφορούσε μόνο τις mainstream απόψεις: ο Μαρξ ήταν καταπέλτης στην κριτική του προς τον Πруντόν και ο Λένιν δηλητηριώδης στην κριτική του προς τους Ναρόντικους. Ο τελευταίος, μάλιστα, ήταν κυριολεκτικά μαγεμένος από το σύστημα που ονόμασε Φορντισμός ή Αμερικανισμός εξ αιτίας της τεχνολογίας, της αποτελεσματικότητας, της κλίμακας και της προωθητικής του δύναμης. Διαχρονικά και διεπιστημονικά, και διατρέχοντας ολόκληρο το ιδεολογικό φάσμα, οι μικρές επιχειρήσεις ήταν ένα βαρίδι παρωχημένης παραγωγικής δομής που θα έπρεπε να υποχωρήσει χάριν της προόδου.

Ποτέ όμως η προκατάληψη κατά των μικρών επιχειρήσεων δεν ήταν τόσο ισχυρή όσο στα 30 χρόνια της ευημερίας που ακολούθησαν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Τότε, δηλαδή, που κυριάρχησε το φορντικό σύστημα ως αδιαφιλονίκητο υπόδειγμα οικονομικής προόδου. Το πρωτοτυπικό επιχειρηματικό σχήμα, όπως λέει άλλωστε και το όνομα του συστήματος, ήταν η αυτοκινητοβιομηχανία όπως αυτή μεταμορφώθηκε κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα από τον Henry Ford. Η βασική του καινοτομία ήταν ο συνδυασμός μιας σφιχτής

εργασιακής οργάνωσης (το Επιστημονικό Μάνατζμεντ ή Ταϊλορισμό) με την κινητή ταινία παραγωγής. Ο Φορντισμός, σαν σύστημα οργάνωσης της οικονομίας, είναι κάτι περισσότερο. Βασίζεται στην τυποποίηση του παραγόμενου προϊόντος και των συστατικών του μερών, σε μηχανήματα εξειδικευμένης χρήσης που δεν κοιμούνται ποτέ, σε μεγάλες επενδύσεις και σε μεγάλες αγορές. Η τυποποίηση και ο συντονισμός εξασφάλιζαν μεγάλες οικονομίες κλίμακας, δηλαδή σημαντικές περικοπές στο κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος.

Στην κλασική της εκδοχή, η φορντική παραγωγή ήταν σταθερά προσανατολισμένη στην αναζήτηση εσωτερικών οικονομιών κλίμακας μέσα από την εντεινόμενη τυποποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και την «ρουτινοποίηση» της εργασιακής διαδικασίας, με αποτέλεσμα σημαντική από-ειδίκευση των εργαζομένων, καθώς η «ευφυΐα» μετακομίζει από τα εργατικά χέρια στα εξειδικευμένα μηχανήματα. Το χαρακτηριστικό του συστήματος ήταν η εγγενής τάση αύξησης της κλίμακας της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας μέσα στο χρόνο (Storper & Scott, 1988).

Αυτά τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά του φορντικού συστήματος απαιτούσαν την ύπαρξη μεγάλων και σταθερών αγορών. Μεγάλων, ώστε να είναι σε θέση να απορροφούν μεγάλες ποσότητες τυποποιημένων προϊόντων. Σταθερών, προκειμένου να διασφαλίζουν την απόσβεση του υψηλού επενδυτικού κόστους. Η δημιουργία αυτών των αγορών δεν μπορούσε να αφεθεί στην τύχη. Προκειμένου να δημιουργηθούν οι αγορές αυτές, το φορντικό σύστημα πλαισιώθηκε με έναν σύνθετο θεσμικό μηχανισμό (τη μεγάλη επιχείρηση, την τόνωση των αγορών μέσα από εθνικές και υπερεθνικές ρυθμίσεις και διακανονισμούς, συλλογικές διαπραγματεύσεις μεταξύ κοινωνικών εταίρων κλπ). Δημιουργήθηκαν, δηλαδή, ρυθμίσεις και θεσμοί προκειμένου να εξασφαλίζουν τον αναγκαίο συντονισμό μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης (μοιραία, και μισθών). Η εύρυθμη λειτουργία αυτού του θεσμικού οπλοστασίου προσέφερε πρωτοφανείς κύκλους ευημερίας (Boyer & Coriat, 1986, Murray, 1987).

Φαίνεται, λοιπόν, ότι τα κεντρικά χαρακτηριστικά του φορντικού συστήματος στην «καθαρή» του μορφή ήταν όχι μόνο διαφορετικά, αλλά αντίθετα από αυτά της μικρής βιομηχανίας. Σε γενικές γραμμές, τα λειτουργικά και επιχειρησιακά χαρακτηριστικά της μικρής βιομηχανίας μοιάζουν σαν το αναποδογυρισμένο είδωλο των μεγάλων φορντικών επιχειρήσεων. Αυτό συμβαίνει για πολλούς λόγους:

- Οι μικρές επιχειρήσεις χαρακτηρίζονται από έλλειψη εσωτερικών οικονομιών κλίμακας (ισχύει ταυτολογικά, δηλαδή από τον ορισμό της μικρής κλίμακας της παραγωγής).
- Η εργασιακή διαδικασία στις μικρές επιχειρήσεις δεν διακρίνεται από καθετοποίηση αλλά από κατακερματισμένο συντονισμό, χωρίς αυστηρές ιεραρχικές διακρίσεις μεταξύ διαφορετικών κατηγοριών εργαζομένων.
- Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μικρότερες επιχειρήσεις τείνουν να χρησιμοποιούν εντατικά την εργασία (να είναι, δηλαδή, εντάσεως εργασίας).

- Ως προς τις δεξιότητες των εργαζομένων, οι μικρότερες επιχειρήσεις χρησιμοποιούν αναλογικά μεγαλύτερο ποσοστό εξειδικευμένων, ενώ ο τύπος της εξειδίκευσης αγκαλιάζει πλουσιότερο συνδυασμό δεξιοτήτων (δηλαδή κάθε εργαζόμενος μπορεί να πραγματοποιήσει αποτελεσματικά περισσότερο από ένα είδος εργασίας διότι είναι «πολύ-ειδικευμένος»).
- Καθώς η κλίμακα της παραγωγής τους είναι μικρή, οι μικρές επιχειρήσεις δεν είναι σε θέση να ελέγχουν την αγορά ούτε την τιμή πώλησης (είναι price-takers και όχι price-setters).
- Τέλος, με δεδομένο τον οικογενειακό χαρακτήρα, οι μικρές επιχειρήσεις είναι σε θέση να κινητοποιήσουν προσπάθεια, χέρια και οικονομική υποστήριξη από το αφανές οικογενειακό δίκτυο, κάτι που τις καθιστά περισσότερο ανθεκτικές σε διαταραχές της αγοράς. Με άλλα λόγια, σε κάθε περίοδο οικονομικής δυσκολίας αυτό που διακυβεύεται είναι ευρύτερο από τους οικονομικούς πόρους που έχουν επενδυθεί στην επιχείρηση. Διακυβεύεται η επιβίωση της οικογένειας.

Αν η οικονομική αποτελεσματικότητα του φορντισμού και των μεγάλων επιχειρήσεων ήταν τόσο συντριπτική, θα περίμενε κάποιος τη σταδιακή «έκλειψη» των μικρότερων επιχειρήσεων -τουλάχιστον στις δεκαετίες που άνθιζε το σύστημα της μαζικής παραγωγής. Δεν συνέβη αυτό όμως διότι υπήρχαν τεχνολογικοί και οικονομικοί λόγοι που έβαζαν εμπόδια στη γενίκευση του φορντικού συστήματος. Ο κλάδος παραγωγής εργαλειομηχανών, για παράδειγμα, χρησιμοποιούσε ευρέως εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, που έκανε χρήση μηχανημάτων και εργαλείων γενικής χρήσης, προκειμένου να κατασκευάσει μικρές σειρές εξειδικευμένων μηχανημάτων (που απαντούσαν σε ειδικές ανάγκες και δεν μπορούσαν να παραχθούν τυποποιημένα και μαζικά). Άλλοι κλάδοι, ανεξάρτητα από την τεχνολογική ένταση της παραγωγικής διαδικασίας, αντιμετώπιζαν ιδιαιτερότητες στις αγορές τους: έπρεπε να ανταποκριθούν σε θύλακες εξειδικευμένης ζήτησης προϊόντων είτε στη βάση της ποιότητας (για παράδειγμα ρούχα υψηλής μόδας) είτε επειδή η αγορά τους ήταν τοπική και προστατευμένη (και άρα παρέμενε σχετικά μικρή). Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί στο σημείο αυτό είναι ότι σε καμία χρονική στιγμή δεν περίπτευαν οι μικρές επιχειρήσεις και, για το λόγο αυτό, δεν συντελέστηκε μαζική έξοδος τους από την αγορά.

Παρά τη συνεχή τους παρουσία, όμως, δεν κατάφεραν να βρουν μια θέση στο αφήγημα της προόδου. Μέσα σε μια επιστημονική και επιχειρηματική ατμόσφαιρα μαγεμένη από τα θαύματα της μαζικής παραγωγής, η επίμονη επιβίωση των μικρών επιχειρήσεων εθεωρείτο περιθωριακό φαινόμενο, μια διαρθρωτική εκκεντρικότητα, ένας ιστορικός αναχρονισμός που μοιραία είναι καταδικασμένος να σβήσει. Στο ηγεμονικά αφήγημα της προόδου, η ιδανική επιχείρηση ήταν μεγάλη και λειτουργούσε σε ολιγοπωλιακά οργανωμένες αγορές. Η ολοκληρωτική επικράτηση αυτού το ιδανικού τύπου επιχείρησης ήταν απλώς θέμα χρόνου.

Όσο οι μεγάλες και προβλέψιμες αγορές λειτουργούσαν καλά, η ακαμψία και έλλει-

ψη προσαρμοστικότητας του συστήματος δεν δημιουργούσε ανησυχίες. Όμως η φάση αυτή εξαντλήθηκε από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα. Μετά από δύο ανεπιτυχείς προσπάθειες αντιμετώπισης οικονομικών υφέσεων στη δεκαετία του 1970, οι δυσκολίες της μαζικής παραγωγής εκδηλώθηκαν σε πτωτικά κέρδη, στασιμότητα επενδύσεων, συγκρούσεις με συνδικάτα και αδυναμία ανταπόκρισης στις αλλαγές της ζήτησης. Κάποιοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι η κρίση του φορντισμού είχε εσωτερικές αιτίες: οδήγησε σε κάμψη της κερδοφορίας και της παραγωγικότητας, επειδή εξάντλησε τα όρια της επεκτατικής του ορμής (Lipietz, 1986, Glynn, 1972, Rowthorn, 1980). Κάποιοι άλλοι αναζητούν τις αιτίες της κρίσης στις μεγάλες αλλαγές που συντελούνταν στις αγορές, στις απρόβλεπτες μετατοπίσεις της ζήτησης, στις τεχνολογικές εξελίξεις που επέτρεπαν υψηλή αποτελεσματικότητα σε μικρές σειρές παραγόμενων προϊόντων, καθώς και στον ανταγωνισμό που προκλήθηκε από την είσοδο νέων χαμηλού κόστους παραγωγών (Murray, 1987, Lash & Urry, 1987, Storper, 1987). Όποιες και αν ήταν οι αποφασιστικής σημασίας εμπλοκές του φορντικού συστήματος, το πιο ορατό τους σύμπτωμα ήταν η αδυναμία προσαρμογής σε ένα περιβάλλον αγορών και τεχνολογιών που άλλαζε γρήγορα και με τρόπο απρόβλεπτο. Το σύστημα φαίνεται πως πλήρωνε το κόστος της ακαμψίας.

Η αναζήτηση μιας μεγάλης αφήγησης με επίκεντρο την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα των επιχειρήσεων οδήγησε στη διατύπωση ενός ακόμα ιδεατού τύπου οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας: την Ευέλικτη Εξειδίκευση. Στην προσέγγιση της Ευέλικτης Εξειδίκευσης δεν χρειάζεται μια επιχείρηση να είναι μεγάλη προκειμένου να είναι αποδοτική. Μπορεί και μια μικρή επιχείρηση να είναι καινοτόμα, βιώσιμη και αποδοτική αρκεί να συντρέχουν κάποιες προϋποθέσεις: συμμετοχή σε δίκτυα συνεργαζόμενων ανεξάρτητων επιχειρήσεων, χρήση ευέλικτων τεχνολογιών και μεθόδων παραγωγής που διευρύνουν τον παραγωγικό ορίζοντα, αξιοποίηση πολύ-ειδικευμένου εργατικού δυναμικού σε μη-ιεραρχική διάταξη, και συνδυασμό ανταγωνισμού και συνεργασίας (Piore & Sabel, 1984).

Η θεωρία πίσω από την Ευέλικτη Εξειδίκευση βασίζεται στην εννοιολογική αντιπαράθεση δύο διαφορετικών ιδεατών τύπων οικονομικής οργάνωσης: τη Μαζική Παραγωγή (Φορντικό σύστημα) από τη μια πλευρά, και την Ευέλικτη Εξειδίκευση από την άλλη. Ο πίνακας που ακολουθεί αντιπαραβάλλει αυτούς τους δύο ιδεατούς τύπους και τα κύρια χαρακτηριστικά τους.

Ασφαλώς ο πίνακας αποτυπώνει αφηρημένους ιδεατούς τύπους που δεν αντιστοιχούν στην ποικιλία της οικονομικής πραγματικότητας αλλά χρησιμεύουν κυρίως για να οργανώσουν και να ξεκαθαρίζουν τη σκέψη μας. Όπως φαίνεται από τη σύνοψη των δύο ιδεατών τύπων που αποτυπώνονται στον πίνακα, το σενάριο της Ευέλικτης Εξειδίκευσης είναι πολύ πιο ευρύχωρο και δεν αποκλείει κανένα μέγεθος επιχείρησης. Κάποια από τα χαρακτηριστικά του, μάλιστα, φαίνεται να είναι πιο κοντά στις εμπειρίες και στις δυνατότητες των μικρότερων επιχειρήσεων.

Η Ευέλικτη Εξειδίκευση, λοιπόν, προσφέρει ένα χρήσιμο αναλυτικό πλαίσιο για την εξέταση της πορείας, της δυναμικής και των προοπτικών της μικρής βιομηχανίας και, το σημα-

ντικότερο, όχι μόνον της μικρής βιομηχανίας -αλλά συνολικά του παραγωγικού συστήματος με την ποικιλία και την ετερογένεια που το χαρακτηρίζει. Γεννήθηκε μέσα από τις οδύνες που προκάλεσε η κάμψη των επιδόσεων της μαζικής παραγωγής, αλλά δεν είναι μια ανάγνωση της κρίσης, είναι χαρτογράφηση μιας νέας ευημερίας. Δεν υποστηρίζει ότι οι μικρές επιχειρήσεις θα διαδεχθούν νομοτελειακά τις μεγάλες στο επόμενο στάδιο της ανάπτυξης. Απλά εντοπίζει ένα υποσχόμενο φάσμα δυνητικών ευκαιριών που, για αλλαγή, είναι διαθέσιμες και σε μικρότερες επιχειρήσεις.

Πίνακας 1: Δύο ιδεατοί τύποι οικονομικής και βιομηχανικής οργάνωσης.

	Μαζική παραγωγή	Ευέλικτη εξειδίκευση
Μέγεθος παραγωγικής μονάδας	Μεγάλο	Δυνατότητα για οποιοδήποτε μέγεθος
Τεχνολογία	Εξειδικευμένα μηχανήματα ειδικής χρήσης (dedicated)	Μηχανήματα γενικής και πολλαπλής χρήσης
Εργασία	Στενό φάσμα ειδίκευσης, Στεγανός διαχωρισμός ανάμεσα στη σύλληψη και στην υλοποίηση, στενός καθορισμός αντικειμένου εργασίας	Ευρύ φάσμα τεχνικών δεξιοτήτων, Συνοχή ανάμεσα στη σύλληψη και στην υλοποίηση, Ποικιλία και εναλλαγή στα καθήκοντα, Ευρύς ορισμός αντικειμένου εργασίας
management	Ιεραρχικές και αυταρχικές δομές	Περισσότερο επίπεδες ιεραρχίες Εγκατάλειψη αυταρχικού τρόπου ελέγχου
Προϊόντα	Μεγάλες ποσότητες και σειρές Τυποποίηση Μικρή ποικιλία	Μεγάλες ΚΑΙ μικρές σειρές ΚΑΙ μεμονωμένα προϊόντα Δυνατότητα μεγάλης ποικιλίας και παραγωγής κατά παραγγελία
Ανταγωνιστική στρατηγική	Στρατηγική ελέγχου της αγοράς Στρατηγική μηδενικής αλλαγής	Στρατηγική ταχείας προσαρμογής στις αλλαγές Στρατηγική αέναης καινοτομίας
Κυρίαρχο κλίμα ως προς τον ανταγωνισμό	Ανταγωνισμός με βάση την τιμή	Ανταγωνισμός με βάση την ποιότητα και δυνατότητα συνεργασίας

Πηγή: Schmitz, 1989: 11

Συνοψίζοντας, στην εποχή της κυριαρχίας του Φορντισμού ως το ανώτερο στάδιο επιχειρηματικής διάταξης, οι μικρότερες επιχειρήσεις αποτελούσαν σκοτεινές κηλίδες με τη ρετινιά του παρωχημένου επιχειρηματικού σχήματος που βαίνει προς εξαφάνιση. Στην πραγματικότητα το φορντικό σύστημα δεν επικράτησε ποτέ ολοσχερώς -ούτε καν στην

αυτοκινητοβιομηχανία. Η επικράτησή του ήταν ατελής στην Ευρώπη (και πολύ περισσότερο στην Ελλάδα) αλλά και στις ΗΠΑ: έχει υπολογιστεί ότι το απόγειο της επιτυχίας του δεν ξεπέρασε το 30% της παραγωγικής δομή στις πιο φορντικές οικονομίες.

Η επικράτηση του φορντισμού ήταν ατελής στην οικονομική διάρθρωση, αλλά ολοσχερής στις αντιλήψεις περί οικονομίας και οικονομικής πολιτικής. Το μεγάλο μέγεθος επιχείρησης εθεωρείτο ταυτόσημο με την υψηλή αποδοτικότητα και την οικονομική πρόοδο. Οι μικρές επιχειρήσεις γίνονταν αντιληπτές ως αναγκαίο κακό και ως ιστορικός αναχρονισμός σε αποδρομή. Στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα το κλίμα άρχισε να αλλάζει υπό το βάρος των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι μεγάλες επιχειρήσεις και της αδυναμίας των γνωστών πολιτικών τόνωσης της ζήτησης να αποδώσουν. Τότε ξεκίνησε ο νεότερος κύκλος προβληματισμού γύρω από τα συστατικά μιας δυναμικής και σύγχρονης επιχείρησης, ικανής να ανταποκρίνεται αποτελεσματικά στις αλλαγές του περιβάλλοντος και των αγορών. Έτσι γεννήθηκε το υπόδειγμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης που δημιουργούσε ζωτικό χώρο για τις μικρότερες επιχειρήσεις.

1.2. Οι θύελλες του τελευταίου τέταρτου του 20ού αιώνα: ανταγωνισμός, παγκοσμιοποίηση και τεχνολογική αλλαγή.

Από «ελιξίριο αιώνιας νεότητας» το σύστημα της μαζικής παραγωγής γέρασε απότομα μετά από μια περίοδο άχαρης ωριμότητας που εκδηλώθηκε με στασιμότητα στην παραγωγικότητα και στις επιδόσεις κερδοφορίας, με απρόβλεπτες εξελίξεις στη ζήτηση (στασιμότητα σε κάποιες περιπτώσεις, μετατόπιση σε υψηλότερης ποιότητας αγαθά ή σε χαμηλότερου κόστους κατασκευαστές) και αβεβαιότητα ως προς τις υποσχέσεις της τεχνολογίας. Η απότομη απομάγευση οφείλεται σε δύο τάσεις: στο αυξημένο κόστος της τυποποίησης (που μετατράπηκε από «λύση» σε πρόβλημα για την κερδοφορία) και στην αύξηση του κόστους της ακαμψίας και της δυσκολίας προσαρμογής σε αλλαγές του οικονομικού περιβάλλοντος (ακαμψία σημαίνει επιβάρυνση με άχρηστα αποθέματα και αδυναμία ανταπόκρισης στις μεταβολές της ζήτησης). Ειδικότερα:

- Το τέλος της τυποποίησης: Κατάτμηση αγορών και επιβράβευση της ποικιλίας, καθώς οι καταναλωτές γίνονται περισσότερο ανόμοιοι και ετερογενείς.
  - Ερώτημα: ποια επιχείρηση είναι καλύτερα τοποθετημένη προκειμένου να αντιληφθεί τις μετατοπίσεις στη ζήτηση; Ποια βρίσκεται πιο κοντά στο καταναλωτικό κοινό;
- Το τέλος της ακαμψίας: Ο πονοκέφαλος της αβεβαιότητας ως προς τη συνολική ζήτηση (μαύροι κύκνοι, επισφάλεια, απρόβλεπτες και αλυσιδωτές εξελίξεις).
  - Η παραγωγικότητα και η αποτελεσματικότητα στη μαζική παραγωγή ήταν εξασφαλισμένες μόνο υπό τον όρο ότι το συνολικό επίπεδο της ζήτησης ήταν προβλέψιμο.

Αυτό δεν είναι πλέον ρεαλιστικό και για «καλούς λόγους» (αλλαγές στα καταναλωτικά πρότυπα λόγω αφθονίας και ανάδειξης της ατομικότητας) και για «κακούς» λόγους (απρόβλεπτες διαταραχές εξ αιτίας κρίσεων, εμπορικών πολέμων, πανδημιών κλπ).

- Επίμονο ερώτημα: Ποιού τύπου (και μεγέθους) επιχείρηση έχει καλύτερες προοπτικές διάγνωσης των αλλαγών;
- Το τέλος της τιμωρίας της παραγωγής σε μικρότερη κλίμακα: η τεχνολογική αλλαγή δημιουργεί νέο τοπίο δυνατοτήτων και προσαρμοστικότητας.
  - Καθώς η τυποποίηση και η μηδενική αλλαγή δεν είναι πλέον εγγεγραμμένες στα μηχανήματα, η παραγωγή σε μικρές σειρές ή «μια και έξω» αποκτά μεγαλύτερη ελκυστικότητα στην εποχή της πληροφορικής και των ψηφιακών μηχανημάτων. Αυτή η τεχνολογική εποχή έφερε μαζί της και την εντυπωσιακή μείωση του κόστους του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού νέας τεχνολογίας.
  - Δεν υπάρχει ένα και μοναδικό μέγεθος επιχείρησης που μπορεί να επωφεληθεί από αυτή την εξέλιξη. Επιχειρήσεις οποιουδήποτε μεγέθους μπορούν να είναι δυναμικές και ανταγωνιστικές.

Ένα εναλλακτικό αφήγημα οικονομικού δυναμισμού: βιομηχανικές συνοικίες (ή Κλάστερς) σε περιοχές της Ιταλίας (τη λεγόμενη και Τρίτη Ιταλία) αλλά και αλλού.

Κοντεύουν πλέον 50 χρόνια από το ξεκίνημα μιας συζήτησης για την ανάπτυξη που στηρίζεται σε μικρές επιχειρήσεις της κεντρικής και βορειο-ανατολικής Ιταλίας (G. Becattini, 1979). Την ώρα που οι ανεπτυγμένες βιομηχανικές περιφέρειες με τις μεγάλες σύγχρονες επιχειρήσεις τους δοκίμαζαν στασιμότητα και οικονομικές δυσκολίες, αναπτυσσόταν μια δυναμική εκβιομηχάνιση σε περιοχές που φιλοξενούσαν μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Αυτές συνυπήρχαν σε μια εντελώς μη-φορντική συνθήκη: ενώ εντάσσονταν στον ίδιο κλάδο (η κάθε περιοχή εξειδικευόταν σε κάποιο προϊόν), η καθεμιά συνεισέφερε σε μια ξεχωριστή φάση της παραγωγικής διαδικασίας και σε συνδυασμό παρήγαγαν το τελικό προϊόν¹. Έτσι, με όχημα τη συνεργασία, αξιοποιούσαν τις «οικονομίες κλίμακας» εκεί που ήταν σημαντικές (παραγγελίες, διαφήμιση προώθησης για εξαγωγές, τεχνολογικός εξοπλισμός) αλλά διατηρούσαν τον έλεγχο και τις αποφάσεις προσαρμογής σε ένα πλέγμα συνεργασίας και ανταγωνισμού. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και σε πείσμα των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν τα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα της Ιταλίας, οι περιοχές με δίκτυα ανεξάρτητων

¹ Η συζήτηση για την Τρίτη Ιταλία και τις Βιομηχανικές Συνοικίες έχει ιστορικές ρίζες που πάνε μακριά. Ο όρος «βιομηχανική συνοικία» έλκει την καταγωγή του από τον Alfred Marshall που στη δεκαετία του 1920 μελετούσε τη συγκέντρωση εξειδικευμένων μεταποιητικών επιχειρήσεων σε ορισμένες περιφέρειες της Αγγλίας.

αλλά συνεργαζόμενων μικρομεσαίων επιχειρήσεων έδειξαν μεγάλο δυναμισμό. Τότε διατυπώθηκε για πρώτη φορά η θεωρητική θεμελίωση της ιδέας ότι υπάρχουν σημαντικά πλεονεκτήματα στο μικρό μέγεθος επιχειρήσεων και αποτυπώθηκε στο παραγωγικό υπόδειγμα της Ευέλικτης Εξειδίκευσης (Piore & Sabel, 1984). Παράλληλα, διεθνείς οργανισμοί (όπως για παράδειγμα ο ΟΟΣΑ) «ανακάλυψαν» δυναμικά και πετυχημένα παραδείγματα βιομηχανικών συνοικιών με συνεργαζόμενες μικρομεσαίες επιχειρήσεις και αλλού -στη Δανία και στις ΗΠΑ (OECD, 2007) και υπογράμμισαν τη σημασία των κατάλληλων πολιτικών προκειμένου το φαινόμενο να ανθίσει και σε άλλες χώρες/περιοχές. Η γοητεία του μοντέλου που βασίζεται σε συνεργαζόμενες ανεξάρτητες μικρές επιχειρήσεις που καταφέρνουν να προσαρμόζονται ΚΑΙ να κρατούν υψηλή ποιότητα και ανταγωνιστικότητα άρχισε να προβάλλει σαν αναπτυξιακή συνταγή και για πλούσιες (Becattini et al, 2009) και για αναπτυσσόμενες περιοχές του κόσμου (Van Dijk & Rabellotti, 1996) -ειδικά εφόσον έχουν κάποια παράδοση μικρών επιχειρήσεων με κάποιο ιστορικό βάθος εμπειρίας.

Η ιδιότυπη αυτή ακαδημαϊκή και πολιτική άνοιξη των μικρότερων επιχειρήσεων κράτησε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν οι άνεμοι του ανταγωνισμού της παγκοσμιοποίησης, σε συνδυασμό με την είσοδο πολλών νέων παικτών χαμηλού κόστους στις αγορές δημιούργησαν μια κατάσταση ανάμικτων επιδόσεων. Κάποιες βιομηχανικές συνοικίες «κόλλησαν», κάποιες άλλες αναδιαρθρώθηκαν και κάποιες άλλες έγιναν τμήματα των νέων Παγκόσμιων Αλυσίδων Αξίας (Rabellotti, 2009, Giuliani & Rabellotti, 2017). Οι μεγάλες αφηγήσεις δεν αγαπούν τις σκιές ούτε τις ανάμικτες επιδόσεις. Έτσι, σιγά-σιγά χάνουν τη λάμψη της αδιαμφισβήτητης αναπτυξιακής συνταγής και οι οικονομικοί αναλυτές επιστρέφουν στις προηγούμενες προκαταλήψεις τους σε βάρος των μικρότερων επιχειρήσεων.

1.3. Παγκοσμιοποίηση, Παγκόσμιες Αλυσίδες Αξίας και οι κίνδυνοι της από-παγκοσμιοποίησης.

Τα τέλη του 20ού αιώνα συμπίπτουν με τη γρήγορη εξάπλωση, τελειοποίηση και διάχυση των τεχνολογιών πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών καθώς και με μια ριζική γεωγραφική αναδιάταξη της παγκόσμιας παραγωγής με τη δυναμική είσοδο στις αγορές νέων ανταγωνιστών από νέες βιομηχανικές χώρες. Η ανάδειξη νέων παικτών δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά τη δύση των πρωταγωνιστών της προηγούμενης φάσης: κάποιοι συρρικνώνονται και χάνονται, κάποιοι αντέχουν αμυντικά, κάποιοι αναβαθμίζονται δραστικά και ανταγωνίζονται δυναμικά, και κάποιοι άλλοι συντονίζονται με νέους παραγωγούς και δημιουργούν παγκόσμια δίκτυα συνεργαζόμενων επιχειρήσεων -τις Παγκόσμιες Αλυσίδες Αξίας (Gereffi et al, 2005, Gereffi & Sturgeon, 2013, Giuliani & Rabellotti, 2017). Το παραπάνω φαίνεται καθαρά στις ποικίλες και διαφορετικές διαδρομές των Ιταλικών Βιομηχανικών Συνοικιών. Σε πρώτη φάση εστίασαν στην

αναβάθμιση της ποιότητας ως ανταγωνιστικό όπλο έναντι (Κινέζων, κυρίως) ανταγωνιστών. Στη συνέχεια η ταχύτητα με την οποία η Κίνα αναβάθμιζε σταδιακά την ποιότητα της παραγωγής της φάνηκε πως θα έριχνε τίτλους τέλους ακόμα και σε δυναμικές Ιταλικές Συνοικίες μικρών επιχειρήσεων. Δεν επιβεβαιώθηκε, ωστόσο, η ανησυχία αυτή. Οι δυναμικότερες Βιομηχανικές Συνοικίες έκαναν ένα αποφασιστικό βήμα που έδωσε παράταση ζωής στις προοπτικές και στη θέση τους στο παραγωγικό στερέωμα: έγιναν τμήματα Παγκόσμιων Αλυσίδων. Κάτω από την οργανωτική ομπρέλα που προσφέρει αυτό το σχήμα, στεγάστηκαν περισσότερο αμυντικές και περισσότερο δυναμικές επιχειρηματικές στρατηγικές. Αλλά αυτό δεν είναι νέο: η συνύπαρξη διαφορετικών ανταγωνιστικών χαρακτηριστικών είναι πάγιο χαρακτηριστικό του ποικίλου κόσμου των μικρών επιχειρήσεων.

Άλλωστε ο ανταγωνισμός στην εποχή της παγκοσμιοποίησης παραμένει σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτος και ευμετάβλητος. Δηλαδή αντιστοιχεί σε ένα οικονομικό τοπίο που δεν είναι καθόλου προβλέψιμο. Μεγάλες αβεβαιότητες συνδέονται με τις χωρίς προηγούμενο δυνατότητες της τεχνολογίας και της Τεχνητής Νοημοσύνης, με την περιβαλλοντική κρίση και την κλιματική αλλαγή αλλά και με τις δημογραφικές τάσεις της μακροβιότητας σε συνδυασμό με μείωση της γονιμότητας.

Όσο αντέχει η παγκοσμιοποίηση: Παγκόσμιες αλυσίδες αξίας (στα μέτρα των μικρότερων επιχειρήσεων) αποτελούν μια ενδιαφέρουσα προοπτική. Οι κρίκοι σε αυτές τις παγκόσμιες αλυσίδες συγκροτούνται κυρίως από μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, συχνά σε περιφερειακές αγορές. Επιπλέον, η εύρυθμη λειτουργία της παγκόσμιας αλυσίδας προσφέρει ευκαιρίες αναβάθμισης των συντελεστών (δηλαδή των συνεργαζόμενων μικρών επιχειρήσεων) ώστε να μετατοπιστούν σε σημεία της αλυσίδας με μεγαλύτερη προστιθέμενη αξία και υψηλότερα κέρδη. Συγγενής αναπτυξιακή διαδρομή είναι η Τριγωνική Μεταποίηση που αναβαθμίζει τις υπεργολαβικές επιχειρήσεις της προηγούμενης φάσης σε ρόλο συντονιστή που διαμεσολαβεί ανάμεσα στον εντολέα και στον παραγωγό της παραγγελίας. Όσο η αγορά παραμένει απρόβλεπτη τόσο σημαντικότερος είναι ο ρόλος του ενδιάμεσου συντονιστή. Τον χρειάζονται και εκείνοι που διοικούν την παραγωγική αλυσίδα, προκειμένου να μεταφράζουν τις μετατοπίσεις της ζήτησης σε σαφείς και εύληπτες οδηγίες. Τον χρειάζονται και οι συνεργαζόμενες μικρές επιχειρήσεις ανά τον κόσμο ώστε να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν δεσμό με την παγκόσμια αγορά (Λυμπεράκη & Σκορδίλη, 2019). Το πρόβλημα είναι ότι η παγκοσμιοποίηση, όπως τη γνωρίσαμε τουλάχιστον, βρίσκεται υπό μεγάλη πίεση. Και το ερώτημα είναι αν απλώς θα επιβραδυνθεί ή αν θα ανατραπεί ολότελα.

Η προοπτική της ανάσχεσης της παγκοσμιοποίησης (με τις ασυνέχειες που προκάλεσε η πανδημία COVID, με τον κίνδυνο μεγάλης κλίμακας εμπορικών πολέμων αλλά και με το ανοιχτό πολεμικό μέτωπο στην Ευρώπη, δηλαδή στην Ουκρανία) δημιουργεί τριγμούς στα δίκτυα διεθνών συνεργασιών, σπάσιμο κρίκων αλυσίδας και μεγάλη αναστάτωση στις αγορές. Το αποτέλεσμα είναι άδηλο. Ίσως οδηγήσει σε επιβράδυνση της παγκοσμιοποίησης (slowbalization), αλλά δεν αποκλείεται και η αντιστροφή της τάσης με από-παγκοσμιοποίηση (deglobalization), ή επιλεκτικές αλλαγές συνεργαζόμενων επιχειρήσεων στην αρχική αγορά (reshoring, home-

shoring) ή σε «φιλικές» γεωγραφικές ενότητες (friend-shoring). Υπάρχουν φωνές που νομίζουν πως αυτές οι εξελίξεις θα αναβαθμίσουν τις εγχώριες επιχειρήσεις (μικρές και μεγάλες) των πλουσιότερων αγορών. Πρόκειται για μια διαδεδομένη λαϊκιστική πλάνη.

Στην πραγματικότητα βρισκόμαστε αντιμέτωποι με τον εφιάλτη των υψηλών δασμών που δρομολογούνται από τις ΗΠΑ. Μέσα στο αφήγημα του MAGA (Make America Great Again) κρύβεται η απατηλή υπόσχεση ότι θα γυρίσει το ρολόι πίσω και θα ξαναβρεθούμε στην εποχή που μεσουρανούσε ο φορντισμός και η μαζική παραγωγή. Αλλά το ρολόι δεν γυρνάει πίσω. Οι δείκτες του θα δείξουν περιορισμό ευκαιριών για όλους, μικρούς και μεγάλους.

Συνοψίζοντας, στις Μεγάλες Αφηγήσεις γύρω από τη δυναμική της παραγωγής, της τεχνολογίας και των αγορών, οι μικρότερες επιχειρήσεις αποτελούσαν κατά σύστημα μια παράλληλη χαμηλόφωνη αφήγηση οικονομικής ανάπτυξης -όσο χωρούσε στις ρωγμές του κυρίαρχου αφηγήματος των μεγάλων και σύγχρονων επιχειρηματικών δομών. Κάπως σαν μια ελαφρά παραχώρηση της ηγεμονικής οικονομικής ανάλυσης ώστε να γίνει κάπως πιο συμπεριληπτική. Οι προτεραιότητες στο πεδίο των πολιτικών όμως σχεδόν ποτέ δεν απομακρύνθηκαν από την επιταγή του μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεων ως προϋπόθεση για ένα στιβαρό παραγωγικό σύστημα. Η επιβίωση και ανθεκτικότητα των μικρών επιχειρήσεων από τα μισά του 20ού αιώνα μέχρι τις μέρες μας είναι ίσως η μεγαλύτερη απόδειξη του δυναμισμού τους -ακόμα και σε πείσμα των ηγεμονικών πεποιθήσεων τόσο στην οικονομική ανάλυση όσο και στη χάραξη οικονομικής πολιτικής.

Κεφάλαιο 2

Η μεγάλη αφήγηση για τη μακροβιότητα και την Ασημένια Οικονομία: σιωπηρές προκαταλήψεις σε βάρος των ώριμων ηλικιών.

Η θέαση της μεγάλης εικόνας του κόσμου μας και του τρόπου που τον αντιλαμβανόμαστε αλλάζει με ορμή εξ αιτίας δημογραφικών εξελίξεων: μακροβιότητα και λιγότερες γεννήσεις οδηγούν σε νέο μίγμα ηλικιών τις κοινωνίες. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η μακροβιότητα και η γονιμότητα συμπληρώνονται από έναν τρίτο παράγοντα που τελικά συνδιαμορφώνει το δημογραφικό ισοζύγιο: την μετανάστευση.

Αν και η μακροβιότητα δεν αποτελεί άγνωστη κατάσταση (πάντοτε υπήρχαν άνθρωποι που ζούσαν πολλά χρόνια), αυτό που αλλάζει είναι ότι η μακροβιότητα από εξαίρεση γίνεται κανόνας. Έτσι, οι ώριμες ηλικίες καταλαμβάνουν μεγαλύτερο μερίδιο στον πληθυσμό -αυτό συχνά δημιουργεί τον αρνητικά φορτισμένο όρο «γηράσκουσα κοινωνία» (A. Scott, 2024, *The Longevity Imperative*). Οι μεταμορφώσεις του ηλικιακού μείγματος της κοινωνίας δημιουργούν μια νέα κατάσταση στην οικονομία: την Ασημένια Οικονομία.

Αναγκαία διάκριση μεταξύ ηλικίας και γενιάς: Θα είναι οι μελλοντικοί ηλικιωμένοι ίδιοι με τους σημερινούς;

Τι είναι, όμως, η ηλικία; Σημαίνει το ίδιο για όλους και όλες; Επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο τον καθένα και την καθεμία (Λυμπεράκη, Τήνιος, Τραγάκη & Γεωργιάδης, 2023);

Η ηλικία δεν είναι απλώς ένας αριθμός, μπορεί να είναι πολλοί. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι ηλικίας, όπως:

- η Χρονολογική ηλικία ('τι λέει η ταυτότητα')
- η Βιολογική ηλικία ('τι λέει το σώμα μου'),
- η Κοινωνική ηλικία ('τι λένε οι φίλοι μου'),

- η οικονομική ηλικία ('τι λέει η τσέπη μου'), ίσως και
- η πολιτική ηλικία ('τι λέει το καφενείο μου').

Όλα αυτά συνήθως διαφέρουν μεταξύ ατόμων, φύλων και κοινωνικών ομάδων αλλά και αλλάζουν με τον χρόνο. Ο καθένας έχει το δικό του 'βιολογικό ρολόι'. Με βάση μια στατιστική σύμβαση 'οι ηλικιωμένοι' αρχίζουν από την ηλικία των 65. Όμως, υπάρχουν ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στους νέους ηλικιωμένους (65–80 ετών) και στους γηραιούς ηλικιωμένους (80+ ετών). Οι δυνατότητες και οι ανάγκες τους είναι διαφορετικές.

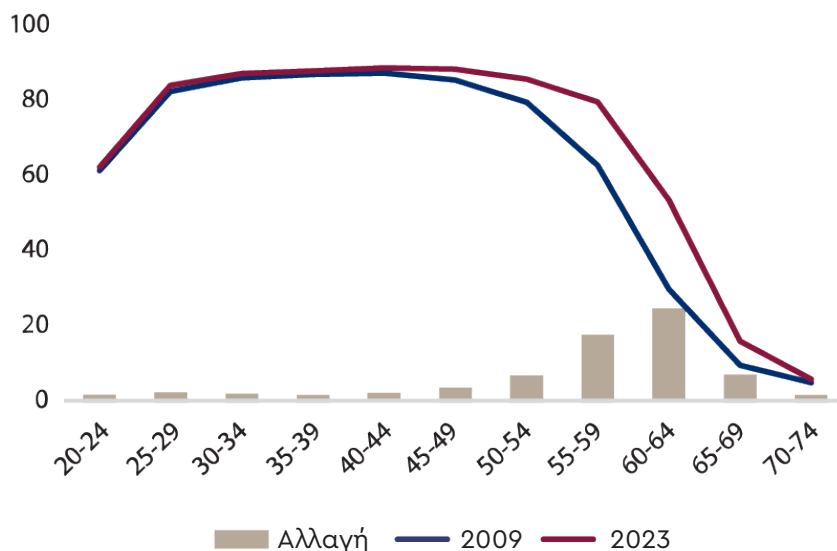
2.1. Ποιους αφορά η Ασημένια Οικονομία;

Οι αλλαγές που έχουν κοινό παρονομαστή τη νέα δημογραφική πραγματικότητα, συνεπάγονται πιέσεις προσαρμογής και στις επιχειρήσεις, και στους/ις επιχειρηματίες, και στις γυναίκες και στους άνδρες που αποτελούν το εργατικό δυναμικό (πραγματικό και δυνητικό). Ταυτόχρονα, επιδρούν καταλυτικά στις προτιμήσεις του καταναλωτικού κοινού και στο μείγμα της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες. Σε αυτή τη νέα πραγματικότητα, δεν μπορεί να μην επηρεαστούν τα εργαλεία χρηματοδότησης των επιχειρήσεων και το οικοσύστημα πολιτικών για την ανθεκτικότητα και την ανάπτυξη της οικονομίας (Σκορδίλη & Καλογερέσης, 2024).

Ειδικότερα, η Ασημένια Οικονομία θέτει ερωτήματα με πολλούς αποδέκτες:

- Τις Επιχειρήσεις και τους επιχειρηματίες (olderpreneurs): πώς μπορεί να αξιοποιηθεί μια δεξαμενή τεχνογνωσίας και εμπειρίας, διευκολύνοντας την παράταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας εκεί που προϋπάρχει αλλά και την εκδήλωση νέας επιχειρηματικότητας σε ώριμη ηλικία. Εντοπισμός ευκαιριών και εμποδίων. Οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις (συμπεριλαμβάνοντας και τις αντιλήψεις/αξίες και προκαταλήψεις καθώς και το φύλο). Ειδική κατηγορία: επιχειρηματικότητα ατόμων 65+.
- Το Εργατικό δυναμικό (γυναίκες και άνδρες): εργατικό δυναμικό 60–64 ετών είναι κατά μέσο όρο στην ΕΕ 60,6% (στις χώρες του ΟΟΣΑ είναι υψηλότερο) αλλά διαφέρει σημαντικά από χώρα σε χώρα (υψηλότερα ποσοστά στη Σουηδία 80,6%, στη Γερμανία 72,6% και στην Εσθονία 72%). Σημαντικές διαφοροποιήσεις σημειώνονται με βάση το φύλο. Παράλληλα υπάρχει ενδιαφέρον για τις τάσεις συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ατόμων 65+ (άνδρες και γυναίκες) καθώς καταγράφεται κάποια κινητικότητα (τόσο εξ αιτίας ανάγκης συμπλήρωσης εισοδήματος όσο και επιδίωξης παράτασης της ενεργού ζωής -συνδυασμός push & pull factors) (OECD, 2025). Το σημαντικότερο δεδομένο που δείχνει το γράφημα είναι η τάση αύξησης της συμμετοχής των μεγαλύτερων ηλικιών στο εργατικό δυναμικό. Στις γραμμές αποτυπώνεται το ποσοστό συμμετοχής, ενώ στις στήλες η μεταβολή (αύξηση) μεταξύ 2009 και 2023.

Γράφημα 2.1. Ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό ανά ηλικία ΕΕ27

Πηγή: Eurostat, Labour Force Survey, από o.p.europa.eu 2024

- Το καταναλωτικό κοινό (γυναίκες και άνδρες): είναι φτωχότεροι οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας; Αν και συχνά διατυπώνεται αυτή η άποψη, δεν φαίνεται να ισχύει στην πραγματικότητα. Από τη μια πλευρά μειώνεται η σχετική φτώχεια με την ηλικία, αλλά σε απόλυτους όρους το χάσμα των εισοδημάτων με τους νεότερους μεγαλώνει. Πάντως αποτελούν σημαντικό τμήμα της συνολικής ζήτησης (UNECE, 2009 , B. Rella, 2023-WARC).
- Έχει υπολογιστεί ότι η αξία της κατανάλωσης ατόμων άνω των 50 ετών στην ΕΕ θα ξεπεράσει τα 5,7 τρισεκατομμύρια ευρώ, ενώ ο ρυθμός ετήσιας αύξησης από το 2015 μέχρι το 2025 εκτιμάται στο 5%. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα οι συνταξιούχοι ξοδεύουν περισσότερο καθώς γερνούν (Crawford et al., IFS, 2022)
- Το μείγμα ζήτησης (αγαθά και υπηρεσίες): υπάρχει διαφορετικό καταναλωτικό προφίλ όταν οι ηλικιωμένοι αποτελούν σημαντικό τμήμα της συνολικής ζήτησης;
- Τα εργαλεία (και τα κριτήρια) χρηματοδότησης: επειδή η χρηματοδότηση παίζει σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση επιχειρηματικών ιδεών, υπάρχει έντονος προβληματισμός γύρω από την καταλληλότητα των διαθέσιμων εργαλείων και το σχεδιασμό νέων.
- Τις πολιτικές: ιδιαίτερη σημασία έχουν οι πολιτικές που απελευθερώνουν τις επιχειρηματικές δυνατότητες των ανθρώπων, αντιμετωπίζουν τα εμπόδια (έλλειψη αυτοπεποί-

θησης, ηλικιοφοβία κλπ), ενίσχυση της δικτύωσης και σχεδιασμός εκπαιδευτικών εργαλείων για αναβάθμιση δεξιοτήτων. Ιδιαίτερη έμφαση στην εξομάλυνση της διαδρομής από την εργασία προς τη συνταξιοδότηση, με χρήση εργαλείων ταυτόχρονης ιδιότητας εργαζομένου/επιχειρηματία/αυτοαπασχολούμενου και συνταξιούχου.

2.2. Το βάρος των προκαταλήψεων -στερεότυπα και κινδυνολογία

Η επέκταση της μακροβιότητας είναι σίγουρη. Θα ζήσουμε παραπάνω, αλλά δεν ξέρουμε πώς. Εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ωστόσο υπάρχουν 4 παραδείγματα που στοιχειώνουν τον ύπνο μας (Andrew Scott, 2024) και υποκινούν έντονη ηλικιοφοβία. Ακούμε τέτοιου τύπου ανησυχίες σε κάθε ευκαιρία κοινωνικής συναναστροφής. Θα ζήσουμε περισσότερο, αλλά θα είναι καλό αυτό;

Τα 4 παραδείγματα αρνητικών προσλήψεων του μέλλοντος σε ζωή πολλών χρόνων (Andrew Scott, 2024):

- i Τιθωνός:** Οι θεοί του χάρισαν αθανασία, αλλά δεν ανέκοψαν (ούτε επιβράδυναν) την διαδικασία γήρανσης. Ουσιαστικά προεκτείνεται η διαδικασία θανάτου. – Μόνιμα γηρατειά.
- ii Dorian Gray:** Κατάφερε να γερνάει το πορτραίτο, αλλά όχι ο ίδιος. Πεθαίνει νέος αλλά σε μεγάλη ηλικία. Υγεία νέου ανθρώπου που όμως έχει ζήσει πολλά χρόνια (και αυτό τον βαραίνει). Επίφαση νεότητας με γενικευμένη πλαστική χειρουργική;
- iii Peter Pan:** Καθυστερεί η διαδικασία γήρανσης. Forever young (ο 70ρης είναι ο χθεσινός 50ρης)
- iv Wolverine:** Αντιστρέφεται η διαδικασία γήρανσης – σταματά η βιολογική διαδικασία. Προοπτική να γίνεις ξανά νέος.

Με φόντο αντιμαχόμενα σενάρια για το πώς πραγματικά θα είναι το μέλλον της μακροβιότητας, στην καθημερινότητα της ζωής των πραγματικών ανθρώπων του σήμερα μαζεύονται μαύρα σύννεφα προκαταλήψεων. Αυτές οι προκαταλήψεις ασφαλώς επιδρούν στον τρόπο που η αγορά εργασίας, και οι άμεσοι εργοδότες αντιμετωπίζουν τα άτομα ώριμης ηλικίας, αλλά στον τρόπο που τα ίδια τα άτομα βλέπουν τον εαυτό τους.

Το σημείο εκκίνησης αποτελεί αντικείμενο ευρείας αποδοχής: η μακροβιότητα αποτελεί κεντρική συνιστώσα της σύγχρονης πραγματικότητας: ζούμε, πλέον, όλοι και όλες περισσότερο. Η μακροζωία δεν αποτελεί πλέον προνόμιο των πλουσίων και των λίγων.

Το περίεργο είναι ότι η μακροβιότητα δεν αντιμετωπίζεται σαν πηγή δημιουργικής αισιοδοξίας. Αντίθετα, φαίνεται να πυροδοτεί κατ'ήφεια, ανησυχίες και πλειοδοσία επερχόμενων καταστροφών/δεινών: μείωση της παραγωγικότητας και των επενδύσεων, καθίζηση του

ρυθμού ανάπτυξης και εκτόξευση των ελλειμάτων. Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού καθώς και στο επόμενο θα γίνει προσπάθεια να αποδραματοποιηθούν οι οικονομικές συνέπειες των δημογραφικών τάσεων (κυρίως στην Ελλάδα) για την κοινωνία συνολικά και τα ίδια τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας ως ενιαίο σύνολο. Θα γίνει η αρχή θεμελίωσης ενός θετικού αφηγήματος.

Το βασικό μήνυμα είναι ότι αντί να αντιμετωπίζουμε το μέλλον της γήρανσης του πληθυσμού σαν ένα πικρό ποτήρι, είναι πιο χρήσιμο να το δούμε σαν πρόκληση να αξιοποιήσουμε και να ενεργοποιήσουμε αποθέματα και δυναμισμό που κοιμούνται στο περιθώριο.

Εν τω μεταξύ, οι προκαταλήψεις εις βάρος των ηλικιωμένων (οικονομικά και κοινωνικά επιχειρήματα) δηλητηριάζουν τη συζήτηση και τον προβληματισμό.

OK Boomer: Πόσα αρνητικά στερεότυπα εις βάρος των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας χωράνε μέσα σε 2 μικρές λέξεις; Πολλά, επειδή οι ηλικιωμένοι θεωρούνται...

- Τεχνολογικά αναλφάβητοι (οι νέοι είναι digital natives και οι ηλικιωμένοι είναι digital aliens -κάτι σαν τεχνολογικοί εξωγήινοι).
- Γλωσσικά καθυστερημένοι (δεν μπορούν να καταλάβουν τη γλώσσα των νέων που αλλάζει με την επίδραση της παγκοσμιοποίησης/μετανάστευσης και -κυρίως- τη γλώσσα του internet (video games, memes). Omg, lol, ζούμε σε μια κοινωνία... (inside jokes) one cannot simply...
- Φορείς ξεπερασμένων αξιών («Ελληνίδα μάνα», θρησκοληψία)
- Αντίπαλοι των νέων, που φαίνεται να τους κατηγορούν
  - «Εσείς τα είχατε όλα εύκολα...»
  - «Εσείς που καταστρέψατε τον κόσμο (περιβάλλον) μας κουνάτε το δάχτυλο σαν να κατέχετε την απόλυτη αλήθεια».

Για όλους αυτούς τους λόγους – Boomer Alert!

Συνοπτικά, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας αποτελούν κίνδυνο για όλους τους νεότερους....

Υπάρχει όμως και το αρνητικό φορτίο (ένα ιδιότυπο OK boomer) των οικονομολόγων. Στις ηγεμονικές οικονομικές αναλύσεις τα νέα είναι άσχημα όταν αυξάνει το ειδικό βάρος των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας στο σύνολο του πληθυσμού (και όταν συρρικνώνεται το μερίδιο των ατόμων εργάσιμης ηλικίας σε αντιστοιχία). Τα βασικά «οικονομικά δεινά» που προκύπτουν συνοψίζονται στη λίστα που ακολουθεί:

- Κάμψη της παραγωγικότητας
- Μείωση της καινοτομίας

- Κάμψη των επενδύσεων
- Επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης του ΑΕΠ (και συρρίκνωση από ένα σημείο κι έπειτα)
- Εκτόξευση ελλειμμάτων εξ αιτίας απότομης αύξησης των δαπανών (υγεία)

Δηλαδή, η αύξηση του μεριδίου των ηλικιωμένων στην κοινωνία είναι προάγγελος οικονομικών δεινών. Τα αρνητικά στερεότυπα εις βάρος των ηλικιωμένων εξαπλώνονται από τη σφαίρα των ατομικών συνεπειών μέχρι τον κόσμο των κοινωνικών και παραγωγικών συλλογικών συνεπειών. Γιατί, όμως, να μας ανησυχούν τα αρνητικά στερεότυπα εις βάρος των ηλικιωμένων; Για πολλούς και σοβαρούς λόγους.

Τα αρνητικά στερεότυπα (ηλικιακός ρατσισμός) επηρεάζουν και την προσφορά και τη ζήτηση για εργασία. Επιβαρύνουν και τις προτιμήσεις, και τις ευκαιρίες παραμονής στην απασχόληση. Επηρεάζουν το αν ένα άτομο κοντά στα 50 έχει τη διάθεση να ενταχθεί σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα διατήρησης/αναβάθμισης δεξιοτήτων. Επηρεάζουν και το αν οι εργοδότες θεωρούν ορθή επένδυση την αναβάθμιση δεξιοτήτων των μεγαλύτερων σε ηλικία απασχολούμενων. Και ασφαλώς, τα στερεότυπα παρεμβάλλονται στη διαδικασία προσλήψεων. Επιπλέον, τα στερεότυπα ρίχνουν τον ίσκιο τους στην απόδοση των ανθρώπων στην εργασία τους.

Πόσο σημαντικά είναι τα στερεότυπα στη δημιουργία χειρότερων αποδόσεων στη δουλειά; Μελέτες δείχνουν ότι η απειλή στερεοτύπου με βάση την ηλικία (προκατάληψη σε βάρος των ηλικιωμένων) είναι περισσότερο έντονη σε σύγκριση με την προκατάληψη σε βάρος των γυναικών (σεξισμός) αλλά λίγο μικρότερη σε σύγκριση με την προκατάληψη σε βάρος εθνικών μειονοτήτων (Lamont, Swift & Abrams, 2015:19)². Επίσης είναι εντονότερη στην Ευρώπη σε σύγκριση με τις ΗΠΑ (στο ίδιο).

Πώς επιδρούν τα στερεότυπα:

Στα άτομα: ακόμα κι αν δεν τα συμμαρίζονται, θεωρούν πως όλοι οι άλλοι τα υιοθετούν και ως αποτέλεσμα (Gaillard & Desmette, 2010 και Barber, 2020):

- επιδιώκουν να βγουν νωρίτερα στη σύνταξη,
- επιδιώκουν λιγότερο την αναβάθμιση των δεξιοτήτων των εργαζομένων ετών 45 και άνω.
- εγκαταλείπουν τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες, δουλεύουν με λιγότερα κίνητρα

---

² Εδώ οι συγγραφείς συγκρίνουν το μέγεθος της προκατάληψης φύλου που προκύπτει από μετα-ανάλυση πολλών ερευνών ($d=0,28$) με το μέγεθος προκατάληψης σε βάρος των γυναικών από την έρευνα των Nguyen & Ryan (2008), που ήταν $d=0,21$ και την προκατάληψη εθνικής καταγωγής που ήταν $d= 0,32$.

- Αν πάλι τα ίδια τα ενδιαφερόμενα άτομα υιοθετούν ηλικιακά ρατσιστικές αντιλήψεις (πιθανότερο αν είναι άνδρες και χαμηλότερης μόρφωσης), τότε φαίνεται ότι το προσδόκιμο ζωής είναι μικρότερο κατά 6-7 χρόνια σε σύγκριση με άτομα ίδιων λοιπών χαρακτηριστικών που δεν είναι προκατελιημμένα σε βάρος των ηλικιωμένων. Υπάρχει ισχυρή τεκμηρίωση ότι ο ηλικιακός ρατσισμός επηρεάζει αρνητικά την υγεία των ηλικιωμένων (Lamont et al, 2015, Gaillard & Desmette, 2010, Barber, 2020, Alana et al, 2020, Abrams, Russel, Vauclair & Swift, 2011, Levy et al, 2002, Maier et al, 1999, Abrams, Vauclair & Swift, 2011). Για το λόγο αυτό πολύ ερευνητές της δημόσιας υγείας (Officer et al, 2020) θεωρούν ότι ο ηλικιακός ρατσισμός πρέπει να αναγνωριστεί επίσημα σαν απειλή/ κίνδυνος για τη δημόσια υγεία.

Στις επιχειρήσεις:

- αρνούνται να επενδύσουν σε αναβάθμιση και επικαιροποίηση δεξιοτήτων ατόμων πάνω από τα 45.
- Η εργασιακή διαδρομή που οδηγεί σε προαγωγές καθλώνεται.
- Αναζητούν συνεχώς ελκυστικά πακέτα πρόωρης συνταξιοδότησης («μια προσφορά που είναι αδύνατο να αρνηθείς») και έτσι χάνουν συνήθως τους/τις καλύτερους/ες και ασκούν πίεση και σε όσους/ες παραμένουν...

Τα αρνητικά στερεότυπα αποτελούν κακό σύμβουλο σε εποχές που αντιμετωπίζουν την πρόκληση της μακροβιότητας: Διότι η μακροβιότητα μπορεί να προσφέρει ευκαιρίες.

Η μακροβιότητα δεν είναι παράταση του προχωρημένου γήρατος. Δεν είναι η κατάρα του Τιθωνού, του αγαπημένου της Ηούς που φρόντισε να του εξασφαλίσει αθανασία, αλλά ξέχασε να ζητήσει από τους θεούς να μείνει πάντα νέος. Δεν είναι η μακροβιότητα ένα σε-νάριο Dorian Gray επιφανειακής νεότητας και ουσιαστικής κατάπτωσης. Μακροβιότητα είναι πάνω απ' όλα η παράταση της υγιούς ζωής. Είναι που σήμερα ένα άτομο 70 χρόνων έχει τις γνωσιακές επιδόσεις ενός 52χρονου το 2000. Είναι η ευχή που δίνουμε στα αγαπημένα μας πρόσωπα: χρόνια πολλά και καλά. Όχι μόνο για τους πολύ πλούσιους, αλλά για τους πολλούς και τις πολλές. Είναι το προσδόκιμο ζωής των παιδιών που γεννήθηκαν κοντά στο 2000 και κινείται μεταξύ 100 και 105 χρόνων...

Μακροβιότητα σημαίνει, πάνω απ' όλα, την παράταση των χρόνων υγιούς ζωής.

2.3. Η παράταση των χρόνων υγιούς ζωής: Μακροβιότητα και υγεία

Πώς επηρεάζεται η υγεία καθώς οι άνθρωποι γερνούν; Ίσως ένας από πλέον διαδεδομένους μύθους της ηλικιοφοβίας είναι ότι οι ηλικιωμένοι άνθρωποι είναι πολύ άρρωστοι και ευπαθείς ώστε να δουλέψουν μετά την ηλικία της συνταξιοδότησής τους -ας πούμε μετά τα 65. Ασφαλώς, η κανονική διαδικασία ανθρώπινου γήρατος συνδέεται με τη μείωση της

απόδοσης πολλών οργάνων και δεξιοτήτων, που η κορύφωσή τους είναι συχνά πριν από τα 30. Αυτό που τίθεται σε αμφισβήτηση είναι κατά πόσον αυτή η υποχώρηση εμποδίζει τους ανθρώπους ώριμης ηλικίας να συμμετέχουν στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Ο μύθος των «απόμαχων γερόντων» αντικαθρεφτίζει εντελώς ξεπερασμένες αντιλήψεις που σχηματίστηκαν πριν από τη σημαντική μείωση της νοσηρότητας που τροφοδοτεί τη μακροβιότητα κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Πληθώρα ερευνών συγκλίνει στο συμπέρασμα ότι οι διαδοχικές γενεές ανθρώπων απολαμβάνουν καλύτερη υγεία στην τρίτη ηλικία. Δηλαδή οι άνθρωποι που γερνούν σήμερα έχουν την κατάσταση υγείας που πριν από 20–30 χρόνια είχε κάποιος πολύ νεότερος (Abeliansky & Strulik, 2019, Abeliansky, Erel & Strulik, 2020, Old & Scott, 2023). Η πρόοδος είναι μεγαλύτερη στις γνωσιακές επιδόσεις: οι δείκτες γνωσιακής υγείας (μεταξύ ατόμων ίδιου φύλου, ηλικίας, εκπαίδευσης και οικονομικής κατάστασης) δείχνουν πως ένα άτομο 70 ετών το 2022 έχει συγκρίσιμες επιδόσεις με άτομο που το 2000 ήταν 53 ετών. Πρόοδος, αλλά κάπως μικρότερη έχει σημειωθεί και στους δείκτες φυσικής υγείας (IMF, 2025:5).

Στον Πίνακα 2.1. που ακολουθεί αναφέρεται η διαχρονική τάση αύξησης του προσδόκιμου ζωής στην ηλικία των 65 χρόνων, στην Ελλάδα και σε επιλεγμένες χώρες το 1980 και το 2017. Στα 37 αυτά χρόνια όλες οι χώρες αυξάνουν το προσδόκιμο ζωής στα 65, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες. Ο ρυθμός βελτίωσης, όμως, διαφέρει ουσιαδώς. Αυτό φαίνεται στη θέση που καταλαμβάνουν οι χώρες στη διεθνής συγκριτική κατάταξη μεταξύ 47 χωρών του ΟΟΣΑ. Η Ελλάδα βρίσκεται σε καλή θέση και καταγράφει κερδισμένα χρόνια: 3,4 για τους άνδρες και 4,4 για τις γυναίκες. Όμως η βελτίωση ήταν σχετικά μικρότερη από ότι αλλού.

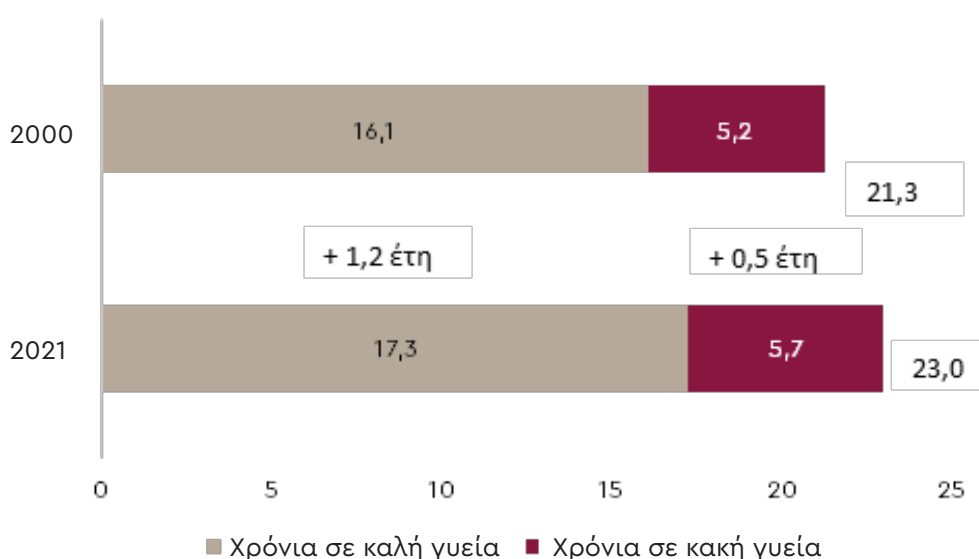
Πίνακας 2.1: Προσδόκιμο ζωής στα 65, Ελλάδα και επιλεγμένες χώρες, 1980 και 2017 (έτη)

Φύλο	1980		2017		Κερδισμένα χρόνια 1980–2017	
	A	Γ	A	Γ	A	Γ
Ελλάδα	15,2	17,0	18,6	21,4	3,4	4,4
Ιταλία	13,3	17,1	19,2	22,4	5,9	5,3
Ισπανία	14,7	17,9	19,3	23,4	4,6	5,5
Γαλλία	13,6	18,2	19,6	23,7	6,0	5,5
Γερμανία	12,8	16,3	18,1	21,2	5,3	4,9
Ιαπωνία	14,6	17,7	19,6	24,4	5,0	6,7
ΗΠΑ	14,1	18,3	18,0	20,6	3,9	2,3
Σειρά κατάταξης (47 χώρες)						
Ελλάδα	4	15	17	20	-13	-3

Πηγή: ΟΟΣΑ (<https://data.oecd.org/healthstat/life-expectancy-at-birth.htm#indicator-chart>)

Στην πραγματικότητα, η διάσταση της μακροβιότητας που έχει σημασία για την ποιότητα της ζωής αφορά τα κερδισμένα χρόνια της τρίτης ηλικίας χωρίς αναπηρία. Το Γράφημα 2.2. που ακολουθεί αποτυπώνει τη μεγάλη εικόνα στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς το προσδόκιμο ζωής χωρίς αναπηρία στην ηλικία των 65 χρόνων. Βασίζεται σε δεδομένα της έρευνας EU-SILC και καταγράφει τα υγιή χρόνια μετά την ηλικία των 66 ετών ώσπου να εμφανιστεί επεισόδιο που περιορίζει τις δραστηριότητες των ερωτώμενων.

Γράφημα 2.2: Καθώς αυξάνει το προσδόκιμο της ζωής, τα περισσότερα χρόνια μετά τα 60 είναι υγιή

Σημείωση: εκτιμήσεις από 38 χώρες ΟΟΣΑ.

Πηγή: ΟΟΣΑ, 2025, σελ.72, στοιχεία ΠΟΥ

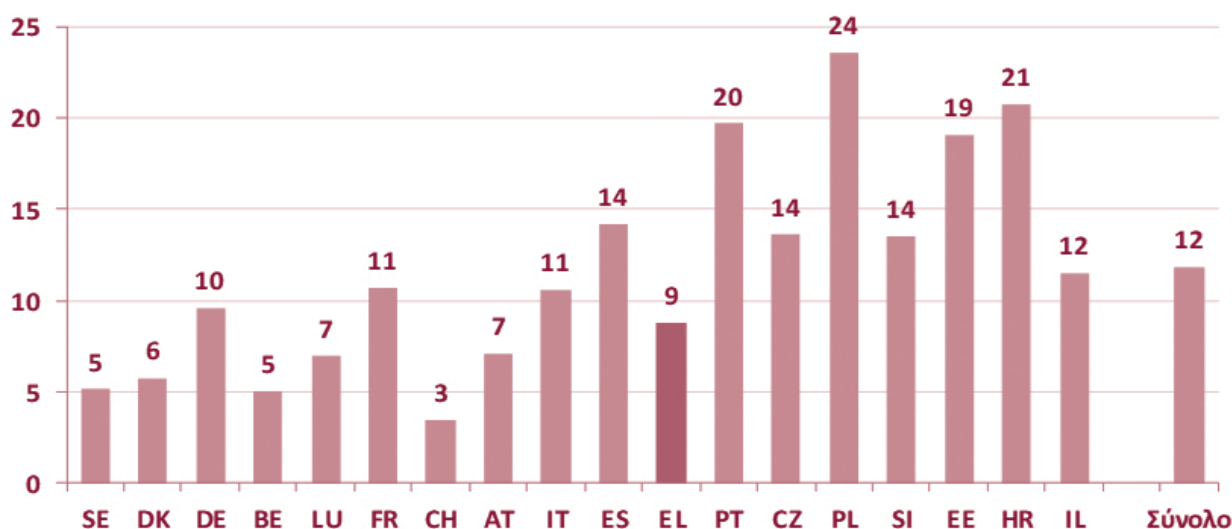
Η βασική διαπίστωση είναι ότι στις περισσότερες χώρες αυξάνει το προσδόκιμο των ετών χωρίς αναπηρία, υποδηλώνοντας έτσι ότι τα κερδισμένα χρόνια της παράτασης της ζωής είναι πραγματικά κερδισμένα και από την άποψη της ποιότητας της ζωής. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν τα ευρήματα της έρευνας SHARE ως προς τη φυσική υγεία, την ψυχική υγεία και τις γνωσιακές λειτουργίες.

Η φυσική κατάσταση μετά τα 50 είναι καλή, αλλά...

Ο δείκτης αυτό-αναφερόμενης κατάστασης υγείας αποτυπώνει την αντίληψη που έχει το κάθε άτομο 50+ για τη δική του επίδοση υγείας. Το πώς αισθάνεται κάποιος επηρεάζει την αυτονομία του αλλά και την ελευθερία του. Επηρεάζει ακόμα το αίσθημα ασφάλειας και (κατά συνέπεια) την ποιότητα και την ποσότητα των δραστηριοτήτων στις οποίες συμμετέχει. Εντέλει επηρεάζει ουσιαδώς και το είδος των σχέσεων που αναπτύσσει, καθώς και τη δυνατότητά του να ανταπεξέλθει σε μια κακοτοπιά μικρής ή μεγάλης σημασίας.

Η μεγάλη εικόνα των ατόμων 50+ στην Ευρώπη (Γράφημα 2.3) δείχνει ότι τα άτομα με κακή υγεία είναι κατά μέσο όρο το 12% στις 18 χώρες. Στην Ελλάδα φαίνεται πως οι άνθρωποι 50+ απολαμβάνουν καλύτερη υγεία, καθώς το ποσοστό εκείνων που αναφέρουν την κατάσταση της υγείας τους ως «κακή» είναι 9%. Σε 11 χώρες οι άνθρωποι ηλικίας άνω των 50 ετών αναφέρουν ότι έχουν χειρότερη υγεία, και σε 6 καλύτερη σε σύγκριση με την Ελλάδα.

Γράφημα 2.3: Αυτό-αναφερόμενη κατάσταση υγείας στις χώρες της Ευρώπης, άτομα 50+, SHARE wave 6

Πηγή: SHARE, 2015 (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη), wave 6

Μέσα στον πληθυσμό των ατόμων πάνω από 50 ετών, ιδιαίτερα καλή υγεία απολαμβάνουν (όπως άλλωστε θα περίμενε κάποιος) οι νεότερες ηλικίες, δηλαδή η ομάδα από 50 ως 64 ετών. Ενώ όμως συνολικά οι άνθρωποι τρίτης ηλικίας στην Ελλάδα φαίνονται υγιέστεροι, ο ρυθμός επιδείνωσης της υγείας τους καθώς μεγαλώνουν είναι ταχύτερος. Ενώ στις Βόρειες χώρες τα άτομα σε κακή υγεία διπλασιάζουν το ποσοστό τους από τις ηλικίες 50–64 στις ηλικίες πάνω από τα 80, στην Ελλάδα (και στις άλλες χώρες του Νότου) ο ρυθμός επιδείνωσης είναι πολύ ταχύτερος (9 φορές).

Στο πλαίσιο της μεγάλης Ευρωπαϊκής εικόνας των 18 χωρών (Πίνακας 2.2), η κατάσταση υγείας των ανθρώπων πάνω από τα 50 στην Ελλάδα είναι:

- Καλύτερη από όλες τις ομάδες χωρών στις ηλικίες 50 ως 64 ετών.
- Λίγο χειρότερη σε σύγκριση με τις Βόρειες και Κεντρικές, αλλά καλύτερη σε σύγκριση με τις Νότιες και τις Ανατολικές στις ηλικίες πάνω από τα 65.

Οι γυναίκες έχουν παντού χειρότερη υγεία από τους συνομηλικούς άντρες, αλλά η διαφορά στις επιδόσεις (το χάσμα φύλου στην υγεία) αυξάνει όσο κινούμαστε προς τα νότια και προς τα ανατολικά. Η Ελλάδα βρίσκεται ξανά κάπου στη μέση.

Πίνακας 2.2: Αυτό-αναφερόμενη κατάσταση υγείας στις χώρες της Ευρώπης, ανά ηλικιακή ομάδα και φύλο SHARE wave 6

SHARE wave 6	(%) ατόμων με κακή υγεία					
	Χώρες	50-64	65-79	80+	Άνδρες	Γυναίκες
Σουηδία	4,3	5,2	7,6	4,1	6,0	5,1
Δανία	4,1	6,6	9,6	5,5	6,0	5,8
Γερμανία	7,2	9,2	20,0	9,3	9,9	9,6
Βέλγιο	4,3	5,0	8,1	4,8	5,4	5,1
Λουξεμβούργο	4,5	8,7	12,6	5,7	8,1	6,9
Γαλλία	6,3	11,2	23,3	9,6	11,6	10,7
Ελβετία	2,9	3,2	6,4	3,4	3,5	3,5
Αυστρία	4,1	6,7	1,5	7,2	7,0	7,1
Ιταλία	4,8	11,4	25,1	8,3	12,5	10,6
Ισπανία	8,7	13,2	33,2	11,9	16,1	14,2
Ελλάδα	2,8	9,8	24,3	7,4	9,9	8,8
Πορτογαλία	10,7	22,0	43,4	15,5	23,1	19,7
Τσεχία	11,4	12,7	27,3	13,9	13,4	13,6
Πολωνία	16,8	27,8	44,0	20,7	25,8	23,6
Σλοβακία	7,5	17,2	28,0	12,2	14,6	13,5
Εσθονία	11,7	21,4	41,8	18,6	19,4	19,1
Κροατία	13,5	24,0	42,5	17,1	23,7	20,8
Ισραήλ	5,1	13,5	32,8	10,3	12,6	11,5
Σύνολο	7,7	12,3	25,3	10,4	13,1	11,9

Πηγή: SHARE, 2015 (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη), wave 6

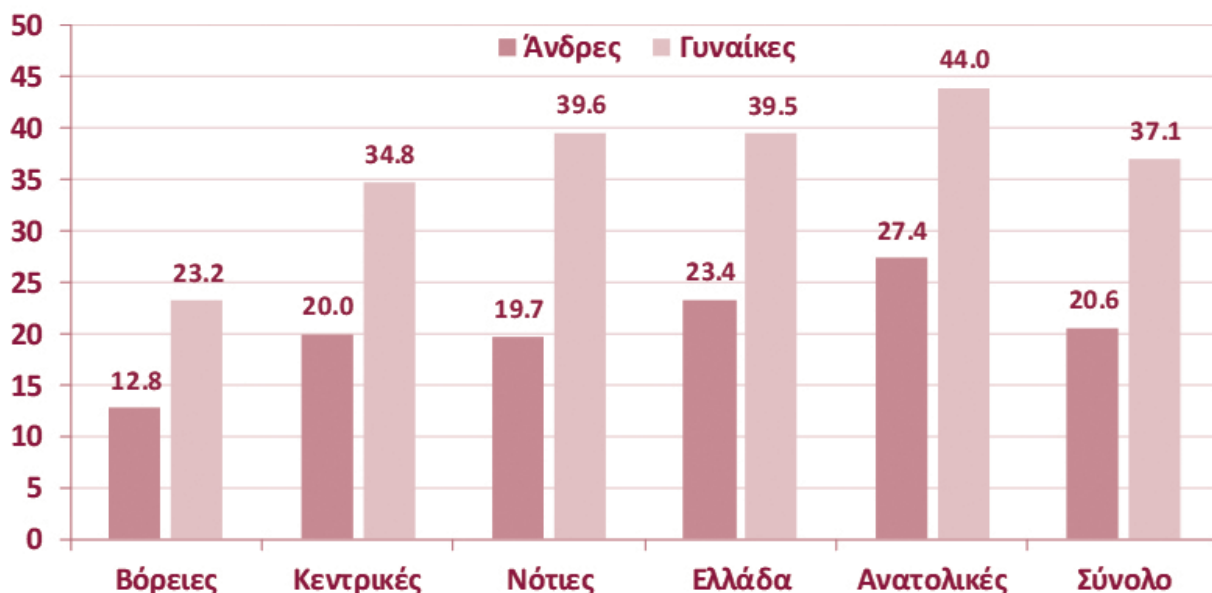
Η εικόνα των θετικών επιδόσεων της Ελλάδας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης σκιάζεται από την έντονη αρνητική επίδραση της κρίσης. Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα δύο διαφορετικών χρονικών σημείων (2007 πριν την κρίση και 2015, μετά την κρίση) διαπιστώνουμε ότι σε αντίθεση με την τάση στην Ευρώπη, η υγεία των ηλικιωμένων στην Ελλάδα σημειώνει επιδείνωση. Αυτή η επιδείνωση χαρακτηρίζει και τα δύο φύλα, με μια ταχύτερη επιδείνωση στις γυναίκες πάνω από 80 ετών. Επιπλέον, το φτωχότερο 25% του πληθυσμού δοκιμάζεται από σχετικά εντονότερη επιδείνωση της φυσικής του υγείας και τούτο ισχύει και για τις 3 κατηγορίες των ατόμων άνω των 50 (50-64, 65-79 και 80+).

..η εικόνα ως προς την ψυχική υγεία και γνωσιακές λειτουργίες είναι λιγότερο αισιόδοξη.

Η κατάσταση της ψυχικής υγείας και οι γνωσιακές δυνατότητες είναι κρίσιμοι παράγοντες που προσδιορίζουν όχι μόνο τη διάθεση στην καθημερινή ζωή αλλά και τη δυνατότητα ανεξάρτητης διαβίωσης και ελευθερίας επιλογών. Η ψυχική υγεία μετρείται εδώ με την κλίμακα euo-d που εξετάζει διαφορετικές εκφάνσεις κατάθλιψης με ενιαίο τρόπο για ολόκληρο τον πληθυσμό του Ευρωπαϊκού δείγματος του SHARE.

Εξετάζοντας τη μεγάλη εικόνα στη ψυχική υγεία, διαπιστώνουμε ότι η Ελλάδα σημειώνει λιγότερο θετικές επιδόσεις, σε σύγκριση με αυτές της φυσικής υγείας. Το ποσοστό του πληθυσμού άνω των 50 ετών που εμφανίζει δυσλειτουργίες σε πάνω από 4 διαστάσεις της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα είναι ελαφρά υψηλότερο από τον μέσο όρο (στο 32% έναντι του 30%). Αυτό σημαίνει ότι 10 χώρες βρίσκονται σε καλύτερη θέση και 6 σε χειρότερη. Στον Ευρωπαϊκό χάρτη συγκριτικής κατάθλιψης, η χώρα μας τοποθετείται κοντά στις Νότιες χώρες και ανάμεσα στις Βόρειες και κεντρικές από τη μια, και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από την άλλη. Ίσως το πλέον αξιοσημείωτο δεδομένο που προκύπτει από τη συγκριτική εικόνα είναι ότι τόσο οι επιδόσεις ψυχικής υγείας όσο και οι διαφοροποιήσεις ανά φύλο σημειώνουν μια συστηματική τάση επιδείνωσης καθώς κινούμαστε από τις Βόρειες προς τις Κεντρικές χώρες, και στη συνέχεια προς τις Νότιες και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης.

Γράφημα 2.4: Προβλήματα σε 4+ διαστάσεις της ψυχικής υγείας (κλίμακα euo-d) στην Ευρώπη, ανά φύλο, άτομα 50+ ετών, SHARE wave 6

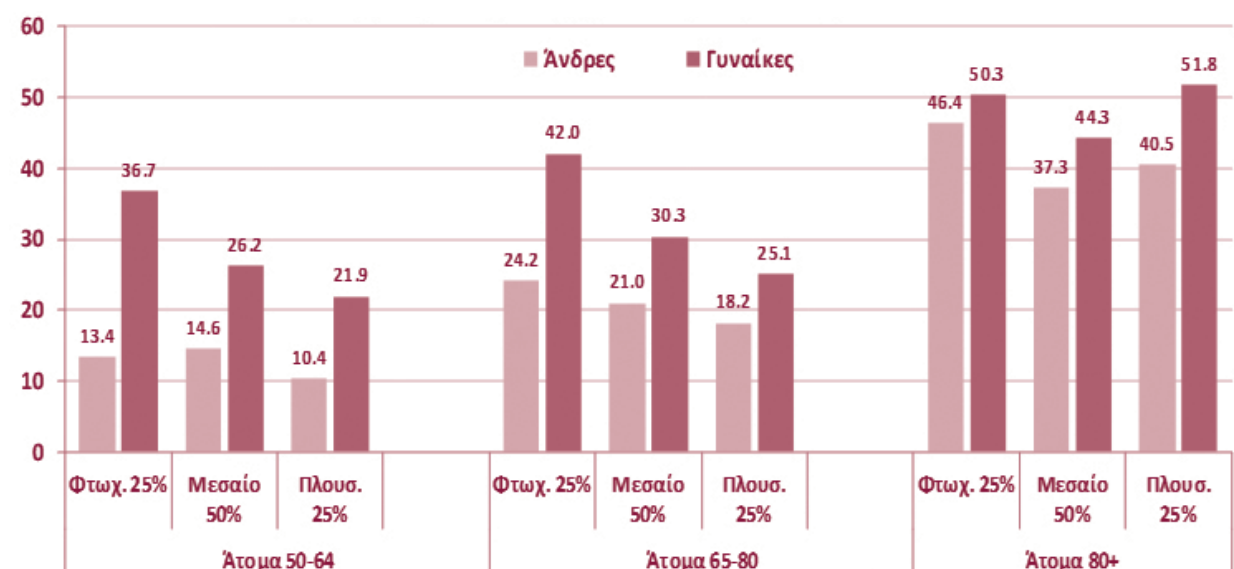

Πηγή: Έρευνα SHARE (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη), wave 2 (2007) & wave 6 (2015).

Σημείωση: Βόρειες (Σουηδία, Δανία), Κεντρικές (Γερμανία, Βέλγιο, Γαλλία, Ελβετία, Αυστρία), Νότιες (Ιταλία, Ισπανία), Ανατολικές (Τσεχία, Πολωνία).

Σχετικά χειρότερη επίδοση στην ψυχική υγεία χαρακτηρίζει τις γυναίκες και τα περισσότερο ηλικιωμένα άτομα. Επίσης, η ψυχική υγεία είναι αντιστρόφως ανάλογη της εισοδηματικής κατάστασης -ιδιαίτερα μετά τα 65: χαμηλότερα εισοδήματα συσχετίζονται με υψηλότερο δείκτη κατάθλιψης. Υποφέρουν, δηλαδή, περισσότερο από κατάθλιψη άτομα της ομάδας του φτωχότερου 25% της εισοδηματικής κλίμακας, λιγότερο το μεσαίο 50% και ακόμα λιγότερο τα άτομα από το πλουσιότερο 25% του πληθυσμού (Γράφημα 2.5).

Γράφημα 2.5: Αυτό-αναφερόμενη κατάσταση υγείας στην Ελλάδα, ανά εισοδηματική ομάδα και ανά φύλο, SHARE wave 6

Πηγή: Έρευνα SHARE (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη), wave 2 (2007) & wave 6 (2015).

Σημείωση: Οι εισοδηματικές ομάδες έχουν προσδιοριστεί με βάση την κατανομή του ισοδύναμου κατά κεφαλή εισοδήματος σε κάθε κύμα (το 2007 και το 2015)

Κεφάλαιο 3

Τι νομίζουμε ότι γνωρίζουμε και τι μας μαθαίνει η νέα γνώση για τη μακροβιότητα;

3.1. Τι γνωρίζουμε για τα αυτό-απασχολούμενα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας;

Τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (50+) δραστηριοποιούνται εντατικά στον τομέα της αυτοαπασχόλησης (OECD, 2019: *Missing entrepreneurs*). Το 2018, η ηλικιακή ομάδα 50-64 ετών στην Ευρωπαϊκή Ένωση είχε μεγαλύτερη πιθανότητα να εργάζεται με καθεστώς αυτοαπασχόλησης (σε ποσοστό 17,7%) σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό 15-64 ετών (ποσοστό 13,5%). Το ποσοστό αυτό αυξάνει στις μεγαλύτερες ηλικίες: στην ομάδα 65 ως 69 ετών το ποσοστό αυτοαπασχόλησης φτάνει στο 39,2%, ενώ για τα άτομα 70-74 ετών (που εργάζονται) τα ποσοστά αυτοαπασχόλησης ξεπερνούν το 50% (50,5% για την ακρίβεια).

Με τη διαδικασία γήρανσης σε εξέλιξη, ο αριθμός των αυτοαπασχολούμενων μεγαλύτερης ηλικίας αυξάνει παντού στην Ευρώπη. Κατά το διάστημα μεταξύ 2002 και 2018, ο αριθμός των αυτοαπασχολούμενων τρίτης ηλικίας σημείωσε αύξηση κατά 35% για την ομάδα 50-64 ετών, και κατά 40% για την ομάδα μεταξύ 65 και 74 ετών. Ως ποσοστό, όμως, της ηλικιακής τους ομάδας, το μερίδιο των αυτοαπασχολούμενων μεγαλύτερης ηλικίας τείνει να μειώνεται.

Μαζί με τον αριθμό τους, αυξάνεται και το μορφωτικό επίπεδο (περισσότερο μορφωμένες γενιές μπαίνουν στην τρίτη ηλικία). Αυτό φαίνεται καθαρά από την αύξηση του μεριδίου που καταλαμβάνουν οι πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο σύνολο των αυτοαπασχολούμενων: το 2002 οι πτυχιούχοι αντιπροσώπευαν το 20% των αυτοαπασχολούμενων ενώ το 2018 το 36%. Το ίδιο ισχύει και τα αυτοαπασχολούμενα άτομα πάνω από 50 ετών.

Σε σύγκριση με τους συνομηλικούς τους που εργάζονται σε θέση εξαρτημένης εργασίας-

ας, οι αυτοαπασχολούμενοι πάνω από 50 ετών εργάζονται περισσότερες ώρες. Και μεταξύ αυτών, ακόμα περισσότερες ώρες εργάζονται εκείνοι που απασχολούν και άλλο/α άτομο/α.

Τα άτομα άνω των 50 ετών δείχνουν ελάχιστο ενδιαφέρον για την ίδρυση δικής τους επιχείρησης όπως δείχνει το πολύ μικρό ποσοστό των ατόμων 50-64 ετών που επιχειρήσαν να ιδρύσουν τη δική τους δουλειά στο διάστημα 2014-18 (μόλις 2,6% σε σύγκριση με 4% του συνολικού πληθυσμού). Αυτό δεν συμβαίνει επειδή θεωρούν ότι δεν έχουν επιχειρηματικές δεξιότητες: τα διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν που ένας στους τρεις άνω των 50 ετών θεωρεί ότι διαθέτει γνώσεις και δεξιότητες που είναι αναγκαίες για το ξεκίνημα μιας επιχείρησης.

Μπορεί στο γενικό πληθυσμό τα άτομα ώριμης ηλικίας να μην ενδιαφέρονται να φτιάξουν επιχείρηση (αν και θεωρούν ότι γνωρίζουν αυτά που χρειάζονται), αλλά μεταξύ αυτοαπασχολούμενων η εικόνα είναι διαφορετική: οι αυτοαπασχολούμενοι μεγαλύτερης ηλικίας είναι περισσότερο πιθανόν να απασχολούν τουλάχιστον ένα ακόμα άτομο σε σύγκριση με το γενικό μέσο όρο (31% έναντι 28,4%).

Όπως είναι εύκολο να αντιληφθεί κάποιος, ορισμένες από τις ανισοροπίες του παρελθόντος σκιάζουν περισσότερο την οικονομική δραστηριότητα των μεγαλύτερων ηλικιών. Ίσως πουθενά δεν είναι τόσο εμφανές αυτό όσο στο θέμα των ανισοτήτων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Υπάρχει βαθύ χάσμα φύλου στην αυτόαπασχόληση, με τους άνδρες 55-64 ετών να είναι δυο φορές περισσότερο πιθανόν να είναι αυτόαπασχολούμενοι σε σύγκριση με τις γυναίκες της ίδιας ηλικίας (22,7% έναντι 11,9%).

3.2. Τί γνωρίζουμε για τη σχέση της επιχειρηματικότητας με τη μακροβιότητα; (the olderpreneur)

Στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας παρατηρείται μια αύξηση του ενδιαφέροντος για τη σχέση μεταξύ μακροβιότητας (γήρανσης) και της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Στην παραδοσιακή αντίληψη, οι αναλύσεις για ηλικιωμένους επιχειρηματίες εξαντλούνταν στα προβλήματα μεταβίβασης της επιχείρησης στην επόμενη γενιά (και στις δυσκολίες που είχε αυτό το εγχείρημα). Το κυρίαρχο σύστημα ιδεών, άλλωστε, έβλεπε τα άτομα ώριμης ηλικίας αποκλειστικά σαν περιπτώσεις που είχαν αυξημένες ανάγκες -ένα κομμάτι της κοινωνίας που λάμβανε αυτό που χρειαζόταν (στις καλές περιπτώσεις το λάμβανε, αλλά αυτό είναι μια άλλη υπόθεση). Με την αύξηση των χρόνων της υγιούς ζωής, αλλά και με τη διαπιστωμένη υψηλότερη εκπαιδευτική και τεχνολογική γνώση των νέων μεσηλικών, η οπτική γίνεται ουσιαστικά διαφορετική: μεγάλες ομάδες της τρίτης ηλικίας είναι σε θέση να προσφέρουν, να διδάξουν και να συνεργαστούν με αποτέλεσμα υψηλότερες οικονομικές και καινοτομικές επιδόσεις για το σύνολο αλλά και για τα ίδια τα άτομα. Ειδικά στο πλαίσιο του προβληματισμού γύρω από την Ασημένια Οικονομία, συντελείται μια στροφή στον τρόπο που γίνεται αντιληπτή η οικονομική δραστηριότητα των ώριμων σε ηλικία ατόμων, είτε πρόκειται για επιχειρηματίες που παρατείνουν την ενεργό συμμετοχή τους στις επιχειρήσεις τους, είτε

πρόκειται για αυτόαπασχολούμενα άτομα που συνεχίζουν να εργάζονται μέχρι τα 70 ή και τα 75 χρόνια, είτε πρόκειται για άτομα άνω των 50 ετών που ιδρύουν επιχείρηση, είτε για άτομα 65+ που γίνονται επιχειρηματίες (Σκορδύλη & Καλογερέσης, 2024, Kelly & Krllither, 2022, McGuirk et al, 2022).

Ο όρος «olderpreneur» αναφέρεται σε άτομο που ασκεί ή ξεκινά να ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα σε ώριμη ηλικία -συνήθως μετά τα 50. Άλλη ονομασία για το ίδιο φαινόμενο είναι «επιχειρηματίας της ύστερης ζωής» (Rogoff, 2008), "seniorpreneur" (επιχειρηματίας senior) (Laura Blid, 2018), ή ακόμα «γκρίζος επιχειρηματίας», «ασημένιος επιχειρηματίας» (Weber & Schaper, 2004, Ainsworth, 2015), που περιλαμβάνει και τα άτομα ώριμης ηλικίας σε αυτοαπασχόληση. Η ποικιλία ονομάτων υποδηλώνει αυξημένο ενδιαφέρον τόσο από την άποψη της ανάλυσης όσο και από την άποψη της πολιτικής.

Τι ωθεί ένα άτομο να ξεκινήσει μια επιχείρηση σε ώριμη ηλικία; Τα κίνητρα φαίνεται ότι υπακούουν σε δυνάμεις έλξης και σε δυνάμεις ώθησης (pull και push factors). Οι δυνάμεις έλξης αποτελούν τα θετικά κίνητρα: τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας που γίνονται επιχειρηματίες προσπαθούν να ενισχύσουν το εισόδημά τους και την ανεξαρτησία τους, να κάνουν πραγματικότητα μια ιδέα που είχαν και πιστεύουν σε αυτήν, αλλά και να παραμείνουν για περισσότερο διάστημα ενεργοί και συνδεδεμένοι με το οικονομικό γίγνεσθαι. Οι δυνάμεις ώθησης είναι τα αρνητικά κίνητρα: έλλειψη ικανοποίησης από την επαγγελματική δραστηριότητα που έκαναν επί χρόνια, ή και βεβαιότητα ότι η σύνταξη που θα πάρουν δεν θα επαρκεί για να στηρίξει τις τρέχουσες και μελλοντικές του ανάγκες. Υπάρχει η τάση να υποτιμάται η σημασία των αρνητικών κινήτρων με το χαρακτηρισμό «επιχειρηματικότητα ανάγκης» που υποδηλώνει ότι δεν πρόκειται για «πραγματική επιχειρηματικότητα» αλλά για φτωχό συγγενή της με αμφίβολη προστιθέμενη αξία στην οικονομία και στην κοινωνία. Τα ερευνητικά ευρήματα αφηγούνται μια διαφορετική ιστορία: ακόμα και σε περιπτώσεις έλλειψης άλλων καλύτερων εναλλακτικών, ακόμα και σε φτωχές και αναπτυσσόμενες οικονομίες, η επιχειρηματικότητα ανάγκης τονώνει τα εισοδήματα, δημιουργεί θέσεις εργασίας και περιορίζει αισθητά τη φτώχεια (Amoros et al, 2024, Almodovar-Gonzales et al, 2019).

Σε γενικές γραμμές, άτομα 55-64 ετών είναι πιθανότερο να συγκεντρώνουν δεξιότητες και γνώσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία επιχειρήσεων -και να το γνωρίζουν. Άλλωστε, αναφέρουν ότι η έλλειψη δικτύων, γνώσεων επιχειρηματικότητας αλλά και ο φόβος της αποτυχίας τους ανησυχούν λιγότερο σε σύγκριση με το νεότερο πληθυσμό. Επίσης, περίπου 30% των πρόσφατα ιδρυθέντων επιχειρήσεων από άτομα 55-64 ετών προσφέρουν νέα προϊόντα και υπηρεσίες στους πελάτες τους (ακριβώς όσο και οι επιχειρήσεις νεότερων ανθρώπων) (OECD, 2019: Missing entrepreneurs, Σκορδύλη & Καλογερέσης, 2024).

Επιχειρηματικότητα μετά τα 65;

Η πτώση της ίδρυσης νέων εταιριών από άτομα που έχουν υπερβεί το κατώφλι των 65 χρόνων αποτελεί γενική τάση στις οικονομίες του ΟΟΣΑ (και αντιπροσωπεύει μόλις 1% ως 2% των ατόμων αυτής της ηλικίας). Σε γενικές γραμμές, η απόφαση έναρξης επιχειρηματικής

δραστηριότητας μετά τα 65 χρόνια συνδέεται περισσότερο με την προσπάθεια να αξιοποιηθούν ευκαιρίες παρά με λύση ανάγκης (Perenyi et al., 2019). Υπάρχει και η άποψη ότι όταν ένα ηλικιωμένο άτομο αποφασίσει να ξεκινήσει επιχειρηματική δραστηριότητα, αυτό που το υποκινεί είναι η επιλογή της ενεργού γήρανσης και η επιθυμία να γεράσει καλά (Zhu et al., 2022).

Σε μια φιλόδοξη ανάλυση μεγάλου δείγματος νέων επιχειρηματιών άνω των 65 ετών σε 12 οικονομίες του ΟΟΣΑ (24.139 παρατηρήσεις), επιχειρήθηκε να αναλυθούν οι παράγοντες που συνεισφέρουν θετικά στη δημιουργία νέας επιχείρησης και να εντοπισθούν τα μεγαλύτερα εμπόδια (Amoros et al., 2024). Οι παράγοντες που συνεισφέρουν θετικά στην επιχειρηματικότητα αξιοποίησης ευκαιριών είναι το ύψος του διαθέσιμου εισοδήματος και το εκπαιδευτικό επίπεδο (που επιτρέπει τη διάγνωση των ευκαιριών αυτών). Θετικά επίσης συμβάλλει το να έχει κάποιος ένα επάγγελμα μέσα από την άσκηση του οποίου εντοπίζει οικονομικές ευκαιρίες και διαθέτει κάποιο δίκτυο γνωριμιών. Από την άλλη πλευρά, λειτουργούν και οι ανασχετικοί παράγοντες και κυρίως η ηλικιοφοβία. Όπως είναι αναμενόμενο, το χάσμα φύλου στην επιχειρηματικότητα της τρίτης ηλικίας είναι βαθύ και έντονο (και εξόχως αποτρεπτικό για τις γυναίκες) (OECD, 2021).

Τέλος, η επιχειρηματικότητα των ατόμων μπορεί να προσλάβει και άλλες μορφές έμμεσης σχέσης με τις επιχειρήσεις που σημαντική προστιθέμενη αξία στην οικονομία. Πρόκειται για επιχειρηματίες ή για πρώην επιχειρηματίες ώριμης ηλικίας που δραστηριοποιούνται ως μέντορες, καθοδηγώντας και ενθαρρύνοντας νεοφυείς επιχειρήσεις (και επιχειρηματίες). Η συμβουλευτική τους επίδραση είναι σημαντική καθώς έχουν αποκομίσει αξιόλογη πείρα και αναντικατάστατες δεξιότητες στην υλοποίηση επιχειρηματικών σχεδίων. Επίσης, έμπειροι επιχειρηματίες δραστηριοποιούνται σαν επιχειρηματικοί άγγελοι (business angels),³ συνεισφέροντας χρηματοδότηση και συμβουλές (Σκορδίλη & Καλογερέσης, 2024).

3.3. Τι γνωρίζουμε για τους τρόπους μετάβασης από την επιχειρηματική δραστηριότητα στη σύνταξη στην Ευρώπη; Αλλάζει η εικόνα ανάλογα με το φύλο;

Οι διαδρομές προς τη σύνταξη μεταξύ επιχειρηματιών και αυτό-απασχολουμένων έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά που είναι λίγο-πολύ γνωστά: κατά κανόνα εργάζονται περισσότερα χρόνια ΚΑΙ περισσότερες ώρες. Όταν εγκαταλείπουν τη δουλειά τους οι λόγοι είναι κυρίως η έλλειψη κερδοφορίας και πολύ λιγότερο η επιθυμία να βγουν στη σύνταξη. Αυτό που είναι, ίσως, λιγότερο γνωστό είναι ότι υπάρχουν διαφορές διαδρομών προς τη σύνταξη και χρονισμού αποφάσεων ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες επιχειρηματίες και

---

³ Επιχειρηματικοί άγγελοι είναι μεμονωμένοι ή συνεργαζόμενοι ιδιώτες που εξετάζουν επιχειρηματικά σχέδια και επιλέγουν να χρηματοδοτήσουν κάποια από αυτά που θεωρούν περισσότερο υποσχόμενα με παροχή δανείου ή με συμμετοχή στο κεφάλαιο της νέας ή αναπτυσσόμενης επιχείρησης.

αυτοαπασχολούμενους/ες. Γενική τάση είναι οι γυναίκες επιχειρηματίες να βγαίνουν στη σύνταξη νωρίτερα από τους άνδρες (κοντά στα 60, αντί για κοντά στα 65), αν μεσολαβήσει περίοδος μη-απασχόλησης οι γυναίκες βγαίνουν συχνότερα στη σύνταξη από του άνδρες, και είναι σπανιότερο (σε σύγκριση με τους άνδρες) να εργάζονται ενώ παράλληλα παίρνουν σύνταξη (Korp-Leukkunen, 2024).

Με τις δημογραφικές εξελίξεις που ευνοούν τη μακροβιότητα, οι επιχειρηματίες μεγαλύτερης ηλικίας προσελκύουν ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον από την πλευρά των ερευνητών αλλά και από την πλευρά εκείνων που χαράσσουν πολιτική για τις συντάξεις. Όσο αυξάνει ο αριθμός και το μερίδιο των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, τόσο αυξάνει και το ειδικό βάρος των ηλικιωμένων επιχειρηματιών (Maalaoui et al, 2013, Seco Matos et al, 2018). Η αύξηση του αριθμού των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας σε καλή υγεία σημαίνει ότι η επιχειρηματικότητα αποτελεί μια επιλογή για το μέλλον. Άλλωστε η άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας φαίνεται ότι ενισχύει την ικανοποίηση των ανθρώπων από τη ζωή τους και ταυτόχρονα ενισχύει και το διαθέσιμο εισόδημα (Gimmon et al, 2018, Von Bonsdorff et al, 2019). Από τη σκοπιά όσων χαράζουν πολιτικές, η παρατεινόμενη επιχειρηματική δραστηριότητα των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας ενισχύει τα ποσοστά συμμετοχής στην απασχόληση και την παράταση της εργασιακής ζωής (Styrinska, 2018). Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι επιχειρηματίες τείνουν να αποχωρούν από την εργασία αργότερα από τους μισθωτούς. Για όλους αυτούς τους λόγους έχει μεγάλη σημασία να κατανοήσει κάποιος τις διαδρομές των επιχειρηματιών προς τη συνταξιοδότηση, δηλαδή τη διαδικασία μέσα στο χρόνο που περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο οι επιχειρηματίες φτάνουν στη σύνταξη (Korp-Leukkunen, 2024).

Η μετάβαση από την επιχειρηματικότητα στη σύνταξη είναι μια σύνθετη διαδικασία με διαφορές ανάμεσα σε άτομα, ανάμεσα σε χώρες κλπ. Υπάρχουν όμως τρία κοινά θεματικά στοιχεία: το τέλος της εργασίας του επιχειρηματία, που μπορεί να συμπίπτει (αλλά και να μην συμπίπτει) με το τέλος της άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας, και το ξεκίνημα της λήψης σύνταξης. Το τέλος της επιχειρηματικότητας, το τέλος της ενεργού ζωής και η αρχή της συνταξιοδότησης δεν αποτελούν ένα και μοναδικό σημείο στο χρόνο: οι άνθρωποι μπορεί να ταλαντεύονται εντός και εκτός επιχειρηματικής δραστηριότητας στο τελευταίο διάστημα της εργασιακής τους ζωής. Κάποιοι επιχειρηματίες εργάζονται σαν μισθωτοί προς το τέλος της εργασιακής τους διαδρομής, ενώ κάποιοι που ήταν μισθωτοί γίνονται επιχειρηματίες στο τελευταίο διάστημα (και κάποιοι άλλοι ταυτόχρονα είναι επιχειρηματίες και μισθωτοί). Κάποιοι λαμβάνουν σύνταξη ενώ εργάζονται, κάποιοι άλλοι όχι. Έχει υποστηριχθεί μάλιστα ότι αυξάνουν ολοένα και περισσότερο οι κινήσεις μπρος-πίσω μεταξύ διαφορετικών ιδιοτήτων κατά τα τελευταία χρόνια του εργάσιμου βίου (Schulze Buschoff, 2019).

Τα ερευνητικά ευρήματα συνήθως αφορούν συγκεκριμένες χώρες. Έχει τεκμηριωθεί, για παράδειγμα, ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο κάποιοι επιχειρηματίες διακόπτουν εντελώς τη δραστηριότητάς τους στα 60 χρόνια, ενώ κάποιοι άλλοι συνεχίζουν σχεδόν μέχρι το τέλος της ζωής τους (Wahrendorf et al, 2018). Στη Φινλανδία συνυπάρχουν 4 κατηγορίες επιχειρηματιών μεγαλύτερης ηλικίας: εκείνοι που βγαίνουν στη σύνταξη και σταματούν να εργάζο-

νται, εκείνοι που συνεχίζουν να εργάζονται ενώ παράλληλα λαμβάνουν τη σύνταξή τους, εκείνοι οι έχουν σταματήσει την εργασία τους πριν ακόμα πάρουν τη σύνταξή τους, και, τέλος, εκείνοι που συνδυάζουν εργασία και επιχειρηματικότητα πριν φτάσουν στο κατώφλι της συνταξιοδότησης (Kenny & Rossiter, 2018, Komp-Leukkunen, 2023) . Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι υπάρχει μεγάλη ποικιλία στη μετάβαση των επιχειρηματιών προς τη σύνταξη στις σύγχρονες κοινωνίες της Ευρώπης.

... και η διάσταση του φύλου.

Αρκετές πρόσφατες έρευνες έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η διάσταση του φύλου είναι σημαντική στην άσκηση της επιχειρηματικότητας και αυτό ισχύει εξίσου, αν όχι περισσότερο, για τους επιχειρηματίες μεγαλύτερης ηλικίας. Πρώτα-πρώτα, οι άνδρες είναι πολύ πιθανότερο να είναι επιχειρηματίες σε σύγκριση με τις γυναίκες. Μεταξύ της επιχειρηματικής κοινότητας ώριμης ηλικίας, οι γυναίκες συνήθως ηγούνται επιχειρήσεων που είναι μικρότερες σε μέγεθος και χαμηλότερης κερδοφορίας. Επίσης, οι γυναίκες επιχειρηματίες δείχνουν να θεωρούν σημαντικότερη την ισορροπημένη ζωή παρά το εισόδημα καθαυτό. Οι διαφορές που οφείλονται στο φύλο του επιχειρηματία γίνονται ακόμα εντονότερες όταν εξετάζονται άτομα ηλικίας άνω των 55 ετών (Axelrad & Tur-Sinai, 2021). Οι λόγοι είναι πολλοί αλλά εδώ θα περιοριστώ στους δύο σημαντικότερους:

- Πρώτον, οι γυναίκες επιχειρηματίες είναι πολύ πιθανότερο να έχουν αναλάβει και την ευθύνη της οικογένειας και του σπιτιού τους, και, κυρίως, να αποτελούν τους σημαντικότερους παρόχους φροντίδας στους συγγενείς τους (γονείς και εγγόνια). Καθώς η φροντίδα της οικογένειας και του σπιτιού καταλαμβάνει σημαντικό τμήμα του διαθέσιμου χρόνου των γυναικών, όταν οι εντάσεις συγκρουόμενων ρόλων φτάσουν στο απροχώρητο, συχνά οι γυναίκες δίνουν προτεραιότητα στον «εξω-επιχειρηματικό» τους ρόλο. Συχνά αυτό το σημείο βρίσκεται κοντά στο κατώφλι της συνταξιοδότησης.
- Δεύτερον, ' το ποσοστό των ανδρών επικρατεί μεταξύ επιχειρηματιών που διευθύνουν επιχείρηση, ενώ οι γυναίκες είναι περισσότερες μεταξύ των «μοναχικών» επιχειρηματιών (αυτοαπασχολούμενες χωρίς προσωπικό). Παρότι αυτό τους προσφέρει κάποια σημαντική ευελιξία και αυτενέργεια όσο εργάζονται, όταν φτάσει η στιγμή που -λόγω ηλικίας- νιώθουν ότι οι δυνάμεις τους τις εγκαταλείπουν σιγά-σιγά δεν έχουν σε ποιόν να αναθέσουν μέρος του φορτίου -και άρα χρειάζεται να εγκαταλείψουν εντελώς την οικονομική δραστηριότητα που είχαν.

Γυναίκες και άνδρες επιχειρηματίες, λοιπόν, έχουν διαφορετικό ξεκίνημα και διαφορετικές διαδρομές στην οικονομική τους ζωή, που τους φέρνει στην ώριμη ηλικία να έχουν διαφορετικά εισοδήματα, διαφορετικές υποχρεώσεις, διαφορετικές επιλογές και διαφορετικές προτεραιότητες (Komp-Leukkunen, 2023, Lindstrom et al, 2022). Στο σημείο αυτό επιδρούν και τα ισχύοντα περί τη συνταξιοδότηση (όρια ηλικίας, προαπαιτούμενα κλπ). Υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά μέσα σε αυτό το ψηφιδωτό τεράστιας ποικιλίας;

Σε αυτό επιχειρεί να απαντήσει πρόσφατη έρευνα που βασίζεται σε ατομικά στοιχεία 5.089 ατόμων ετών 50 ως 65 σε 30 χώρες της Ευρώπης (από την έρευνα SHARE, κύματα 3 και 7) (Komp-Leukkunen, 2024). Ειδικότερα θέτει δύο κεντρικά ερωτήματα:

- Πρώτον, ποιες διαφορές μπορούν να εντοπιστούν στις διαδρομές μετάβασης προς τη συνταξιοδότηση ανάμεσα σε γυναίκες και σε άνδρες επιχειρηματίες;
- Και δεύτερον, πόση επίδραση ασκούν τα νομοθετικά πλαίσια που ρυθμίζουν τη συνταξιοδότηση σε διαφορετικές χώρες;

Τα ερευνητικά ευρήματα έχουν μεγάλο ενδιαφέρον και είναι μοναδικά στο είδος τους, καθώς καλύπτουν ευρύ φάσμα χωρών και βασίζονται σε πραγματικά ατομικά δεδομένα. Η συνολική εικόνα δείχνει ότι 44% του δείγματος συνταξιοδοτήθηκε από την επιχειρηματική δραστηριότητα στην ηλικία των 60 ετών, 43% στην ηλικία των 65 ετών, και μόνο 13% συνδύαζε επιχειρηματική δραστηριότητα και εργασία ενώ λάμβανε σύνταξη. Το ποσοστό των γυναικών που βγήκαν στη σύνταξη στα 60 ήταν κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερο από το ποσοστό των ανδρών, ενώ οι γυναίκες που βγήκαν στη σύνταξη στα 65 ήταν κατά 2 ποσοστιαίες μονάδες λιγότερες από τους άνδρες. Επίσης, το ποσοστό των ατόμων που συνδύαζαν απασχόληση με επιχειρηματικότητα ήταν κατά 5 ποσοστιαίες μονάδες μικρότερο στις γυναίκες.

Από εκεί κι έπειτα αρχίζουν οι διαφοροποιήσεις εξ αιτίας διαφορετικού ρυθμιστικού πλαισίου και νομοθεσίας στις διαφορετικές χώρες. Εκεί που η ασφάλιση για σύνταξη είναι υποχρεωτική για τους επιχειρηματίες και υπάρχουν διαφορετικά όρια ηλικίας για τη σύνταξη ανδρών και γυναικών, οι περισσότεροι συνταξιοδοτούνται στα 60 και υπάρχουν ελάχιστες περιπτώσεις συνδυασμού επιχειρηματικότητας και απασχόλησης στις μεγαλύτερες ηλικίες. Στις χώρες που δεν είναι υποχρεωτική η ασφάλιση γήρατος και που δεν υπάρχουν διαφορετικές ηλικίες συνταξιοδότησης για άνδρες και γυναίκες, εμφανίζεται το χαμηλότερο ποσοστό ανθρώπων που συνταξιοδοτούνται στα 60. Ταυτόχρονα σημειώνεται το υψηλότερο ποσοστό ατόμων που συνδυάζουν εργασία και επιχειρηματική δραστηριότητα. Επίσης οι γυναίκες βγαίνουν στη σύνταξη αργότερα σε αυτές τις χώρες.

Τα ευρήματα αυτά έχουν και ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπτωση της Ελλάδας. Μεταξύ ανδρών, επιχειρηματίες μέχρι τα 60 χρόνια ήταν το 40,1% του δείγματος, μέχρι τα 65 ήταν 57% του δείγματος, ενώ συνδυασμό επιχειρηματικότητας και εργασίας είχε μόνο το 2,6% του δείγματος (ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά στην Ευρώπη). Μεταξύ γυναικών, η εικόνα είναι ελαφρώς διαφορετική. Μόνο 29,1% των γυναικών επιχειρηματιών βγαίνουν στη σύνταξη στα 60, ενώ 70,9% βγαίνουν στα 65. Δεν καταγράφονται περιπτώσεις συνδυασμού εργασίας και επιχειρηματικότητας. Βλέπουμε, δηλαδή, ότι αν και λιγότερες, οι γυναίκες επιχειρηματίες παραμένουν περισσότερο στη δραστηριότητά τους σε σύγκριση με του άνδρες.

3.4. Τί γνωρίζουμε για το εργατικό δυναμικό και τις επιδόσεις του καθώς γερνάει; Μειώνεται η παραγωγικότητα; Είναι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι λιγότερο παραγωγικοί;

Ίσως η πλέον διαδεδομένη εντύπωση (που συχνά περιέχεται και σε εγχειρίδια οικονομικής θεωρίας⁴) είναι ότι η εργασία ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας πάσχει από σταδιακή συρρίκνωση παραγωγικότητας. Το διδάσκουμε στα Πανεπιστήμια, το πιστεύουν οι εργοδότες (που θέλουν να βρουν τρόπους να ξεφορτωθούν τους ηλικιωμένους εργαζομένους τους), το πιστεύουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι (που αναζητούν τρόπο να βγουν στη σύνταξη), το πιστεύουν και οι κυβερνήσεις (που θεωρούν ότι η μείωση της ηλικίας συνταξιοδότησης είναι ταυτοχρόνως μια οικονομική και μια κοινωνικά επιβεβλημένη πολιτική). Η πεποίθηση είναι εμπεδωμένη, αλλά δεν υπάρχει τεκμηρίωση από έρευνες, παρά το γεγονός ότι οι οικονομολόγοι της εργασίας επιχειρούν πολλά χρόνια να υπολογίσουν την κάμψη της παραγωγικότητας όσο μεγαλώνουν οι άνθρωποι.

Η προσπάθεια να εκτιμηθεί η διασύνδεση παραγωγικότητας και ηλικίας αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες υπολογισμού. Ένας λόγος είναι ότι δεν είναι εύκολο να μετρήσει κάποιος την παραγωγικότητα απ' ευθείας. Η ιατρική της εργασίας, η γνωσιακή ψυχολογία και η γεροντολογία συμπίπτουν στο συμπέρασμα ότι η μυϊκή δύναμη, η όραση, η αναπνευστική λειτουργία και η λειτουργία της καρδιάς (όπως και άλλοι βιομετρικοί δείκτες) έχουν την τάση να επιδεινώνονται από την πρώτη νεότητα και έπειτα. Όμως, η πείρα και η ικανότητα να διαχειρίζεται κάποιος τις ανθρώπινες σχέσεις φαίνεται ότι βελτιώνονται με την ηλικία. Επειδή είναι πολύ πιο δύσκολο να μετρήσει κάποιος το αποτέλεσμα τη πείρας και της ικανότητας διαχείρισης σύνθετων προβλημάτων ανθρώπινης συνεργασίας, υπάρχει μια μονομέρεια υπέρ των μετρήσιμων ικανοτήτων που ενδέχεται να οδηγήσει στην πεποίθηση της κάμψης της παραγωγικότητας με την ηλικία (Boersch-Supan, 2014: 11-13).

Η εκτίμηση της παραγωγικότητας στο επίπεδο του ατόμου με κριτήριο τον μισθό είναι μια μέθοδος που έχει δοκιμαστεί αλλά δεν θεωρείται αξιόπιστη διότι συχνά ο μισθός των εργαζομένων αυξάνει με τα χρόνια ανεξαρτήτως της παραγωγικότητας και άρα δεν λέει τίποτα για τις αλλαγές στο επίπεδο της ατομικής παραγωγικότητας. Άλλη μέθοδος που έχει δοκιμαστεί βασίζεται στην αξιολόγηση των διευθυντικών στελεχών, αλλά ούτε κι αυτή θεωρείται αξιόπιστη διότι λειτουργεί σαν ηχείο αναπαραγωγής των στερεοτύπων και προκαταλήψεων που κυκλοφορούν.

Μια ενδιάμεση λύση στο πρόβλημα της μέτρησης της παραγωγικότητας ανά ηλικία είναι η ανάλυση στο επίπεδο της παραγωγικής μονάδας (ούτε του ατόμου, ούτε της επιχείρησης συνολικά). Η παραγωγικότητα στο επίπεδο της παραγωγικής μονάδας μπορεί να μετρηθεί

---

4 Lazear, 1995: 40

σχετικά εύκολα και αξιόπιστα⁵ εκτιμώντας τη σχέση ηλικίας και παραγωγικότητας. Οι περισσότερες αναγνωρισμένες προσπάθειες υπολογισμού (Aubert & Crepon, 2007, Malmerg et al, 2008, Gobel & Zwick, 2009) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η σχέση ηλικίας και παραγωγικότητας αυξάνει μέχρι την ηλικία των 50–55 ετών, και στη συνέχεια παραμένει σταθερή (γίνεται μια ευθεία γραμμή) σε πείσμα του μύθου της απώλειας παραγωγικότητας λόγω μεγαλύτερης ηλικίας⁶.

Ίσως η σημαντικότερη απόπειρα εκτίμησης της σχέσης ηλικίας και απόδοσης είναι η εργασία των Borsch-Supan, Duzgun & Weiss, (2006) που μέτρησαν τις επιδόσεις μικρών ομάδων εργασίας σε ένα εργοστάσιο παραγωγής φορτηγών στη Γερμανία (VolksWagen). Όπως είναι αναμενόμενο από το είδος της προϊόντος, η μονάδα ακολουθεί έντονα Τεϋλορική διαδικασία παραγωγής. Σε αυτό το πλαίσιο, η παραγωγικότητα μπορεί να μετρηθεί σαν το αντίθετο του αριθμού των λαθών που συμβαίνουν στη διαδικασία της συναρμολόγησης του τυποποιημένου προϊόντος σε δεδομένο χρόνο. Σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει σε δουλειές γραφείου και στις υπηρεσίες, η παραγωγικότητα στη μονάδα παραγωγής φορτηγών απαιτεί περισσότερη φυσική δύναμη, επιδεξιότητα και ταχύτητα (που υποχωρούν με την ηλικία) σε σύγκριση με εμπειρία και καλή γνώση για τη διαχείριση ανθρώπινων σχέσεων (που θεωρούμε ότι αυξάνουν με την ηλικία). Σε αυτό το πλαίσιο θα περίμενε κάποιος να επιβεβαιωθεί η πεποίθηση της κάμψης της παραγωγικότητας με την αύξηση της ηλικίας.

Δεν επιβεβαιώθηκε. Με την επεξεργασία πάνω από 1,2 εκατομμυρίων παρατηρήσεων, το συμπέρασμα είναι ότι σε ατομικό επίπεδο η παραγωγικότητα αυξάνει μονοτονικά μέχρι την ηλικία της υποχρεωτικής συνταξιοδότησης -δηλαδή τα 65 χρόνια. Τα ευρήματα αυτά από ένα περιβάλλον εργασίας με υψηλές απαιτήσεις μυϊκής δύναμης (που είναι γνωστό ότι υποχωρεί με την ηλικία) σημαίνουν ότι η μείωση της μυϊκής επίδοσης εξισορροπείται από άλλες ιδιότητες/δεξιότητες που είναι δύσκολο να μετρηθούν και έχουν την τάση να αυξάνουν με την ηλικία (όπως πείρα και ικανότητα ομαδικής εργασίας σε περιβάλλον έντασης όταν κάτι πάει στραβά και πρέπει να διορθωθεί πολύ γρήγορα). Αν και οι εργαζόμενοι νεαρής ηλικίας είναι διαφορετικοί από τους εργαζόμενους ώριμης ηλικίας, οι διαφορές τους δεν καθρεφτίζονται στην επίδοση της παραγωγικότητας.

---

⁵ Και εδώ υπάρχει η ένσταση ότι οι δυναμικότερες μονάδες θα τείνουν να προσλαμβάνουν περισσότερα νέα άτομα και αυτό θα οδηγεί στην εντύπωση ότι η κερδοφορία οφείλεται σε μεγαλύτερο αριθμό νέων εργαζομένων (επειδή η ηλικιακή διάρθρωση της παραγωγικής μονάδας δεν είναι ανεξάρτητη από την προϋπάρχουσα παραγωγικότητα και τις επιδόσεις). Επιπλέον τείνει να οδηγεί σε εμπέδωση των προκαταλήψεων εις βάρος των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων.

⁶ Έχει επίσης ενδιαφέρον η παρατήρηση του Borsch-Supan (2014) που διαπιστώνει ότι όσο πιο απαιτητική και εξελιγμένη οικονομετρική επεξεργασία χρησιμοποιείται, τόσο αποτυπώνεται υψηλότερη επίδοση παραγωγικότητας των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων.

3.5. Πώς επηρεάζει η Τεχνητή Νοημοσύνη τις θέσεις εργασίας των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων;

Κατά κανόνα, η Τεχνητή Νοημοσύνη (Artificial Intelligence)⁷ επηρεάζει τις θέσεις εργασίας με τρόπο «φιλικό προς τη μεγαλύτερη ηλικία» (age-friendly) (Acemoglu et al, 2022). Όμως η ευεργετική επίδραση (ευκαιρία) δεν λειτουργεί «αυτόματα» -οι ενδείξεις υπογραμμίζουν ότι αυτές τις θέσεις που είναι φιλικές προς τη μεγαλύτερη ηλικία τις καταλαμβάνουν κατά προτεραιότητα γυναίκες ή/και νέοι με προτιμήσεις μεγαλύτερης ευελιξίας και αυτονομίας.

Μέχρι εδώ εξετάστηκαν οι επιδράσεις της μακροβιότητας και της γήρανσης του πληθυσμού (και του εργατικού δυναμικού) στην οικονομική δυναμική και στην κοινωνική συνοχή. Στο σημείο αυτό θα εξεταστεί η αυτοτελής επίδραση της τεχνολογικής αλλαγής και της Τεχνητής Νοημοσύνης (AI) σε εργαζόμενα άτομα ώριμης ηλικίας μέσα από τις επιπτώσεις που έχει στη διάρθρωση και στα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας και των επαγγελμάτων. Με άλλα λόγια, ανεξάρτητα από τις αλλαγές που συντελούνται στην ηλικιακή σύνθεση του εργαζόμενου πληθυσμού, παράλληλα συντελείται και μια μεταμόρφωση των ίδιων των θέσεων εργασίας. Εκτός από τους εργαζόμενους, αλλάζουν και οι δουλειές στις σύγχρονες οικονομίες.

Η συζήτηση για τις συνέπειες της εισαγωγής νέων τεχνολογιών στο εργατικό δυναμικό είναι παλιά και λίγο-πολύ γνωστή. Οι νέες τεχνολογίες φέρνουν μαζί τους πολλές ευκαιρίες, όπως επίσης νέους κινδύνους απαξίωσης δεξιοτήτων -κυρίως για εργαζόμενα άτομα ώριμης ηλικίας από 55 ετών και πάνω. Επειδή τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας έχουν μεγαλύτερη δυσκολία να προσαρμοστούν στη χρήση νέων τεχνολογιών ή/και να μεταπηδήσουν σε νέα δουλειά, διατρέχουν κίνδυνο χαμηλότερης συμμετοχής στην αγορά εργασίας, λιγότερων ωρών εργασίας, μετάπτωσης σε δουλειές που δεν είναι κατάλληλες για την ηλικία τους καθώς και πρόωρη έξοδος στη σύνταξη. Πόσο ορατοί είναι αυτοί οι κίνδυνοι με την επέλαση της τεχνητής νοημοσύνης; Πόσο απειλούνται οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εργαζόμενοι/ες;

Η απάντηση εξαρτάται από δύο παράγοντες: ο πρώτος είναι το εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων. Ο δεύτερος σχετίζεται με το κατά πόσον η νέα τεχνολογία υποκαθιστά την ανθρώπινη εργασία ή αν λειτουργεί συμπληρωματικά σε αυτήν. Στην περίπτωση της υποκατάστασης εκτοπίζονται οι άνθρωποι, ενώ στην περίπτωση της συμπληρωματικότητας τα εργαζόμενα άτομα ενισχύουν τη θέση τους, καθώς βλέπουν την παραγωγικότητα και το μισθό τους να αυξάνουν.

---

⁷ Η συζήτηση σε αυτό το τμήμα αφορά αποκλειστικά την επίδραση της εισαγωγής της Τεχνητής Νοημοσύνης από την πλευρά των (μεγάλων) επιχειρήσεων στην απασχόληση ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας. Δεν εξετάζεται καθόλου η ενδεχόμενη εισαγωγή της τεχνολογίας αυτής σε μικρές επιχειρήσεις. Η βιβλιογραφία δεν έχει χαρτογραφήσει αυτό το πεδίο. Ωστόσο, αν η τεχνολογία της Τεχνητής Νοημοσύνης εξελιχθεί σε «γενικής χρήσης τεχνολογία» (general purpose) όπως, ας πούμε, το internet, θα επηρεάσει χωρίς αμφιβολία τον κόσμο των μικρότερων επιχειρήσεων ακόμα και των πολύ μικρών. Θα επιχειρηθεί στα συμπεράσματα να μεθούν οι βασικές προκλήσεις για τις μικρές επιχειρήσεις.

Διακρίνοντας τις δουλειές σε τρεις ομάδες ανάλογα με το βαθμό της έκθεσης στην τεχνητή νοημοσύνη (AI) αλλά και το είδος της επίδρασης που αυτή ασκεί στη θέση εργασίας, οι Acemoglu, Sondergaard Muhlbach & Scoitt, (2022) διακρίνουν τρεις τύπους θέσεων εργασίας:

- i Θέσεις εργασίας με χαμηλή έκθεση σε τεχνολογίες AI (ασήμαντες επιπτώσεις). Συνήθως πρόκειται για θέσεις που καταλαμβάνονται από εργαζόμενους χαμηλής εκπαίδευσης. Δεν κινδυνεύουν από την τεχνολογία αλλά από τα χαρακτηριστικά της δουλειάς που δεν είναι ταιριαστά για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (χειρωνακτική, επαναλαμβανόμενη, άκαμπτη).
- ii Θέσεις εργασίας με υψηλή έκθεση και χαμηλή συμπληρωματικότητα (όπου σημειώνονται απώλειες εργασίας και έντονα προβλήματα) και
- iii Θέσεις εργασίας με υψηλή έκθεση και υψηλή συμπληρωματικότητα (όπου σημειώνονται αυξήσεις στην παραγωγικότητα και στις αμοιβές). Αυτή η κατηγορία θέσεων εργασίας επεκτείνεται ταχύτερα στα τελευταία 30 χρόνια, σε αντίθεση με την κατηγορία Β, που σημειώνει στασιμότητα και υποχώρηση.

Έχει σημασία να τονιστεί ότι αυτές οι δουλειές με προοπτικές αύξησης της παραγωγικότητας και των μισθών έχουν το επιπλέον πλεονέκτημα ότι ταιριάζουν με τα χαρακτηριστικά που αναζητούν οι εργαζόμενοι μεγαλύτερης ηλικίας από τη δουλειά τους: σχετικά μικρότερες απαιτήσεις φυσικής προσπάθειας, χαμηλότερη συχνότητα ατυχημάτων, περιεχόμενο εργασίας που αξιοποιεί δεξιότητες επικοινωνίας και σχετικά μέτριους ρυθμούς έντασης εργασίας (Maestras et al, 2018, Hudomiet et al, 2019 Ameriks et al, 2020). Τέλος, αυτές οι δουλειές είναι που σημείωσαν αύξηση του ειδικού τους βάρους στη συνολική απασχόληση στα τελευταία 30 χρόνια στις ΗΠΑ (Acemoglu, Muhlbach & Scott 2022).

Όπως φαίνεται, όμως, η αντιστοίχιση εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας με τις δουλειές που είναι φιλικές προς τις ώριμες ηλικίες δεν συντελείται αυτόματα. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διαπίστωση ότι αν και οι δουλειές γίνονται ολοένα και περισσότερο «φιλικές προς τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας» την ίδια στιγμή οι μεγαλύτεροι κερδισμένοι, στην πράξη, από αυτή τη μετατόπιση του τύπου της εργασίας δεν ήταν τόσο τα άτομα ώριμης ηλικίας, όσο οι γυναίκες (ιδιαίτερα εκείνες με υψηλά μορφωτικά προσόντα) και οι νέοι (τριτοβάθμιας εκπαίδευσης). Τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (55+) ωφελήθηκαν μεν, κυρίως όμως ωφελήθηκαν οι γυναίκες και κυρίως εκείνες με πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Το μεγαλύτερο πρόβλημα αποκλεισμού από αυτές τις θέσεις εργασίας εντοπίζεται στους άνδρες 50–74 ετών, χωρίς πανεπιστημιακή εκπαίδευση (και εργάζονται κυρίως στη μεταποίηση και στον κατασκευαστικό κλάδο).

Το συμπέρασμα είναι ότι αν και οι θέσεις εργασίας προσλαμβάνουν συνεχώς περισσότερα από τα χαρακτηριστικά που είναι ελκυστικά για άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και είναι συμβατά με τις προόδους στη φυσική και γνωσιακή υγεία των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων, δεν αρκεί αυτή η ευτυχής σύμπτωση προκειμένου να βρει ο καθένας και η καθεμία τη

θέση που επιθυμεί και του/ης ταιριάζει. Αν 20–30% των εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας είναι σε κλάδους υψηλής έκθεσης και χαμηλής συμπληρωματικότητας, ώριμοι εργαζόμενοι που χάνουν τη δουλειά τους θα πρέπει να κατευθυνθούν σε δουλειές/θέσεις εργασίας υψηλής συμπληρωματικότητας, επειδή αυτές οι δουλειές πολλαπλασιάζονται και έχουν πρόσθετα οφέλη παραγωγικότητας και ελκυστικών αμοιβών. Για να γίνει όμως αυτό, χρειάζονται ενεργητικές πολιτικές στοχευμένης παρέμβασης που εκπαιδεύουν άτομα μεγαλύτερης ηλικίας στις νέες τεχνολογίες και διευκολύνουν τη μετάβασή τους σε νέες θέσεις εργασίας υψηλότερων απαιτήσεων.

3.6. Τί γνωρίζουμε για τις ευκαιρίες και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι μικρές επιχειρήσεις των ώριμων σε ηλικία επιχειρηματιών;

Ενώ η σχετική βιβλιογραφία συμφωνεί ότι οι επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενοι συνεχίζουν να εργάζονται και αφού διαβούν το κατώφλι της τρίτης ηλικίας (όπου και να τοποθετήσουμε το κατώφλι αυτό), εκεί που φαίνεται να «υστερούν» είναι στο ξεκίνημα επιχειρηματικής δραστηριότητας από την ηλικία των 50 ετών και έπειτα. Δηλαδή, ο ρυθμός δημιουργίας νέων επιχειρήσεων από άτομα 50+ είναι χαμηλός. Έχει υπολογιστεί, μάλιστα, ότι αν τα άτομα 50 και πάνω είχαν την ίδια ροπή στη δημιουργία επιχειρήσεων όσο οι άνδρες στις ηλικίες ανάμεσα στα 30 και στα 49, τότε θα υπήρχαν 4.8 εκατομμύρια περισσότερες επιχειρήσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση (OECD, 2021, Σκορδύλη & Καλογερέσης, 2024:184). Γιατί, άραγε, συμβαίνει αυτό;

Μια ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι τα άτομα σχετικά ώριμης ηλικίας δεν επιθυμούν να μπουκ στις περιπέτειες και στις ανασφάλειες που συνεπάγεται η ανάληψη επιχειρηματικού ρίσκου. Όμως τα ευρήματα από έρευνες σε άτομα άνω των 50 δεν δείχνει αυτό. Ειδικά στις ΗΠΑ, 34 εκατομμύρια άτομα της γενιάς του baby boom εκδήλωσαν επιθυμία δημιουργίας της δικής τους επιχείρησης (Mals & Rogoff, 2014: 141). Στη Γερμανία, ένας στους πέντε ηλικίας 50–74 ετών (δηλαδή 20%) δηλώνει ότι εξετάζει το ενδεχόμενο να δημιουργήσει τη δική του/της επιχείρηση (OECD, 2021). Υπάρχει, ωστόσο, μια διακριτή γεωγραφική διάσταση στην επιθυμία ή προδιάθεση για επιχειρηματική δραστηριότητα στις μεγαλύτερες ηλικίες. Η τάση εξασθενίζει όσο μετακινούμαστε προς τον Νότο της Ευρώπης. Στην Πορτογαλία, για παράδειγμα, εξετάστηκε η διάθεση για ξεκίνημα επιχειρηματικής δραστηριότητας μεταξύ ανέργων υψηλών προσόντων στις αντίστοιχες ηλικίες και το συμπέρασμα ήταν ότι υπήρχε χαμηλή προδιάθεση (Figueiredo & Paiva, 2019).

Πώς θα μπορούσε κάποιος να ερμηνεύσει αυτήν τη χαμηλότερη προδιάθεση για επιχειρηματική δραστηριότητα; Και γιατί, ακόμα και με διαφορετική ροπή προς την επιχειρηματικότητα, η πραγματική έναρξη επιχειρήσεων από άτομα άνω των 50 ετών είναι χαμηλότερη από την εκδηλωμένη επιθυμία τους; Γιατί, με άλλα λόγια, υπάρχει χάσμα ανάμεσα στη λανθάνουσα και στην πραγματική επιχειρηματική δραστηριότητα στα άτομα 50+; Εδώ η προσοχή θα πρέπει να μεταφερθεί από τις προθέσεις των ανθρώπων στα προβλήματα

που τις μετριάζουν. Άτομα που ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα στις πλούσιες χώρες θεωρούν ότι υπάρχουν θεσμοθετημένα και άτυπα εμπόδια στην εύρυθμη λειτουργία τους εξ αιτίας της ηλικίας τους. Αυτό που αναδεικνύουν ως βασικό εμπόδιο είναι η απουσία εξειδικευμένων πολιτικών ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας ηλικιωμένων, αν και υπάρχουν πολιτικές ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας άλλων ομάδων (όπως νέων, ανέργων, ατόμων από μειονότητες, και γυναικών). Η έρευνα στην Πορτογαλία που αναφέρθηκε προηγουμένως εντοπίζει το πρόβλημα στο γραφειοκρατικό βάρος των διαδικασιών ίδρυσης επιχείρησης καθώς και στην υψηλή φορολογία. Αντίστοιχα, έρευνες επισημαίνουν (Σκορδίλη & Καλογερέσης, 2024, OECD, 2021) ότι οι άνθρωποι πάνω από 55 ετών υποφέρουν από:

- διακρίσεις με βάση την ηλικία (ηλικιακό ρατσισμό),
- το ανελαστικό πλαίσιο της συνταξιοδότησης που δυσκολεύει πολύ τη σταδιακή συνταξιοδότηση,
- την έλλειψη προγραμμάτων κατάρτισης επιχειρηματιών και
- την απουσία προγραμμάτων ευαισθητοποίησης και εγρήγορσης της κοινής γνώμης για τα οφέλη από την επιχειρηματικότητα σε μεγαλύτερες ηλικίες, τόσο για τα άτομα που εμπλέκονται σε αυτήν όσο και για την κοινωνία και την οικονομία ευρύτερα (Nordregio, 2021: 33, Σκορδίλη & Καλογερέσης, 2024: 184)

3.7. Είναι η δημογραφία πεπρωμένο; Τι γνωρίζουμε για τη δυνατότητα των πολιτικών και των μεταρρυθμίσεων να εξισορροπήσουν τις δημογραφικές πιέσεις;

Οι δημογραφικές εξελίξεις του αιώνα που διανύουμε δημιουργούν πιεστικές ανάγκες για προσαρμογή σε όλες τις χώρες του κόσμου. Καθώς υποχωρεί η γονιμότητα και αυξάνει η μακροζωία, αλλάζει η ηλικιακή σύνθεση των κοινωνιών και μηδενίζεται η παγκόσμια αύξηση του πληθυσμού. Με προβλεπόμενη αύξηση της διάρκειας της ζωής κατά 11 χρόνια μεταξύ 2020 και το τέλος του αιώνα, η δυναμική έλευση της «αργυρής οικονομίας» αντανακλά το αυξανόμενο μερίδιο των ανθρώπων ηλικίας πάνω από 65 ετών στην κοινωνία.

Η παράδοση της προκατάληψης προβλέπει επιβράδυνση της ανάπτυξης και επιδείνωση των δημόσιων οικονομικών: μείωση της προσφοράς εργασίας και του παραγόμενου πλούτου, λιγότερη καινοτομία, επιβράδυνση της παραγωγικότητας, αύξηση των δαπανών υγείας και τρύπες στα ασφαλιστικά ταμεία.

Όμως, η μακροβιότητα δεν σημαίνει παράταση του ευάλωτου γήρατος, ούτε αύξηση του ειδικού βάρους των ασθενικών υπερηλίκων στο σύνολο του πληθυσμού: οι άνθρωποι ζουν περισσότερα χρόνια, αλλά σε καλύτερη υγεία. Στα τελευταία 20 χρόνια αυξήθηκε η διάρκεια της ζωής κατά 4,5 χρόνια και εξίσου αυξήθηκε η διάρκεια της υγιούς ζωής. Όχι εξίσου

παντού και όχι για όλους και όλες. Όμως, σε γενικές γραμμές, ένας άνθρωπος στα 70 του χρόνια το 2022 ήταν γνωστικά το ίδιο ικανός όσο ένας άνθρωπος 53 ετών το 2000. Από την άποψη της φυσικής κατάστασης (εξετάζοντας τον δείκτη ευπάθειας -frailty index) τα οφέλη είναι ορατά αν και λιγότερο εντυπωσιακά: η 70χρονη του 2022 αντιστοιχεί στην 56χρονη του 2000 (IMF, 2025).

Μεταξύ χωρών: υπάρχει πάντα μια ορατή διασύνδεση ανάμεσα στη διάρκεια της ζωής και στο ΑΕΠ μιας χώρας, αλλά σημειώνονται και διαφοροποιήσεις. Η Σουηδία έχει καλύτερες επιδόσεις στη γνωστική λειτουργία ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας σε σύγκριση με άλλες χώρες αντίστοιχου κατά κεφαλήν ΑΕΠ, ενώ οι ΗΠΑ χειρότερες.

Στο εσωτερικό των χωρών, διαφορές και ανισότητες υγείας συνδέονται στενά με τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων. Χειρότερη υγεία έχουν όσες και όσοι ζουν σε αγροτικές περιοχές, έχουν χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και λιγότερα οικονομικά μέσα. Αν και η τάση σύγκλισης στη μακροβιότητα χαρακτηρίζει την εποχή μας (δηλαδή, οι χώρες με χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής το αυξάνουν ταχύτερα από αυτές με το μεγαλύτερο, και έτσι κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση με μικρότερα χάσματα επιδόσεων μεταξύ τους), εν τούτοις οι υπαρκτές ανισότητες στην υγεία που προέρχονται από το φύλο, την εκπαίδευση, τη γεωγραφική θέση και τον διαθέσιμο πλούτο παραμένουν σε ισχύ.

Καλύτερη υγεία και διατήρηση γνωστικών επιδόσεων σημαίνουν ότι μέσα σε μια δεκαετία, άτομα άνω των 50 ετών έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να εργάζονται κατά 20%, να έχουν αυξημένα εισοδήματα από εργασία κατά 30%, να βγαίνουν στη σύνταξη πιο αργά, να εργάζονται περισσότερες εβδομάδες στο χρόνο και να αντιμετωπίζουν μικρότερη πιθανότητα να είναι άνεργοι. Αυτά, υπό τον όρο ότι δεν συντρέχουν άλλες αρνητικές εξελίξεις όπως παροπλισμός των δεξιοτήτων τους, αντικίνητρα παραμονής στην εργασία λόγω ασφαλιστικών ρυθμίσεων ή/και λόγω προκαταλήψεων και ηλικιοφοβίας (Acemoglu et al, 2022).

Το μέλλον αν οι πολιτικές διατηρηθούν σταθερές.

Αν το ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο που προσδιορίζει το πόσο εργαζόμαστε, τότε βγαίνουμε στη σύνταξη, πώς διαχειριζόμαστε το χρόνο μας στα διάφορα στάδια του κύκλου ζωής διατηρηθεί αμετάβλητο θα δημιουργηθούν σημαντικές δυσκολίες στη διαχείριση της μακροβιότητας. Άλλωστε όλες οι ρυθμίσεις θεσπίστηκαν σε εποχές που το προσδόκιμο της ζωής ήταν κατά πολύ χαμηλότερο, ενώ η υγεία των ατόμων ώριμης ηλικίας ήταν ουσιαδώς χειρότερη. Σύμφωνα με τις δημογραφικές προβολές, ο ρυθμός με τον οποίο θα αυξάνει το μερίδιο των ατόμων ώριμης ηλικίας στο σύνολο του πληθυσμού θα επιταχύνεται. Με δεδομένη τη συρρίκνωση του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας, οι οικονομίες (με πρώτες τις αναπτυγμένες χώρες) θα δουν την οικονομική τους δραστηριότητα να συρρικνώνεται, να μειώνονται οι επενδύσεις, να αυξάνουν οι αποταμιεύσεις και να μειώνονται τα επιτόκια (IMF, 2025). Όμως, επειδή η μείωση της ανάπτυξης είναι εντονότερη από τη μείωση των επιτοκίων, οι χώρες θα χρειάζονται μεγαλύτερα πλεονάσματα για να εξυπηρετούν τις δανειακές τους υποχρεώσεις.

Κατά πόσον είναι πιθανό η «μακροβιότητα σε καλύτερη υγεία» να ανακόψει την επιταχυνόμενη μείωση του ρυθμού ανάπτυξης και τις αλυσιδωτές αρνητικές της παρενέργειες;

Μεταξύ 2025 και 2050, η «μακροβιότητα σε καλύτερη υγεία» θα προσθέσει κατά μέσο όρο 0.4% στην αύξηση του ΑΕΠ διεθνώς (από 0,3% μέχρι 0,6%): δηλαδή, αντί να επιβραδυνθεί το ΑΕΠ κατά 1,5%, θα επιβραδυνθεί κατά 1,1% στην 25ετία.

Η ανάσχεση της πτώσης του ΑΕΠ θα εξασθενίσει σε 0,1% για το διάστημα 2050–2075, με τάσεις περαιτέρω μείωσης στη συνέχεια.

Τα παραπάνω ισχύουν ακόμα και σε εναλλακτικά (ρεαλιστικά) σενάρια που αφορούν ελαφρώς υψηλότερη γονιμότητα.

Το μέλλον αν οι πολιτικές αλλάξουν (και πώς).

Στην τελευταία του έκθεση για την παγκόσμια οικονομία, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο παρουσιάζει τρεις διακριτούς τρόπους με τους οποίους η θέσπιση κατάλληλων πολιτικών μπορεί να μοχλεύσει θετικές οικονομικές εξελίξεις σε πείσμα των δημογραφικών δεδομένων. Ο συνδυασμός τους, προφανώς, επιφέρει τα καλύτερα αποτελέσματα (IMF, World Economic Outlook: a critical juncture amid policy shifts, 2025).

Πρώτο πεδίο: Πολιτικές για την υγιή γήρανση με στόχο την αύξηση του ποσοστού συμμετοχής στην απασχόληση των ατόμων 50–64 ετών. Επειδή η γήρανση δεν είναι πεπρωμένο, χρειάζεται να αναζητηθούν οι τρόποι που βελτιώνουν τις φυσικές και γνωστικές ικανότητες των ανθρώπων καθώς μεγαλώνουν και γερνούν. Πολιτικές που βελτιώνουν το ανθρώπινο κεφάλαιο των ατόμων από 50 ετών και πάνω. Μέτρα που προάγουν την υγεία και επιχειρούν να γιατρέψουν τις ανισότητες υγείας. Ενθάρρυνση συμπεριφορών που διατηρούν τους ανθρώπους σε καλή υγεία (περιορισμός επικίνδυνων για την υγεία συνηθειών και ενίσχυση πρόληψης, άσκησης και κοινωνικότητας).

Δεύτερο πεδίο: Παράταση της εργάσιμης ζωής.

Αυτό μπορεί να σημαίνει υψηλότερη ηλικία πραγματικής συνταξιοδότησης για άτομα 50–64 αλλά και 65+ (όχι τα ονομαστικά όρια, που είναι πολύ υψηλότερα από τα πραγματικά) με διάφορους τρόπους όπως:

Η οικειοθελής παραμονή στην εργασία: Προβλεπόμενο όφελος: 0,1% υψηλότερο ΑΕΠ στο διάστημα 2025–2100.

Η χρήση κινήτρων για αύξηση των πραγματικών ορίων συνταξιοδότησης κυρίως σε χώρες που το προσδόκιμο ζωής μετά τη σύνταξη ξεπερνά τα 20 χρόνια (ιδίως για χώρες της ΕΕ).

Τρίτο πεδίο: Για να μπορούν να φέρουν αποτελέσματα, θα πρέπει να συνδυαστούν με πραγματικές ευκαιρίες αναβάθμισης δεξιοτήτων, εκμάθησης νέων τρόπων εργασίας που επιτρέπει ή/και εισάγει η τεχνολογική εξέλιξη, δια βίου ρουτίνα συνεχούς εξέλιξης ώστε οι άνθρωποι να παραμένουν απασχολήσιμοι καθώς μεγαλώνουν.

Εδώ κρίσιμο ρόλο παίζει η μείωση του χάσματος φύλου στη συμμετοχή στην απασχόληση: το μέρισμα της ισότητας. Αυτό αφορά και το δεύτερο και το τρίτο πεδίο. Αν καταφέρναμε να μειώσουμε το χάσμα φύλου στην απασχόληση στο 75% του σημερινού μέχρι το 2024, το παγκόσμιο ΑΕΠ θα ήταν κατά 0,3% υψηλότερο στην πρώτη 25ετία (2025–2050) και συνολικά κατά 0,1% υψηλότερο για το σύνολο της περιόδου 2025–2100.

Ο συνδυασμός και των τριών εργαλείων υπόσχεται τα καλύτερα αποτελέσματα: για το σύνολο του κόσμου, η ετήσια αύξηση του ΑΕΠ 2025–2100 θα είναι 0,3% υψηλότερη, αντισταθμίζοντας περίπου το 1/3 της επιδείνωσης που προκαλούν οι δημογραφικές τάσεις. Ειδικότερα στην 25ετία 2025–2050 θα είναι 0,6%, αντισταθμίζοντας τα 3/4 της δημογραφικής επιδείνωσης. Για κάποιες χώρες (στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι Ευρωπαϊκές) το αναπτυξιακό μέρισμα θα είναι ακόμα μεγαλύτερο.

Δηλαδή, συνοψίζοντας, χωρίς μεταρρυθμίσεις θα συντελεστεί επιτάχυνση του ρυθμού μείωσης του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας και θα σημειωθεί επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ (ιδιαίτερα μετά από το 2050) -ακόμα και αν αυξηθεί ελαφρώς η γονιμότητα.

Από την άλλη πλευρά, με μεταρρυθμίσεις μπορούν να μοχλευθούν θετικές οικονομικές εξελίξεις. Παράλληλα, θα υπάρξουν θεαματικότερα αποτελέσματα αν γίνει συνδυασμός μεταρρυθμίσεων όπως: πολιτικές για υγιή γήρανση, αύξηση των ατόμων 50–64 ετών στην απασχόληση, υψηλότερη ηλικία πραγματικής συνταξιοδότησης, ευκαιρίες αναβάθμισης δεξιοτήτων, διευκόλυνση σταδιακής μετάβασης από την εργασία στη συνταξιοδότηση, και κυρίως μείωση του χάσματος φύλου στη συμμετοχή στην απασχόληση. (2024 IMF, Economic Outlook, chapter 2 για εκτίμηση μοντέλων και αποτελεσμάτων).

Συνεπώς, δεν υπάρχει τίποτα το νομοτελειακό στις εξελίξεις του καιρού μας (η δημογραφία δεν είναι πεπρωμένο). Υπάρχουν όμως πολλοί μύθοι και παρεξηγήσεις γύρω από την υγεία και την παραγωγικότητα, καθώς και για τη γενική οικονομική και πολιτική ικανότητα μιας κοινωνίας με μεγάλο μερίδιο ηλικιωμένων να είναι σε θέση να λειτουργεί αποτελεσματικά, δημιουργικά και να ευημερεί.

Αν ο κίνδυνος δεν είναι η δημογραφία, τότε δεν υπάρχει κανένας πραγματικός κίνδυνος μπροστά μας;

Υπάρχει και είναι η αντίληψη ότι μπορεί η κοινωνία και η οικονομία να συνεχίσουν να λειτουργούν χωρίς προσπάθεια προσαρμογών και αλλαγών προκειμένου να αντιμετωπίσουν οι δημογραφικές τάσεις. Άρα, ο κίνδυνος δεν είναι η μακροβιότητα και η γήρανση, αλλά η έλλειψη προσαρμογής στα νέα δεδομένα που δημιουργούνται.

Οι μικρές επιχειρήσεις στην ελληνική οικονομία και η ασημένια οικονομία.

Κεφάλαιο 4

Οι ΜΜΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα

4.1 Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει πολλές μικρές επιχειρήσεις

Το έτος 2024 (το πιο πρόσφατο για το οποίο υπάρχουν στοιχεία) βρήκε τις ΜΜΕ⁸ να αντιστοιχούν στο 99,8% στο σύνολο των επιχειρήσεων εκτός χρηματοοικονομικού τομέα. 26,1 εκατομμύρια ΜΜΕ απασχολούσαν 89,9 εκατομμύρια εργαζόμενους/ες, αντιπροσωπεύοντας σημαντικό μερίδιο τόσο στη συνολική απασχόληση όσο και στην προστιθέμενη αξία της Ένωσης. Οι πολύ μικρές επιχειρήσεις (μέχρι 9 άτομα) καταλαμβάνουν το μερίδιο του λέοντος (94% του συνόλου των ΜΜΕ). Αν και η πυκνότητα ΜΜΕ δεν είναι η ίδια παντού, έχει σημασία να τονιστεί ότι το μερίδιο και η οικονομική τους σημασία είναι σημαντική σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Ο πίνακας 4.1. που ακολουθεί αποτυπώνει τη διάρθρωση των επιχειρήσεων στην ΕΕ ανά κατηγορία μεγέθους το 2024.

---

⁸ Σύμφωνα με τον ορισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΜΜΕ είναι εκείνες που απασχολούν λιγότερα από 249 άτομα. Στο εσωτερικό αυτής της μεγάλης ομάδας, διακρίνονται οι πολύ μικρές επιχειρήσεις (micro) με απασχόληση ως 9 άτομα, οι μικρές επιχειρήσεις (10–49 άτομα) και οι μεσαίες επιχειρήσεις (από 50 μέχρι 249 άτομα). Άλλοι οργανισμοί, όπως ο ΟΟΣΑ, συνήθως προσδιορίζουν την ομάδα των ΜΜΕ ευρύτερα, φτάνοντας μέχρι τα 500 άτομα απασχόλησης.

Πίνακας 4.1: Επιχειρηματική διάρθρωση ανά μέγεθος, ΕΕ 2024

Τάξη μεγέθους	Αριθμός επιχειρήσεων		Αριθμός απασχολούμενων		Προστιθέμενη αξία (πραγματική)	
	Αριθμός	Ποσοστό	Αριθμός	Ποσοστό	Σε δισεκατ. ευρώ	Ποσοστό
Πολύ μικρές	24.514.649	93,6%	41.540.252	30,1%	1.538	20,1%
Μικρές	1.404.631	5,4%	26.889.824	19,5%	1.273	16,6%
Μεσαίες	214.000	0,8%	21.358.947	15,5%	1.293	16,9%
Όλες οι ΜΜΕ	26.133.280	99,8%	89.789.023	65,1%	4.104	53,6%
Μεγάλες	44.358	0,2%	48.039.714	34,9%	3.559	46,4%
Σύνολο	26.177.638	100%	137.828.737	100%	7.663	100%

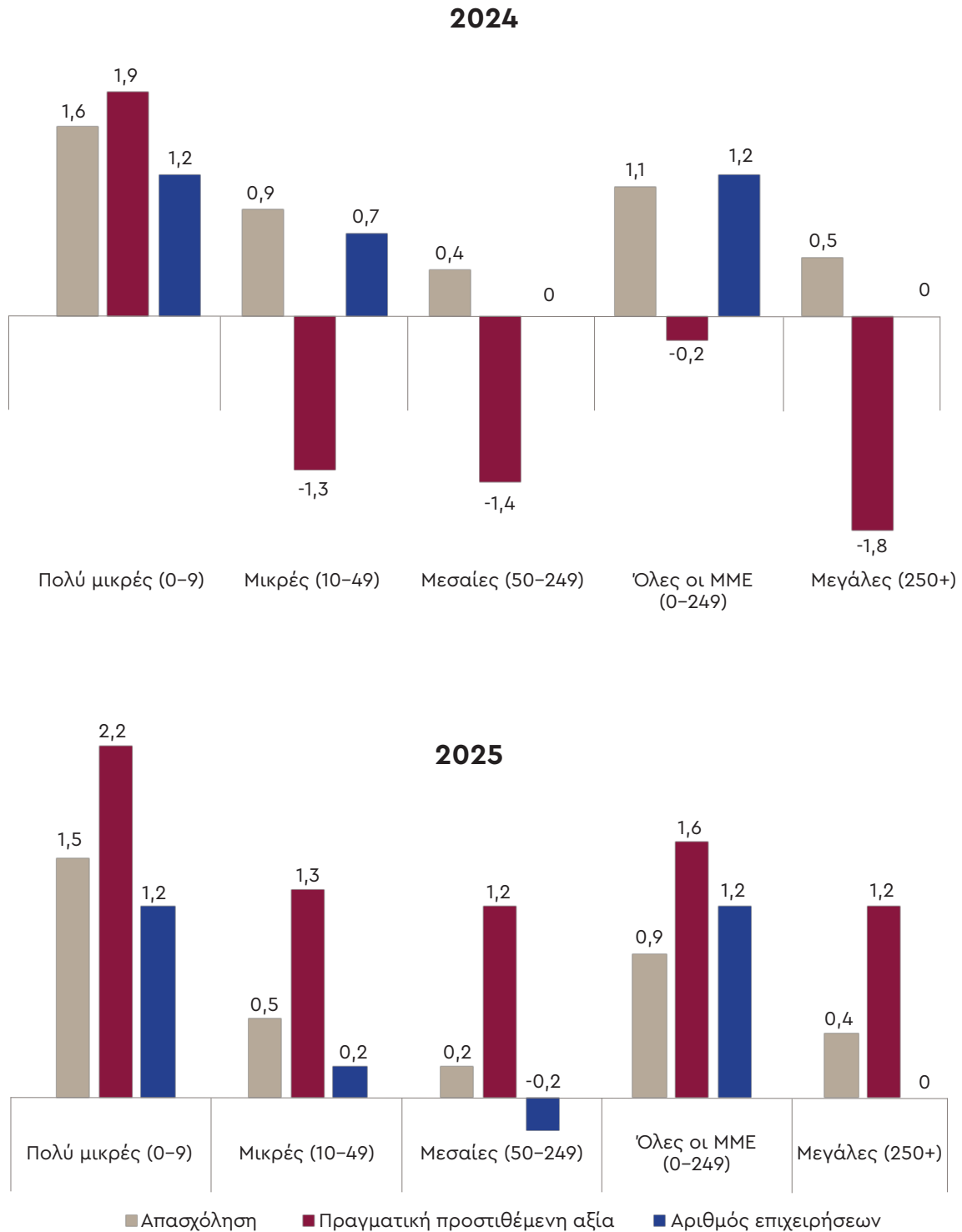
Πηγή: Schulze Brock et al, 2025:6

Το υψηλό μερίδιο των ΜΜΕ στην οικονομική δραστηριότητα της ΕΕ μετά από σημαντικές αναταράξεις και αβεβαιότητες (πανδημία, τιμή ενέργειας, πόλεμος εναντίον της Ουκρανίας) επιβεβαιώνει τον δυναμισμό και την ανθεκτικότητα των επιχειρήσεων αυτών. Η τάση που φαίνεται να ισχύει εκτιμά σταθερή αύξηση του αριθμού των μικρότερων επιχειρήσεων κατά 1,2% το χρόνο, μια δυναμική που τροφοδοτείται κυρίως από τις πολύ μικρές επιχειρήσεις. Δυναμισμός χαρακτηρίζει τις μικρότερες επιχειρήσεις και ως προς την αύξηση της προστιθέμενης αξίας: η προστιθέμενη αξία σε πραγματικούς όρους το 2025 σε σύγκριση με το 2020 εκτιμάται ότι θα είναι 18% για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, και 30% για τις πολύ μικρές (Schulze Brock et al., 2024).

Οι ΜΜΕ στην Ευρωπαϊκή Ένωση επέδειξαν αύξηση και στην απασχόληση και στην προστιθέμενη αξία. Ξανά, πρωταθλήτριες είναι οι πολύ μικρές επιχειρήσεις. Θεωρείται κοινό μυστικό ότι η αναμενόμενη αύξηση της απασχόλησης στα επόμενα χρόνια θα προκληθεί σε μεγάλο βαθμό από τις πολύ μικρές επιχειρήσεις που προπορεύονται σταθερά στην αύξηση της απασχόλησης.

Η εικόνα της σημερινής κατάστασης ως προς τη διάρθρωση της παραγωγής με βάση το μέγεθος των επιχειρήσεων δείχνει καλές επιδόσεις κυρίως για τις πολύ μικρές επιχειρήσεις. Στο Γράφημα που ακολουθεί (φαίνονται οι δυναμικές αυτές επιδόσεις μεγέθυνσης ανά μέγεθος επιχείρησης, τόσο ως προς την προστιθέμενη αξία, την απασχόληση και τον αριθμό των επιχειρήσεων (2024, 2025)).

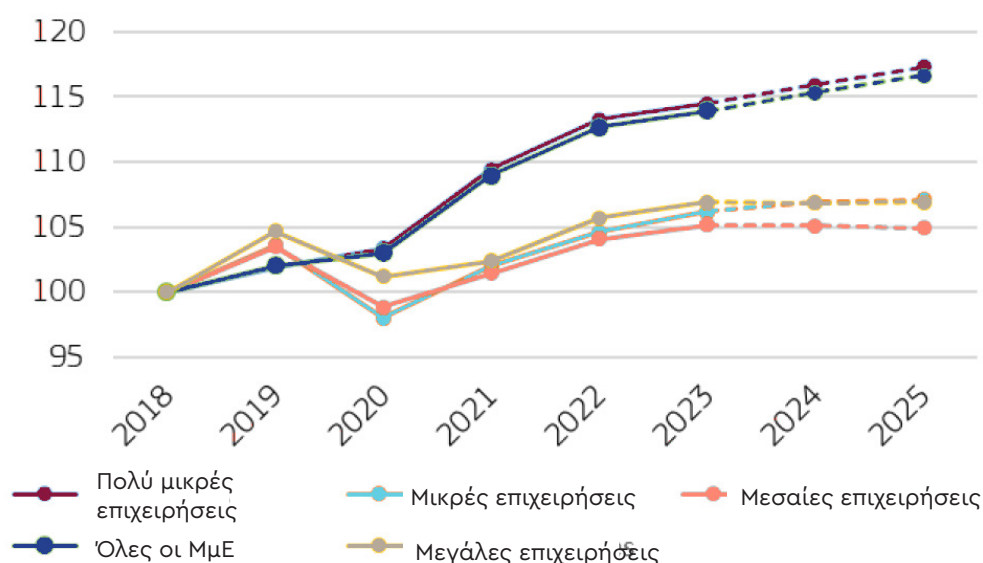
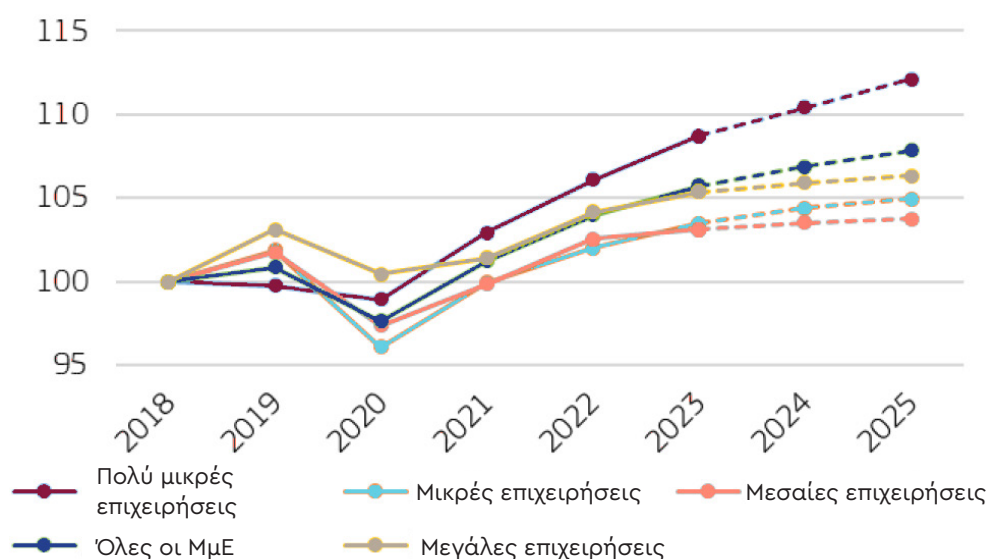
Γράφημα 4.1. Ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης στην πραγματική προστιθέμενη αξία, στην απασχόληση και στον αριθμό των επιχειρήσεων, ανά κατηγορία μεγέθους 2024, 2025

Πηγή: Schulze Brock et al, 2024, σελ. 23

Μήπως όμως πρόκειται για «στιγμαϊά αναλαμπή»; Μήπως απλώς πρόκειται για μια παροδική διόρθωση σε ένα δύσκολο οικονομικό στερέωμα; Η απάντηση είναι ότι δεν ισχύει αυτό. Εξετάζοντας τις συγκριτικές επιδόσεις σε λίγο μεγαλύτερο βάθος χρόνου (τάσεις επταετίας 2018–2025), βλέπουμε ότι ενώ υπάρχουν απώλειες στην πρώτη διετία για όλες τις τάξεις μεγέθους επιχειρήσεων, οι απώλειες είναι μικρότερες στις πολύ μικρές, ενώ η αύξηση που ακολουθεί στην επόμενη πενταετία, έχει σε οδηγό τις πολύ μικρές επιχειρήσεις, τόσο ως προς την απασχόληση όσο και ως προς την πραγματική προστιθέμενη αξία.

Γραφήματα 4.2 και 4.3: Αύξηση στην απασχόληση και στην προστιθέμενη αξία ανά κατηγορία μεγέθους (2018–2025)

Όπως φαίνεται στο προηγούμενο διπλό Γράφημα 4.2 και 4.3 η συμβολή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στη σωρευτική αύξηση της απασχόλησης και της προστιθέμενης αξίας μεταξύ 2019 και 2024 ήταν σημαντική και σε ορισμένους κλάδους (οικοσυστήματα) εξαιρετικά σημαντική. Ειδικά στον Τουρισμό, στον κατασκευαστικό τομέα, στο Λιανικό εμπόριο και στην Ψυχαγωγία-Πολιτισμό οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις αποτελούν τον βασικό εργοδότη στην Ευρωπαϊκή οικονομία. Οι ΜΜΕ συμμετέχουν κατά 80% στην αύξηση της απασχόλησης και κατά 64% στη σωρευτική αύξηση της προστιθέμενης αξίας.

Τέλος, έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί σε ποιες δραστηριότητες και τομείς είναι συγκεντρωμένες οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με τις καλύτερες οικονομικές επιδόσεις. Στις αναλύσεις που υιοθετεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή γίνεται διάκριση της οικονομικής δραστηριότητας σε 14 οικοσυστήματα «οικογενειών οικονομικών δραστηριοτήτων».⁹

Οι κλάδοι και οι δραστηριότητες με μεγάλη παρουσία ΜΜΕ που είναι και δυναμικές και ανθεκτικές, είναι οι κλάδοι και οι δραστηριότητες που σε μεγάλο βαθμό συνδέονται με την επιχειρηματικότητα ατόμων ώριμης ηλικίας και κυρίως με την ασημένια οικονομία. Κλάδοι του αγροδιατροφικού τομέα, δραστηριότητες συμβουλευτικής και παροχής υπηρεσιών, κτηματομεσιτικές δραστηριότητες και δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό και την αναψυχή είναι εκείνες που συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας και ταυτόχρονα είναι οι δραστηριότητες που θα αναπτυχθούν σταθερά στα επόμενα χρόνια καθώς συνδέονται με την ασημένια οικονομία και τη ζήτηση ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας.

---

⁹ Τα 14 οικοσυστήματα είναι τα εξής: 1) Αεροναυπηγική και Άμυνα, 2) Αγροδιατροφικές δραστηριότητες, 3) Κατασκευές, 4) Πολιτιστικές και δημιουργικές δραστηριότητες, 5) Ψηφιακές δραστηριότητες, 6) Ηλεκτρονικά, 7) δραστηριότητες εντάσεως ενέργειας, 8) Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, 9) Δραστηριότητες υγείας, 10) Μεταφορές, αυτοκίνητα και κινητικότητα, 11) Εγγύτητα, Κοινωνική οικονομία και πολιτική προστασία, 12) Λιανικό εμπόριο, 13) Ρούχα-Υποδήματα-Κλωστοϋφαντουργία, 14) Τουρισμός.

Πίνακας 4.2: Μερίδιο στην σωρευτική αλλαγή της συνολικής πραγματικής προστιθέμενης αξίας και της απασχόλησης μεταξύ 2019 και 2024 που οφείλεται στις ΜΜΕ, ανά παραγωγικό οικοσύστημα

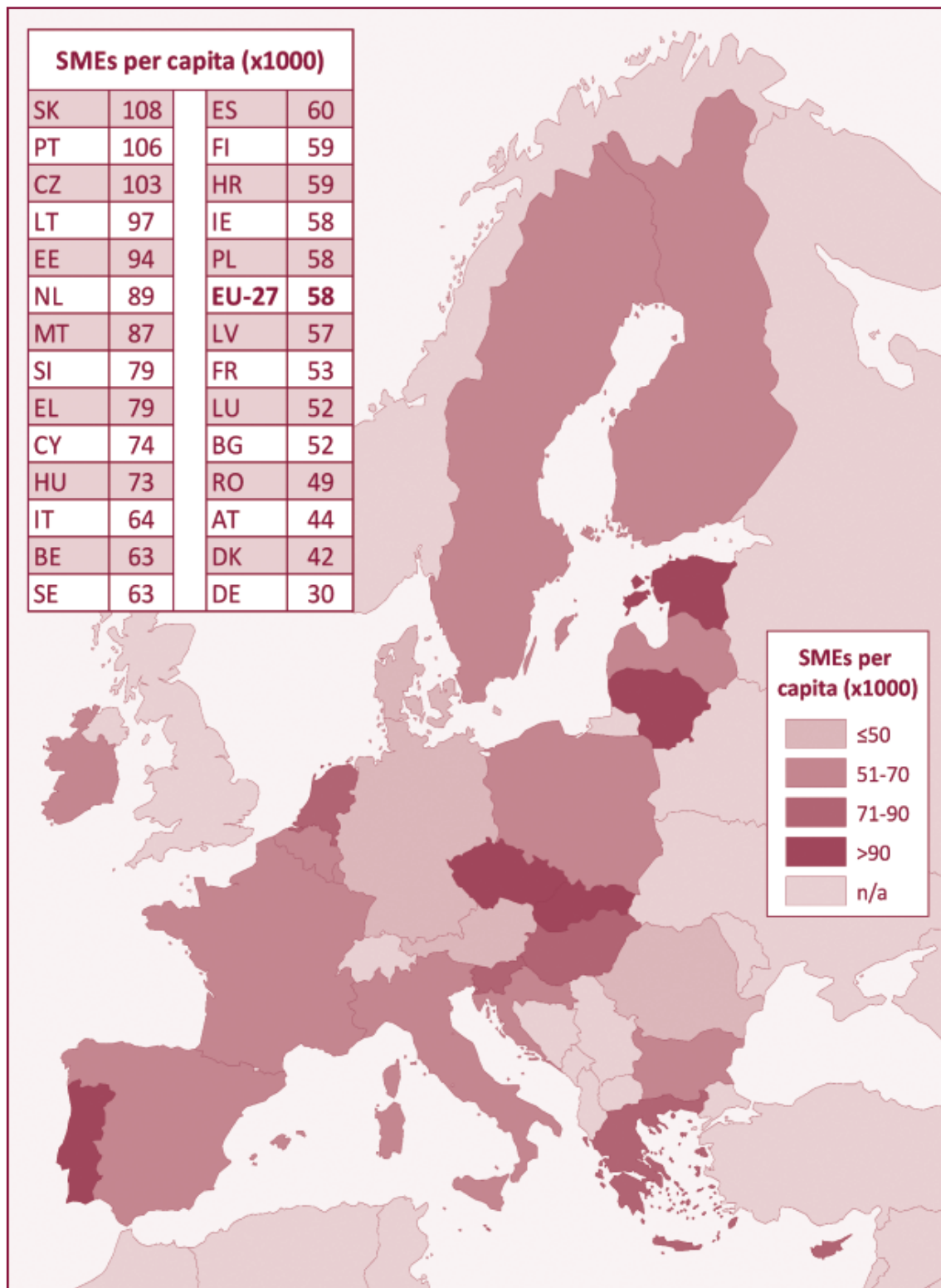
	Προστιθέμενη αξία	Απασχόληση
Ηλεκτρονικά	9%	40%
Κλάδοι εντάσεως ενέργειας	15%	100%
Υγεία	24%	57%
Αγρο-διατροφικός τομέας	29%	46%
Αεροναυπηγική και άμυνα	38%	39%
Υφάσματα, ρούχα, υποδήματα	50%	-71%
Μεταφορικά και αυτοκίνητα	57%	100%
Ψηφιακές δραστηριότητες	63%	61%
Τα 14 οικοσυστήματα συνολικά	64%	80%
Λιανικό εμπόριο	70%	57%
Πολιτισμός και δημιουργικές δραστηριότητες	73%	100%
Κατασκευές	83%	97%
Κοινωνική οικονομία και πολιτική προστασία	94%	90%
Ανανεώσιμες πηγές ενέργειας	96%	31%
Τουρισμός	100%	88%

Πηγή: Schulze Brock et al, 2025: 27

4.2 Αυτοαπασχόληση και μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα

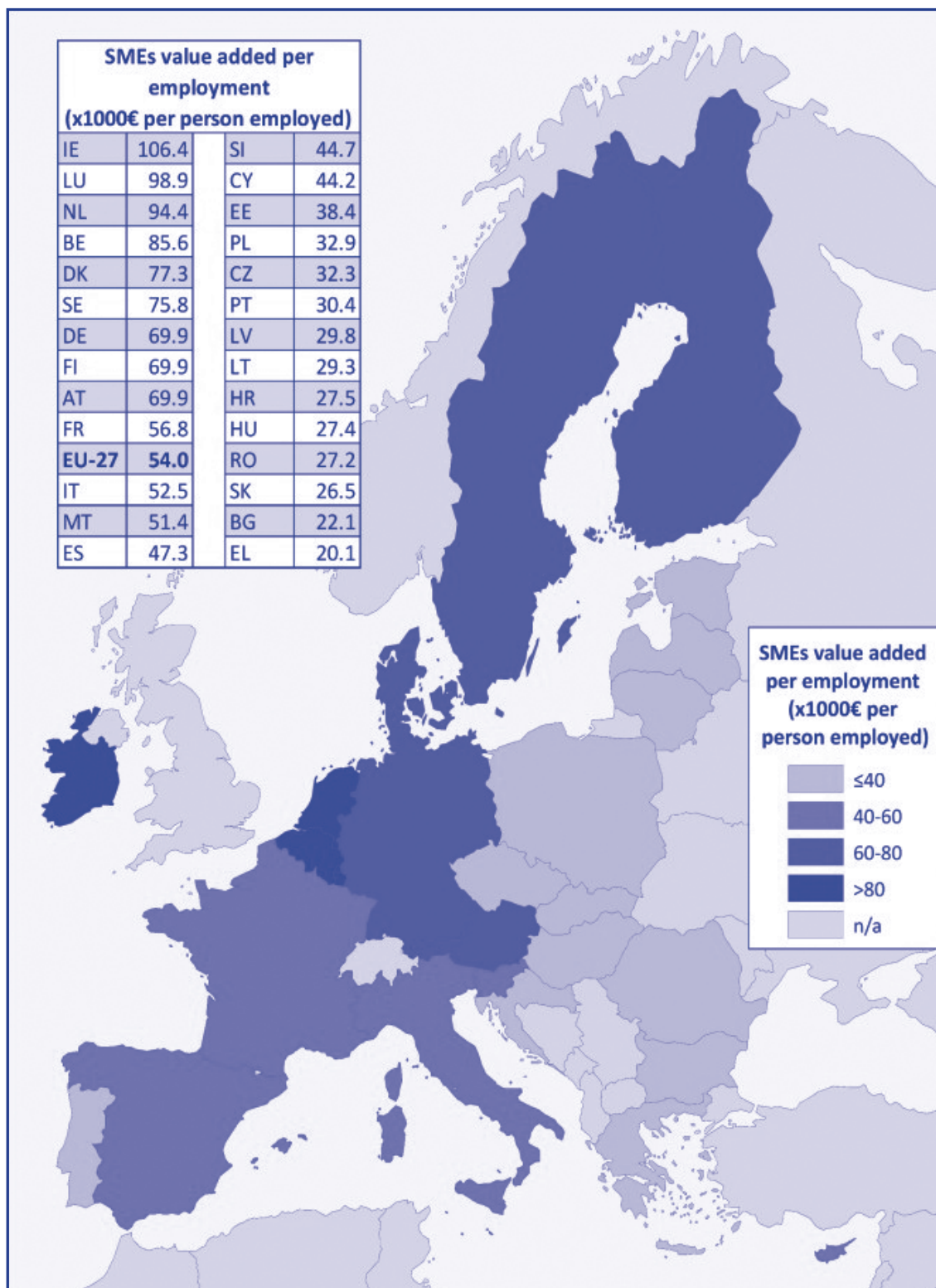
Οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα το 2023 αντιστοιχούσαν περίπου στο 3% των επιχειρήσεων ανάλογου μεγέθους στην ΕΕ27, ενώ το ΑΕΠ της Ελλάδας αντιστοιχούσε την ίδια χρονιά στο 1,3% του ΑΕΠ της ΕΕ27 (Structural Business Statistics, πιο πρόσφατα στοιχεία έτος 2023). Δεν χρειάζεται δεύτερη σκέψη για να δει κάποιος τη μεγάλη σημασία των επιχειρήσεων αυτών στον καμβά της οικονομικής δραστηριότητας της χώρας μας. Οι δύο χάρτες που αποτυπώνουν την πυκνότητα των ΜΜΕ στο παραγωγικό σύστημα αλλά και την προστιθέμενη αξία ανά εργαζόμενο άτομο στην Ευρωπαϊκή Ένωση δείχνουν πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η ελληνική οικονομία έχει αναλογικά περισσότερες ΜΜΕ, οι οποίες όμως συγκριτικά προσθέτουν μικρότερη αξία στην οικονομία.

Χάρτης 4.1 Αριθμός ΜΜΕ 2024

Πηγή: Υπολογισμοί του Joint research Centre των στοιχείων της Eurostat, Short-term Business Statistics, Εθνικούς Λογαριασμούς και Προβολές Πληθυσμού -αναφέρεται στο Schulze Brock et al, 2025.

Χάρτης 4.2 Προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο

Πηγή: Υπολογισμοί του Joint research Centre των στοιχείων της Eurostat, Short-term Business Statistics, Εθνικούς λογαριασμούς και Προβολές Πληθυσμού -αναφέρεται στο Schulze Brock et al, 2025.

Όπως προκύπτει από τους χάρτες, ο αριθμός ΜΜΕ κατά κεφαλήν στην ΕΕ-27 ήταν 58, ενώ στην Ελλάδα 79. Η προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο άτομο (εξαιρώντας το χρηματοπιστωτικό τομέα) στην ΕΕ-27 ήταν 54, ενώ στην Ελλάδα 22,1 (η χαμηλότερη στην ΕΕ). Ακόμα και μια γρήγορη ματιά στους δύο χάρτες δείχνει ότι η Ελλάδα διαθέτει μια από τις εντονότερες πυκνώσεις μικρών επιχειρήσεων στην Ευρώπη, με βασικό χαρακτηριστικό την ιδιαίτερα χαμηλή προστιθέμενη αξία ανά απασχολούμενο.

Αυτοαπασχολούμενοι

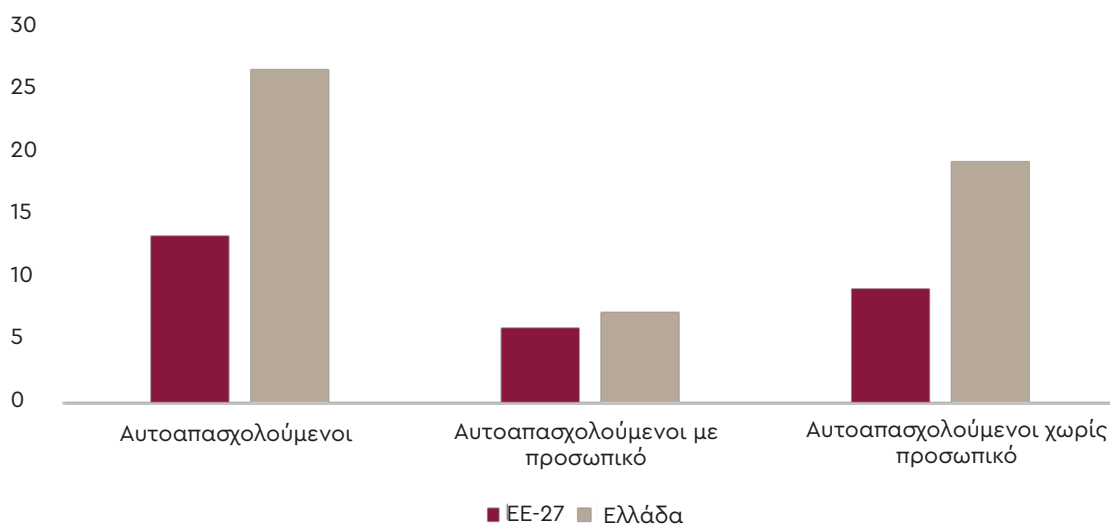
Είναι χρήσιμο να ξεκαθαρίσουμε τα όρια της μεγάλης εικόνας, φέρνοντας στο επίκεντρο της ανάλυσης όχι μόνο τις επιχειρήσεις (μικρές, πολύ μικρές και κάθε μεγέθους) αλλά και τη μεγάλη ομάδα των αυτοαπασχολούμενων ανθρώπων (Γράφημα 4.4). Οι αυτοαπασχολούμενοι αντιπροσωπεύουν πάνω από το ένα τέταρτο της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα (26,2%), ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση το μερίδιό τους είναι περίπου το μισό (13%). Κάποιοι από τους αυτοαπασχολούμενους δουλεύουν μόνοι/ες τους (ΑΑΧΠ, δηλαδή αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό), αλλά ορισμένοι/ες έχουν και προσωπικό (ΑΑΜΠ). Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί η Νικολίτσα (2025), η διαφορά με την ΕΕ-27 προέρχεται από τους αυτοαπασχολούμενους χωρίς προσωπικό, ενώ το μερίδιο των αυτοαπασχολουμένων με προσωπικό δεν παρουσιάζει ουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στην Ελλάδα και στην ΕΕ.

Οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό είναι κατά κανόνα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, άνδρες και σχετικά κατώτερης μόρφωσης. Θα μπορούσαν να θεωρηθούν «προϊκα προηγούμενων εποχών» με αναγκαστική στροφή κάποιων ανθρώπων στην αυτοαπασχόληση κυρίως λόγω ελλείψεων ευκαιριών μισθωτής απασχόλησης για λογαριασμό τρίτων. Σε αυτό συνηγορεί τόσο το προφίλ τους¹⁰ (ηλικία, φύλο, εκπαίδευση, προτιμήσεις), όσο και η μακροχρόνια τάση συρρίκνωσης του μεριδίου τους.

---

¹⁰ Στην ad hoc Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ για το 2017 υπήρχε ειδικό ερωτηματολόγιο για τους Αυτοαπασχολούμενους όπου οι ΑΑΧΠ απαντούν σε υψηλότερο ποσοστό ότι θα προτιμούσαν να εργάζονται ως μισθωτοί, υπονοώντας ότι πρόκειται για «επιχειρηματικότητα ανάγκης και όχι ευκαιρίας».

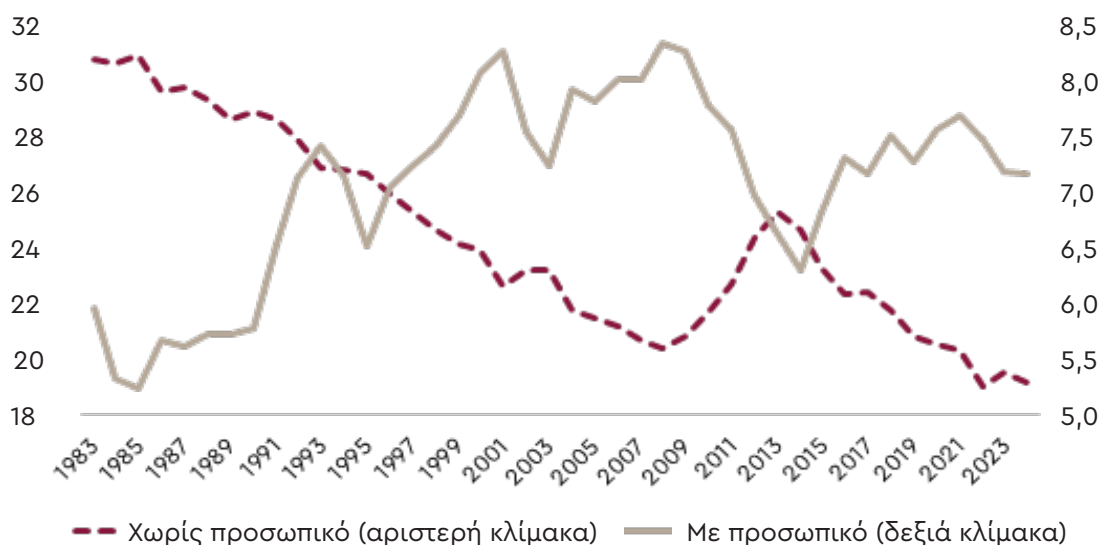
Γράφημα 4.4: Αυτοαπασχολούμενοι με ή χωρίς προσωπικό, Ελλάδα και ΕΕ-27 (2024)

Πηγή: Eurostat, LFS [lfsa_egaps], Νικολίτσα (2025).

Στα τελευταία 40 χρόνια, στις 4 δεκαετίες των τεχνολογικών και θεσμικών αλλαγών που ήταν μεταμορφωτικές για την παγκόσμια και τις εθνικές οικονομίες, οι αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό και οι αυτοαπασχολούμενοι με προσωπικό ακολούθησαν αντίθετες τάσεις: το μερίδιο των ΑΑΧΠ περιορίστηκε από 30+% σε λίγο κάτω από 20%, ενώ το μερίδιο των ΑΑΜΠ αυξήθηκε από 6% σε 7% (Γράφημα 4.5). Επειδή οι κλίμακες είναι πολύ διαφορετικές, η Νικολίτσα (2025) αποτυπώνει τις τάσεις σε δύο διαφορετικούς κάθετους άξονες (αριστερά για τους ΑΑΧΠ και δεξιά για τους ΑΑΜΠ).

Γράφημα 4.5: Αυτοαπασχολούμενοι με ή χωρίς προσωπικό, Ελλάδα και ΕΕ-27 (2024)

Πηγή: Eurostat, LFS [lfsa_egaps], Νικολίτσα (2025).

Στα χρόνια που μεσολάβησαν από 1983 μέχρι το 2023, φαίνεται πως κυριαρχεί και μακροχρόνια τάση περιορισμού του μεριδίου των αυτοαπασχολουμένων χωρίς προσωπικό (ΑΑΧΠ) που ξεκίνησαν αντιπροσωπεύοντας περισσότερο από 30%. Αυτή η τάση ανακόπηκε εμφανώς με το ξέσπασμα της κρίσης και χρειάστηκε μια δεκαετία (2009 μέχρι 2019) για να βρεθεί στο σημείο προ κρίσης και να συνεχίσει την καθοδική του πορεία. Αντίθετα, το μερίδιο των αυτοαπασχολουμένων με προσωπικό (ΑΑΜΠ) διέγραψε την αντίστροφη διαδρομή (τάση αύξησης αλλά όχι με τρόπο μονοτονικό) με εξαίρεση την εποχή της κρίσης (περισσότερα για την επίδραση αυτής της ταραχώδους εποχής στις μικρές επιχειρήσεις στις σελίδες που ακολουθούν). Έτσι, μεταξύ 1983 και 2023 το μερίδιό τους αυξήθηκε από 6% σε 7%, έχοντας όμως μειωθεί στο 5% το 1985 και έχοντας ξεπεράσει το 8% το 2009.

Οι μικρές επιχειρήσεις και οι παρεξηγήσεις εις βάρος τους

Το μεγάλο ειδικό βάρος των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία δεν είναι νέο φαινόμενο. Αποτελεί μονιμότερο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομικής διάρθρωσης και συχνά έχει θεωρηθεί «διαρθρωτική αδυναμία». Για παράδειγμα, στα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση, υπήρχε ζητήρος προβληματισμός για τις αναμενόμενες επιπτώσεις που θα είχε η ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην (τότε) ΕΟΚ. Οι προβλέψεις (από εγχώριες και διεθνείς πηγές) μιλούσαν για Αρμαγεδδώνα -ποσοστό άνω του 30% των ελληνικών ΜΜΕ θεωρούνταν καταδικασμένες σε γρήγορο μαρασμό λόγω έντονου ανταγωνισμού (Hummen, 1978¹¹, Λιανός¹² 1980, ΕΛΚΕΠΑ, 1984). Οι ανησυχίες ανανεώθηκαν με την Ενιαία Αγορά και την εξάντληση των μεταβατικών διατάξεων της σχετικής προστασίας της ελληνικής αγοράς στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, και επανήλθαν με τρόπο κινδυνολογικό με την εισαγωγή του ενιαίου νομίσματος, του ευρώ.

Παρά τις επαναλαμβανόμενες προβλέψεις καταστροφής όμως, η μακροχρόνια τάση στη μεταπολεμική εποχή ήταν άσκηση ανθεκτικότητας και προσαρμογής των μικρότερων επιχειρήσεων (μακροχρόνιες επιδόσεις και τάσεις). Στην πρώτη δεκαετία μετά τη Μεταπολίτευση¹³, η απασχόληση στις μικρές επιχειρήσεις παρουσιάζει σημαντική αύξηση, τόσο στους καταναλωτικούς κλάδους όσο και στους ενδιάμεσους/κεφαλουχικούς (Λυμπεράκη, 1991: 151). Την ίδια δυναμική αύξηση της απασχόλησης επιδεικνύουν και οι νεότερες σε ηλικία μικρές επιχειρήσεις, με ιδιαίτερο δυναμισμό στους καταναλωτικούς κλάδους. Παρόμοια αυξητική εικόνα εμφανίζει η τάση στις επενδύσεις (σχηματισμός παγίου κεφαλαίου) των μικρών επιχειρήσεων που, στο διάστημα αυτό, σημειώνουν επιδόσεις δυναμικότερες σε σύγκριση με τις μεγάλες επιχειρήσεις. Ανοδική τάση είχε και η αναλογία κεφαλαίου-εργασίας στις μικρές

11 Οι προβλέψεις του ήταν για μεγάλης κλίμακας καταστροφή των μικρών και μεσαίων ελληνικών επιχειρήσεων (κατ' ελάχιστον 30% προέβλεπε να καταστραφούν και να κλείσουν).

12 Στη δική του ανάλυση η προβλεπόμενη καταστροφή ήταν ακόμα μεγαλύτερη.

13 Η ανάλυση εδώ βασίζεται σε έρευνα 787 επιχειρήσεων (μικρών, μεσαίων και μεγαλύτερων) που πραγματοποιήθηκε με βάση τον Οδηγό της ICAP στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής το 1988 (Lyberaki, A, 1988, *Small Firms and Flexible Specialisation in Greece*, University of Sussex).

επιχειρήσεις (ενώ η διαδεδομένη πρόβλεψη ήταν να υποχωρήσει) (στο ίδιο: 157).

Συνολικά, δηλαδή, σε μια εποχή ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή και ευρωπαϊκό ανταγωνισμό, οι επιδόσεις των μικρών και των μεσαίων επιχειρήσεων, σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες, ήταν καλύτερες στην απασχόληση, στις επενδύσεις, στη δανειακή επιβάρυνση και στην αποδοτικότητα¹⁴ (στο ίδιο: 168). Οι δυναμικότερες επιδόσεις των μικρών επιχειρήσεων ειδικά στο πεδίο της απασχόλησης αποκτούν μεγάλη σημασία αν σκεφτεί κανείς ότι στη διάρκεια της δεκαετίας που εξετάστηκε, οι μισθοί (το κόστος εργασίας) αυξήθηκαν ταχύτερα από την παραγωγικότητα, ενώ το κόστος χρηματοδότησης ανέβηκε σταθερά (αύξηση επιτοκίων από το 1980 κι έπειτα) (Λυμπεράκη, 1998). Σε μια εποχή, δηλαδή, που αυξανόταν το κόστος εργασίας, αυξανόταν το κόστος χρηματοδότησης και διευρυνόταν η πρόσβαση των επιχειρήσεων σε δανεισμό λόγω πιέσεων ανταγωνισμού, η συγκριτικά καλύτερη επίδοση αποδοτικότητας των μικρών επιχειρήσεων είναι αξιοσημείωτη.

Έχει ενδιαφέρον για το επιστημονικό και το επιχειρηματικό κλίμα στην Ελλάδα ότι όλες οι μελέτες (εγχώριες και διεθνείς) που επιχειρήσαν να εκτιμήσουν τις προκλήσεις του ανταγωνισμού και του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στην Ευρώπη και στον κόσμο καταλήγουν σε ζοφερά σενάρια καταστροφής για κάτι λιγότερο από τις μισές μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Ίσως ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η διαπίστωση ότι ενώ οι προβλέψεις αυτές έχουν διαψευστεί ξανά και ξανά, επανέρχονται χωρίς μετρίασμό και χωρίς κάποια παραδοχή εσφαλμένης διάγνωσης. Η διάσταση της ανθεκτικότητας, της προσαρμοστικότητας και της ευελιξίας ακόμα πασχίζουν να διαπεράσουν τον τοίχο των προκαταλήψεων εις βάρος των μικρότερων επιχειρήσεων.

4.3 Η κρίση των ετών 2010–18 ήταν διαφορετική από τις προηγούμενες για τις ΜΜΕ στην Ελλάδα.

Αν και οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις κατάφεραν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία και ανθεκτικότητα τα δύο επίφοβα ορόσημα της ένταξης στην Ευρωπαϊκή Ένωση και της εισόδου στην Ευρωζώνη, η εμπειρία του 2009–10, των ελέγχων κίνησης κεφαλαίων (capital controls) και των διαδοχικών προγραμμάτων διάσωσης και προσαρμογής (τα τρία Μνημόνια) ήταν τραυματική. Παρατηρήθηκαν εκτεταμένες χρεωκοπίες μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων χωρίς την αντίρροπη τάση δημιουργίας νέων, όπως στο παρελθόν. Στα χρόνια της κρίσης, πάνω από τα 2/3 των απωλειών θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα (730.000 θέσεις εργασίας) οφείλονται στο κλείσιμο 200.000 μικρών επιχειρήσεων (περίπου 30% του συνόλου) (Lyberaki & Tinios, 2017). Οι πωλήσεις των μικρότερων επιχειρήσεων δοκίμασαν μεγαλύτερη κάμψη από αυτές των μεγαλύτερων σε κάθε χρονιά της κρίσης. Η προμήθεια πρώτων και ενδιάμεσων εισροών, η παροχή διασυνοριακών υπηρεσιών και οι εισπράξεις ήταν μεγαλύτερο

---

¹⁴ Στη συγκεκριμένη έρευνα, η αποδοτικότητα μετριέται με δύο τρόπους: ο πρώτος υπολογίζει τα καθαρά κέρδη που προέρχονται από ίδια κεφάλαια, και ο δεύτερος υπολογίζει και τις αποσβέσεις (στο ίδιο: 165).

πρόβλημα για τις μικρότερες επιχειρήσεις, ειδικά μετά τα capital controls και καθώς οι πόροι που είχαν συσσωρεύσει για δύσκολες μέρες εξανεμίζονταν. Οι χρεωκοπίες συνοδεύτηκαν και από ένα κύμα εξόδου επιχειρήσεων από τη χώρα και επιχειρηματιών που επιχειρούσαν να ξεκινήσουν επιχείρηση σε άλλη χώρα (συνήθως της Ευρώπης αλλά και στα Βαλκάνια).

Γιατί ήταν διαφορετική η γεύση της κρίσης αυτή τη φορά; Μήπως επιβεβαιώνονται τελικά, με καθυστέρηση, οι ζοφερές προβλέψεις καταστροφής των προηγούμενων δεκαετιών; Το ερώτημα δεν έχει νόημα. Οι προβλέψεις περί εκτεταμένης καταστροφής των μικρών επιχειρήσεων των δεκαετιών του 1980 και του 1990 δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν 30 χρόνια μετά. Ακόμα και το σταματημένο ρολόι δείχνει τη σωστή ώρα δυο φορές τη μέρα.

Όμως παραμένει προς εξήγηση το γιατί η κρίση χτύπησε με τόση σφοδρότητα τις μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, αυτές τις επιχειρήσεις που είχαν αποδείξει μεγάλη ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα σε προηγούμενες δύσκολες εποχές. Η ερμηνεία που φαίνεται περισσότερο πειστική είναι συνδεδεμένη με τη μακροχρόνια επίδραση μιας ιδιότυπης «Ολλανδικής Ασθένειας» σε συνδυασμό με τα μέτρα για την αποτροπή της χρεωκοπίας. Η Ολλανδική Ασθένεια συνίσταται στην αθέλητη επίπτωση που έχουν οι εξωγενείς εισροές κεφαλαίου σε μείωση της ανταγωνιστικότητας και τελικά σε αποβιομηχάνιση μέσω της μείωσης της ανταγωνιστικότητας. Η μακροχρόνια «Ολλανδική Ασθένεια» του ελληνικού παραγωγικού συστήματος παίρνει διαφορετικό σχήμα σε διαφορετικές εποχές.

Ολλανδική Ασθένεια

Συμβαίνει όταν μεγάλες εξωγενείς εισροές συναλλάγματος υποσκάπτουν την ανταγωνιστικότητα μέσα από την υπερτίμηση του νομίσματος. Πήρε το όνομά της από το φαινόμενο που παρατηρήθηκε στην Ολλανδική οικονομία μετά την ανακάλυψη κοιτασμάτων φυσικού αερίου που οδήγησαν σε μεγάλες εξαγωγές και ταυτόχρονη αποβιομηχάνιση (Ros, 2000, Palma, 2005, 2014). Η Ολλανδική Ασθένεια δεν χρειάζεται να διαμεσολαβείται από συναλλαγματικές ισοτιμίες. Μπορεί να συμβεί και με ενιαίο νόμισμα όταν αυξάνει πολύ γρήγορα ένας εξωστρεφής τομέας της οικονομίας, εισρέουν σημαντικοί πόροι και τροφοδοτείται υψηλότερη κατανάλωση σε βάρος της παραγωγικής ανταγωνιστικότητας (όπως οι εξαγωγικές χρηματοοικονομικές υπηρεσίες του Λονδίνου, της Ελβετίας και του Λουξεμβούργου, αλλά και τα μεγάλα έσοδα από τον τουρισμό της Ελλάδας, της Κύπρου και της Μάλτας). Αρκετά χρόνια νωρίτερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ο καθηγητής Γιάννης Σπράος είχε χρησιμοποιήσει το επίθετο της Ολλανδικής Ασθένειας αλλά Ελληνικά προκειμένου να ερμηνεύσει το παράδοξο της οικονομικής ανάπτυξης χωρίς βιομηχανική επέκταση. Οι άδηλοι πόροι (τουρισμός, ναυτιλία και εμβάσματα) χρηματοδοτούσαν το 40% των εισαγωγών, πιέζοντας προς τα πάνω την ισοτιμία της δραχμής και υποσκάπτοντας την ανταγωνιστικότητα (Γ. Σπράος, 1984). Αντίστοιχο ρόλο μπορούν να παίζουν και άλλες εξωγενείς εισροές κεφαλαίων, ιδίως αν αυτές δεν οδηγούν σε διαρθρωτικές αλλαγές.

Πριν από την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 (δηλαδή στις δεκαετίες του 1960 και του 1970) οι άδηλοι πόροι (τουρισμός, ναυτιλία και εμβάσματα μεταναστών στο εξωτερικό) διατηρούσαν ένα επιχειρηματικό κλίμα χαμηλού ανταγωνισμού και εσωστρέφειας. Υπήρχαν, βεβαίως, δυναμικές επιχειρήσεις που λειτούργησαν σαν υπεργολάβοι μεγάλων ξένων εταιριών σε τομείς εντάσεως εργασίας με πλεονέκτημα τους χαμηλούς μισθούς. Η πλειοψηφία των επιχειρήσεων ωστόσο μπορούσε να επιβιώνει με εσωστρέφεια εξ αιτίας έλλειψης ανταγωνισμού (Lyberaki & Tinios, 2017).

Στη δεκαετία του 1980 και στα χρόνια της ΟΝΕ (μέχρι το 2000) συνέχισε η εισροή κεφαλαίων που δεν σχετίζονταν με την παραγωγή, αλλά άλλαξε η σύνθεσή τους. Λιγόστεψε η σημασία των μεταναστευτικών εμβασμάτων και αυξήθηκε το μερίδιο του τουρισμού και των μεταβιβάσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση (σε ετήσιο επίπεδο αντίστοιχο με 2,5% ως 3,5% του ΑΕΠ). Οι μικρές επιχειρήσεις προσαρμόστηκαν στην αύξηση του μισθολογικού κόστους χωρίς απώλειες με ασπίδα τη μικρή φορολογική τους ορατότητα (και άρρητη, πλην σαφή, ανοχή των φορολογικών αρχών), την κινητοποίηση οικογενειακής και μεταναστευτικής εργασίας και, σε κάποιες θετικότερες περιπτώσεις, με αναβάθμιση προϊόντος και ένταξη σε διεθνείς αλυσίδες παραγωγής (στο ίδιο, όπως και πριν).

Στα χρόνια της Ευρωζώνης και του ευρώ (δεκαετία του 2000), η διαθεσιμότητα πόρων που δεν σχετίζονταν με την παραγωγική ικανότητα της οικονομίας εξασφαλίστηκε από το φθινό δανεισμό του κράτους από την ιδιωτική αγορά μετά το 2001. Το χρέος της κυβέρνησης αυξήθηκε πολύ, όπως απότομα αυξήθηκε και το χρέος προς δανειστές εκτός Ελλάδας. Το πρόβλημα ήταν ότι οι εισροή κεφαλαίων δεν χρηματοδότησε επενδύσεις και δομικές αλλαγές αλλά χρηματοδότησε κατανάλωση με αναλλοίωτη διάρθρωση παραγωγής. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί μια φούσκα ευημερίας, η οποία ήταν εντελώς ασύνδετη με την παραγωγικότητα, την εξαγωγική δραστηριότητα και τη παραγωγική ικανότητα της χώρας. Η αύξηση των μισθών υπέσκαψε εντελώς το σχετικό πλεονέκτημα των προηγούμενων φάσεων, αλλά η διαθεσιμότητα φθηνής εργασίας μεταναστών προσέφερε (σιωπηρή) ανακούφιση σε πολλούς κλάδους της οικονομίας αλλά και της καθημερινότητας των νοικοκυριών (στο ίδιο).

Έτσι, όταν η Ελλάδα μπήκε στη ζώνη του ευρώ το 2000, ο διεθνώς εμπορεύσιμος τομέας της αντιστοιχούσε στο 25% του ΑΕΠ (το χαμηλότερο ποσοστό των χωρών ΕΕ15 της εποχής). Το μικρό μερίδιο των διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών συνοδευόταν από χαμηλή παραγωγικότητα και μεγάλα διπλά ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Αυτή η αδυναμία επιδεινώθηκε στα χρόνια της συμμετοχής στην Ευρωζώνη. Η αφθονία φθηνού χρήματος τόσο για το κράτος όσο και για τον ιδιωτικό τομέα, τόνωσε περισσότερο τις δυνάμεις της αδράνειας παρά τις δυνάμεις της αναβάθμισης. Έτσι, τροφοδοτήθηκε ένας κύκλος (επίπλαστης) ευημερίας, με αύξηση των εισοδημάτων και της κατανάλωσης, και επέκταση των δαπανών του δημοσίου (στο ίδιο).

Το 2009, τα διεθνώς εμπορεύσιμα είχαν συρρικνωθεί στο 20,5% του ΑΕΠ και η σύνθεσή τους είχε χειροτερεύσει. Η περίοδος αυτή δεν ευνοούσε ούτε ποιοτική αναβάθμιση των πα-

ραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών, ούτε εξωστρεφή προσανατολισμό. Η αφθονία πόρων από φθινό δανεισμό και εκτεταμένες μεταβιβάσεις ευνόησε πολύ τις εισαγωγές και ατόνησε εντελώς την ανταγωνιστικότητα των εγχώριων παραγωγών. Ως αποτέλεσμα, πολλές επιχειρήσεις εγκατέλειψαν τη μεταποίηση και μετατράπηκαν σε εισαγωγείς ανάλογων αγαθών από αλλού ή ενεπλάκησαν σε εντελώς διαφορετικό κύκλο δραστηριότητας (όπως τουρισμός, ναυτιλία κλπ).

Η διεθνής κρίση το 2008 ανέτρεψε τις συνθήκες που καθιστούσαν την εξυπηρέτηση του εθνικού δημοσίου χρέους εφικτή: εφ' ενός αυξήθηκαν τα επιτόκια και αφ' ετέρου συμπέστηκαν οι ρυθμοί ανάπτυξης με άμεσο αποτέλεσμα την απώλεια βιωσιμότητας του χρέους. Έχοντας ισορροπήσει στην κόψη του ξυραφιού βρέθηκε ξαφνικά σε ένα πεδίο εκρηκτικής αύξησης του χρέους και καθυστερημένης αδυναμίας εξυπηρέτησης του. Οι εξελίξεις αυτές, σε συνδυασμό με την αποκάλυψη των αστοχιών του μηχανισμού των Greek Statistics, οδήγησαν σε αδυναμία αναχρηματοδότησης της χώρας και έτσι οδήγησαν με απότομο και ηχηρό τρόπο στη δεκαετία των μνημονίων και της κλίσης (στο ίδιο).

Η αντιμετώπιση της κρίσης και οι πιεστικές προσαρμογές προκειμένου να διασωθεί η οικονομία και να μην χρεωκοπήσει ατάκτως δημιούργησαν συνθήκες μεγάλης δυσκολίας σε όλες τις επιχειρήσεις (και στην προκειμένη περίπτωση δεν ξέφυγαν των κινδύνων οι μικρές, όπως παλαιότερα). Τι συνέβη αυτή τη φορά;

- Η έλλειψη πρόσβασης σε πιστώσεις και τα προβλήματα ρευστότητας ήταν εντονότερα στις μικρές επιχειρήσεις (ECB, 2013). Η ένδεια πιστώσεων συνέπεσε με εποχή έντονης συρρίκνωσης των πωλήσεων και των κερδών, εμποδίζοντας έτσι την εσωτερική δημιουργία ρευστότητας. Η κατάρρευση των οικογενειακών προϋπολογισμών στέρεψε και την άλλη συνηθισμένη πηγή ρευστότητας για τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Τέλος, τα capital controls έδωσαν τη χαριστική βολή στις επιχειρήσεις (και ήταν ακόμα καταστροφικότερες για τις εξαγωγικές και δυναμικότερες από αυτές).
- Οι εντονότερες και πιεστικότερες φορολογικές απαιτήσεις του κράτους που έπρεπε σε λίγο διάστημα να διευρύνει τη φορολογική βάση και τις εισπράξεις, συχνά καταφεύγοντας και σε ειδικές εισφορές. Παράλληλα, αυξήθηκαν και οι έμμεσοι φόροι (με δόσεις). Η σημαντικότερη ίσως πληγή για τις μικρές επιχειρήσεις ήταν οι φόροι περιουσίας (Petroulakis, 2016). Οι καθυστερήσεις πληρωμών του δημοσίου προς τους προμηθευτές του συνέβαλε ουσιωδώς σε αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις σε πολλές επιχειρήσεις.
- Οι μικρές επιχειρήσεις δεν επωφελήθηκαν από τον περιορισμό του εργατικού κόστους όσο θα φανταζόταν κανείς. Ο συνδυασμός οικογενειακής και μεταναστευτικής εργασίας πάντα προσέφερε μια σχετική ανοσία στις αυξήσεις των μισθών που αφορούσαν το σύνολο της οικονομίας. Επιπλέον, στις μικρές επιχειρήσεις οι καλοπληρωμένοι εργαζόμενοι είναι περισσότερο αναγκαίοι και αναντικατάστατοι από όσο στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις, και συνεπώς απολαμβάνουν κάποια ομπρέλα ουσιαστική (όχι ονομαστική) προστασίας.

- Κύμα εξόδου τόσο ανθρώπων όσο και επιχειρήσεων σε άλλες (Ευρωπαϊκές κυρίως) χώρες. Οι άνθρωποι ήταν κατά κανόνα υψηλής εκπαίδευσης και σε αρκετές περιπτώσεις δυνητικοί επιχειρηματίες. Σημαντική απώλεια, επίσης, ήταν και η φυγή μεταναστών του προηγούμενου κύματος που είχαν ενταχθεί στην ελληνική οικονομία και κοινωνία και έφυγαν επειδή οι συνθήκες δεν ευνοούσαν πλέον τους στόχους τους.

Κατά η διάρκεια της κρίσης έγιναν αισθητές οι αρνητικές πλευρές των εξελίξεων με τη ραγδαία καταστροφή επιχειρήσεων, η οποία -σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους- δεν αντισταθμίστηκε με δημιουργία νέων. Παράλληλα, όμως, συντελέστηκαν τεκτονικές αλλαγές στο επιχειρηματικό περιβάλλον και στους κανόνες του παιχνιδιού με εκτεταμένο πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων. Οι αλλαγές αυτές λειτουργούν σωρευτικά και έχουν αρχίσει να κάνουν διστακτικά την εμφάνισή τους σε νέες εξελίξεις. Ως αποτέλεσμα, το τοπίο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων είναι σίγουρα σημαντικά διαφοροποιημένο σε σχέση με αυτό που ήταν το 2009, αλλά είναι ταυτόχρονα σε μια διαδικασία μετάβασης η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη. Το τελικό σημείο ισορροπίας είναι ακόμα άδηλο, όσο κι αν μπορούν να εκμαιευθούν ορισμένες ενδείξεις. Πρέπει να προσέξουμε ώστε να μην μεταφέρονται και προβάλλονται άκριτα τα φαινόμενα των προηγούμενων φάσεων στην σημερινή και αυριανή κατάσταση πραγμάτων.

Η διαχρονική αφήγηση που συνδέει τις μακροοικονομικές διαστάσεις με τα χαρακτηριστικά λειτουργίας των επιχειρήσεων στον μακρύ ιστορικό χρόνο (σε βάθος 60ετίας) αποτυπώνεται περιληπτικά και σχηματικά στον Πίνακα 4.3. που ακολουθεί (Πηγή: Lyberaki & Tinios, 2017).

Πίνακας 4.3: Περιοδολόγηση της Ελληνικής οικονομίας και του ρόλου των μικρών επιχειρήσεων (Lyberaki & Tinios, 2017)

Περίοδος	Εξωτερικές συνθήκες	Δυναμικές ΜΜΕ	Αμυντικές ΜΜΕ	Μεγαλύτερες επιχειρήσεις	Κράτος και δημοσιονομικά
Δεκαετίες 1960 και 1970	Εκτεταμένος προστατευτισμός και σταθερή ισοτιμία. Εξαγωγές στο μέγιστο σημείο (55% των εισαγωγών). ΕΞ. Ισοζύγιο στηρίζεται σε εμβάσματα, ναυτιλία και τουρισμό: Ολλανδική Ασθένεια (τυπική)	Διεθνείς υπερπολλάβοι (λειτουργούν με τους κανόνες της διεθνούς αγοράς). Εξαγωγικές επιχειρήσεις	Προσανατολισμός στην εθνική αγορά, υπερπολλάβοι ελληνικών επιχειρήσεων (για εγχώρια αγορά). Μη εξαγωγικές επιχειρήσεις	Προστασία από διεθνή ανταγωνισμό. Ανοχή στην έλλειψη ανταγωνιστικότητας. Προνομιακές σχέσεις με κράτος (προστασία, κρατικές προμήθειες, εύκολη πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα)	Αυστηρή ρύθμιση, επιλεκτική εύνοια προς εγχώριες μεγάλες επιχειρήσεις, διευκόλυνση πρόσβασης σε Τράπεζες. Μικρό κράτος (δημόσια έσοδα μικρό % του ΑΕΠ). Δημοσιονομική ισορροπία. Χρέος: διαχείρισιμο.
Δεκαετίες 1980 και 1990	Ένταξη Ε.Ο.Κ με μακρά μεταβατική περίοδο μέχρι τα τέλη των 1990 (οπισθοβαρής). Εξαγωγές μειώθηκαν ως % των Εισαγωγών (40%). Ναυτιλία και Τουρισμός ΚΑΙ πόροι από την Ευρώπη: νέα φάση της Ολλανδικής Ασθένειας	Υπερπολλάβοι της αναβαθμίστηκαν σε παραγωγούς για δικό τους λογαριασμό. Παραμένουν εξαγωγικοί. Από τα τέλη των 1980 κάποιες αναχωροθήτηθηκαν (Βαλκάνια) και συμμετείχαν σε μικρές Αλυσίδες Αξίας.	Όπως και προηγούμενα. Η πολιτική Κρατικών Προμηθειών δημιούργησε εσωστρεφείς επιχειρήσεις. Βασικό εργαλείο προσαρμογής: μείωση του κόστους, εγκατάλειψη παραγωγής για εμπόριο (στα ίδια είδη).	Κρατικές Προμήθειες, παράταση των προστατευτικών όρων. Πρώτη γενιά «Προβληματικών Επιχειρήσεων» που μετακίνησαν το βάρος εξ ολοκλήρου στο κράτος και στους φορολογούμενους.	Διεύρυνση κράτους. Αύξηση της δημόσιας δαπάνης με δανεικά, υψηλός πληθωρισμός. Διαρθρωτικά Ταμεία χρηματοδοτού Ισοζύγιο Πληρωμών και δημοσιονομικά υποχρεώσεις. Φορολογία προσαρμοσμένη στα πελαταιακά
Χρόνια Ευρωζώνης και δεκαετία του 2000	Εμπόριο με ΕΕ. Πιέσεις για απελευθέρωση αγορών εργασίας και προϊόντων). μείωση μεριδίου εξαγωγών (30%). Νέα εκδοχή της Ολλανδικής Ασθένειας: εύκολος δανεισμός με χαμηλό κόστος.	Αναχωροθήτηση αντί για εξαγωγές δίνει τον τόνο. Δημιουργία μικρών Αλυσίδων Αξίας στην Ανατολική Ευρώπη και στα Βαλκάνια.	Αύξηση εισοδημάτων και δανεισμού δημιουργεί αγορά για αμυντικές ΜΜΕ. Μετατόπιση σε εμπόριο από παραγωγή τόνωσε εισαγωγές. «Νέα αγορά»: οι μετανάστες.	Ζωντανές με δανεικά, δυσκολίες εξαγωγών, έμφαση στην εγχώρια αγορά και διαφοροποίηση προς real estate, τουρισμό και παροχή άλλων υπηρεσιών.	Διεύρυνση του κρατικού τομέα με δανεισμό. Ταχεία αύξηση κατανάλωσης που με δανεισμό. Ισορροπία εξυπηρέτησης χρέους στο χείλος του γκρεμού (Υψηλός δανεισμός-χαμηλά επιτόκια)
Χρόνια κρίσης (δεκαετία του 2010)	Ύφεση, λιτότητα,. Μεγάλη μείωση Εισαγωγών, μικρότερη Εξαγωγών. Τέλος της Ολλανδικής Ασθένειας οδηγεί σε καταστροφή επιχειρήσεων.	εξαγωγείς της προηγούμενης φάσης στα βράχια. ζημιές και κλείσιμο. Τάσεις φυγής (επιχειρηματιών και start-ups) προς την ΕΕ.	Καταστροφή και μάχη επιβίωσης. Πολιτικές πιέσεις για αποτροπή χρεωκοπιών δημιουργούν κόκκινα δάνεια (+ αδρανοποιούν τις τράπεζες.	Απόπειρες αναχωροθέτησης Κύμα χρεωκοπιών ιστορικών μεγάλων επιχειρήσεων συμπαρασύρει τους μικρότερους προμηθευτές τους.	Αποκάλυψη μη βιωσιμότητας -αναζήτηση νέας ισορροπίας. Φόροι (ΦΠΑ, ΕΝΦΙΑ) + εισφορές,). Περικοπή μισθών.

4.4 Μετά την κρίση: Επιδόσεις ανά κατηγορία μεγέθους, 2017–2022

Εστιάζοντας την προσοχή σε δείκτες επιδόσεων των ελληνικών επιχειρήσεων στην δετία 2017-2022, φαίνεται να αυξάνει τόσο ο κύκλος εργασιών ανά επιχείρηση (αποδοτικότητα) όσο και ο κύκλος εργασιών ανά εργαζόμενο άτομο (παραγωγικότητα) σε όλες τις τάξεις μεγέθους (Πίνακας 4.4). Ειδικότερα, η αποδοτικότητα της επιχείρησης αυξάνει περίπου κατά 30% στις πολύ μικρές (0–9 απασχολούμενων) και κατά περίπου 40% στις επόμενες δύο κατηγορίες (10–49 και 50+ εργαζομένων). Ως προς τον δείκτη της παραγωγικότητας (κύκλος εργασιών ανά απασχολούμενο άτομο), τις δυναμικότερες επιδόσεις (αύξηση κατά 50%) εμφανίζουν οι κατηγορίες μικρότερου μεγέθους (πολύ μικρές και μικρές) ενώ σημαντική αλλά μικρότερη αύξηση (40%) εμφανίζουν οι επιχειρήσεις με πάνω από 50 απασχολούμενα άτομα. Κατά το ίδιο διάστημα, το μέσο μέγεθος επιχείρησης μεταβάλλεται με διαφορετικό τρόπο για επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους. Παρατηρούμε, δηλαδή, μια ελαφρά μείωση του μέσου μεγέθους επιχείρησης στις πολύ μικρές (0–9 απασχολούμενων), στασιμότητα στις μικρές (10–49) και αύξηση για τις μεγαλύτερες (από 149,5 σε 208,6 για επιχειρήσεις με πάνω από 50 απασχολούμενα άτομα).

Πίνακας 4.4: Αποδοτικότητα, παραγωγικότητα και μέσο μέγεθος επιχειρήσεων ανά κατηγορία μεγέθους, 2017–2022

Δείκτες	Πολύ μικρές (0–9)			Μικρές (10–49)			Μεσαίες και μεγάλες (50+)		
	Αποδ.	Παραγ.	Μέσο μέγεθος	Αποδ.	Παραγ.	Μέσο μέγεθος	Αποδ.	Παραγ.	Μέσο μέγεθος
2017	66,8	43,4	1,54	1403,9	77,9	18,0	12518,8	83,7	149,5
2018	69,7	47,6	1,47	1570,0	85,0	18,5	19740,1	90,1	219,1
2019	72,4	49,1	1,48	1527,8	82,1	18,6	18605,4	88,7	209,8
2020	65,2	44,8	1,45	1478,5	80,2	18,4	17734,0	81,2	218,5
2021	46,0	52,8	0,87	1679,3	112,7	14,9	16205,5	87,0	186,4
2022	87,1	65,0	1,34	2231,3	120,5	18,5	23395,7	112,2	208,6

Σημείωση: το έτος 2021 εμφανίζει δυσκολίες στα δεδομένα, καθώς (μάλλον εξ αιτίας της πανδημίας) υπάρχει πολύ μεγάλος αριθμός αδιευκρίνιστου μεγέθους επιχειρήσεων.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2017–2022

Η εικόνα των επιδόσεων σε μεγαλύτερη διάρκεια (2012–2022): το μερίδιο των μικρών επιχειρήσεων στο παραγωγικό σύστημα.

Όταν προσπαθεί κάποιος να αναλύσει και να ερμηνεύσει το διαρθρωτικό μείγμα μιας οικονομίας, είναι αναγκαίο να εξετάσει τις τάσεις σε μεγαλύτερη διάρκεια. Η άσκηση αυτή αντιμετωπίζει περιορισμούς λόγω ασυνεχούς διαθεσιμότητας δεδομένων, όμως τουλάχιστον ως προς τον αριθμό μονάδων μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις τάσεις σε βάθος 10ετίας (2012–2022). Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται σε 7 διακριτές τάξεις μεγέθους επιχειρήσεων, κάτι που μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε καλύτερα τις διαρθρωτικές μετατοπίσεις (Πίνακας 4.5).

Πίνακας 4.5: Αριθμός επιχειρήσεων ανά μέγεθος

	0–4	5–9	10–19	20–29	30–49	50–99	100+	Αδιευκρ.	Σύνολο επιχ.
2012	1.004.154	37.902	13.206	3.506	2.434	1.743	1.561	-	1.064.506
2013	943.685	43.248	15.785	4.262	3.068	2.107	1.808	-	1.013.963
2014	1.213.445	55.167	20.011	5.391	3.643	2.312	2.189	-	1.302.158
2015	1.221.131	48.139	20.428	5.720	3.875	2.281	2.261	-	1.303.835
2016	1.290.405	53.746	23.046	6.441	4.448	2.589	2.393	-	1.383.068
2017	1.158.600	53.427	24.805	8.924	4.797	3.586	7.194	157.248	1.418.581
2018	1.192.925	61.465	28.296	9.995	5.503	3.126	4.231	117.721	1.423.262
2019	1.192.255	65.333	31.121	11.050	6.315	3.574	4.517	116.575	1.430.740
2020	1.214.792	64.589	28.690	10.142	5.575	3.205	4.238	65.946	1.397.177
2021	530502	35080	10308	6777	3737	4593	1949	2302164	2895110
2022	1.270.210	72.238	34.097	12.130	6.925	4.005	4.890	78.522	1.483.017

Σημείωση: Το έτος 2021 εμφανίζει εκτόξευση των αδιευκρίνιστων επιχειρήσεων ως προς το μέγεθος.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2012–2022

Διαπιστώνουμε (Πίνακας 4.6) ότι ο συνολικός αριθμός επιχειρήσεων αυξήθηκε περισσότερο από το ρυθμό αύξησης των μικρότερων επιχειρήσεων, με τις καλύτερες επιδόσεις να σημειώνουν οι επιχειρήσεις που απασχολούν αριθμό ανάμεσα σε 20 και 29 άτομα και ακολουθούν οι μεγάλες με πάνω από 100 εργαζομένους (τριπλασιασμός στη δεκαετία) και εκείνες με 30–39 άτομα απασχόλησης (σχεδόν τριπλασιασμός).

Πίνακας 4.6: Αριθμός επιχειρήσεων(Ελλάδα) ανά μέγεθος (7 κατηγορίες) 2012, 2015, 2022.

έτος	0-4	5-9	10-19	20-29	30-49	50-99	100+	σύνολο
2012	1.042.056	37.902	13.206	3.506	2.434	1.743	1.561	1.064.506
2017	1.158.600	53.427	24.805	8.924	4.797	3.586	7.194	1.418.581
2022	1.270.210	72.238	34.097	12.130	6.925	4.005	4.890	1.483.017
% Μεταβολή δεκαετίας	22%	90%	258%	346%	285%	230%	313%	140%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2012-2022

Αυτές οι τάσεις συνεπάγονται μετατοπίσεις στο μερίδιο που καταλαμβάνουν στο παραγωγικό σύστημα οι επιχειρήσεις διαφόρων μεγεθών. Στο Πίνακα 4.7. που ακολουθεί αποτυπώνονται τα μερίδια των διαφορετικών μεγεθών επιχειρήσεων στο παραγωγικό σύστημα (2011-2022) και ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής τους. Οι ετήσιες μετατοπίσεις στα μερίδια έχουν σημαντικές αυξομειώσεις, αλλά η τάση ανάκαμψης διαφαίνεται καθαρά στα τελευταία δύο χρόνια της σειράς.

Πίνακας 4.7: Μερίδια ανά κατηγορία μεγέθους και ετήσιος ρυθμός μεταβολής

έτος	Μερίδιο κατηγορίας μεγέθους στο σύνολο των επιχειρήσεων			Ετήσιος ρυθμός μεταβολής		
	0-9	10-49	50+	0-9	10-49	50+
2011	97,7%	2,0%	0,3%	-	-	-
2012	97,9%	1,8%	0,3%	-4,0%	-13,0%	-4,8%
2013	97,3%	2,3%	0,4%	-5,3%	20,7%	18,5%
2014	97,4%	2,2%	0,3%	28,5%	25,7%	15,0%
2015	97,3%	2,3%	0,3%	0,1%	3,4%	0,9%
2016	97,2%	2,5%	0,4%	5,9%	13,0%	9,7%
2017	96,1%	3,1%	0,9%	-9,8%	13,5%	116,4%
2018	96,1%	3,4%	0,6%	3,5%	13,7%	-31,8%
2019	95,7%	3,7%	0,6%	0,3%	10,7%	10,0%
2020	96,1%	3,3%	0,6%	1,7%	-8,4%	-8,0%
2021	95,8%	3,6%	0,6%	2,5%	9,8%	9,8%
2022	95,6%	3,8%	0,6%	2,4%	9,0%	8,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2011-2022

Ως προς τον αριθμό επιχειρήσεων, διαπιστώνουμε μια ελαφρά μείωση του μεριδίου των πολύ μικρών επιχειρήσεων (με 0–9 απασχολούμενα άτομα) από 97,7% σε 95,6%. Αντίθετα αυξάνει το μερίδιο των μικρών επιχειρήσεων (αυτών που στην Ελλάδα περιγράφουμε ως μεσαίες, δηλαδή από 10 ως 49 απασχολούμενους) από 2% σε 3,8% και των επιχειρήσεων με πάνω από 50 άτομα (από 0,3% σε 0,6%). Δεν μιλάμε για δραματικές αλλαγές -στην πραγματικότητα τα μερίδια παραμένουν περίπου σταθερά στο χρόνο (παρά την κρίση, την πανδημία κλπ).

Για το μερίδιο των επιχειρήσεων διαφορετικού μεγέθους στην απασχόληση μας διαφωτίζει ο Πίνακας 4.8. που ακολουθεί.

Πίνακας 4.8: Μερίδια ανά κατηγορία μεγέθους στην απασχόληση και ετήσια μεταβολή

Μερίδιο κατηγορίας μεγέθους στο σύνολο της απασχόλησης				Ετήσιος ρυθμός μεταβολής μεριδίου απασχόλησης		
έτος	0–9	10–49	50+	0–9	10–49	50+
2017	44,7%	16,6%	38,7%	-	-	-
2018	43,2%	19,0%	37,8%	-1,4%	16,6%	0,0%
2019	41,6%	20,3%	38,1%	0,9%	11,5%	5,3%
2020	43,2%	19,0%	37,8%	0,3%	-9,3%	-4,2%
2021	33,7%	21,4%	44,9%	-38,6%	-11,1%	-6,4%
2022	38,8%	21,2%	40,0%	57,7%	35,4%	21,9%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, 2017-2022

Και εδώ μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιες αλλαγές, αλλά σχετικά περιορισμένες. Οι πολύ μικρές επιχειρήσεις μειώνουν το μερίδιό τους στη συνολική απασχόληση (από 44,7% σε 38,8%) και οι επιχειρήσεις με απασχόληση από 10 ως 49 άτομα αυξάνουν περίπου αντίστοιχα το δικό τους μερίδιο (από 16,6% σε 21,2%). Μικρότερη αύξηση στην απασχόληση σημείωσαν οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις (από 38,7% σε 40%). Αυτή η τάση συνίσταται σε σημαντικές ταλαντώσεις από χρόνο σε χρόνο, όπως δείχνει το δεξιό τμήμα του πίνακα με τις ετήσιες μεταβολές. Αυτό που ίσως αξίζει να κρατηθεί από το δεξιό τμήμα του πίνακα είναι η σημαντική ανάκαμψη που φαίνεται το 2022 και σε συνδυασμό με την προηγούμενη ανάλυση για το 2024, μας δείχνει μια επιστροφή οικονομικού δυναμισμού με κάποια συνέχεια για τις μικρότερες επιχειρήσεις.

Πόσο παραγωγικές είναι οι πολύ μικρές και οι μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα; Πώς συγκρίνονται με τις επιχειρήσεις ανάλογου μεγέθους στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

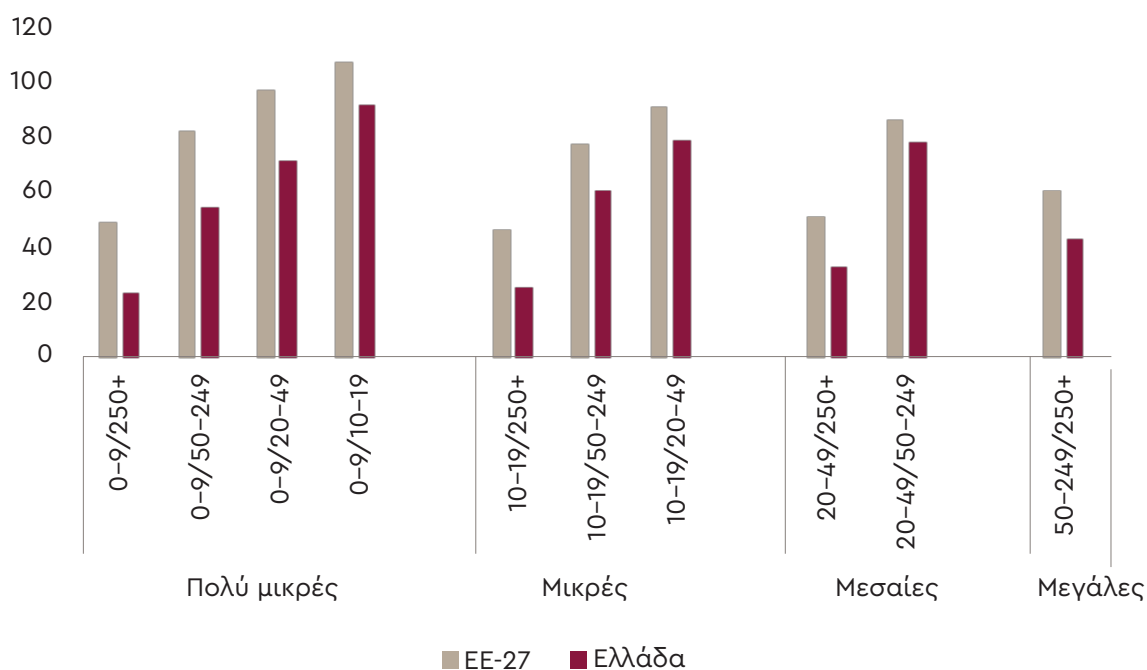
Μια διαχρονική σκιά πάνω από τις μικρότερες επιχειρήσεις είναι η εντύπωση ότι υστερούν σημαντικά ως προς την παραγωγικότητα. Εν μέρει, όπως υποστηρίχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο με τις μεγάλες αφηγήσεις περί προόδου, αυτό οφείλεται σε προκαταλήψεις εις βάρος των μικρότερων επιχειρήσεων. Επειδή δεν είναι μεγάλες, συνεπάγεται ότι δεν είναι σύγχρονες, και κατά συνέπεια δεν έχουν μέλλον. Η πυκνή ομίχλη των προκαταλήψεων λειτουργεί με τρόπο συντριπτικό στη δημιουργία του κυρίαρχου λόγου και επιδρά έντονα στη διαμόρφωση πολιτικής. Αλλά και οι προκαταλήψεις έχουν πάντα μια άγκυρα στην πραγματικότητα. Και η άγκυρα αυτή στην περίπτωση που εξετάζουμε αφορά τις επιδόσεις παραγωγικότητας επιχειρήσεων διαφορετικών μεγεθών εκεί που είναι δυνατόν να μετρηθούν -δηλαδή στη μεταποίηση. Τι γνωρίζουμε για τη σχετική παραγωγικότητα των πολύ μικρών επιχειρήσεων (0-9) σε σχέση με τις αμέσως μεγαλύτερες και τις πολύ μεγαλύτερες στην ελληνική μεταποίηση; Και πώς συγκρίνονται αυτές οι επιδόσεις με τις αντίστοιχες στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

Σε πρόσφατη ερευνητική της δημοσίευση, η Νικολίτσα (2025) κατασκεύασε ένα γράφημα συγκριτικών επιδόσεων στην παραγωγικότητα ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικών μεγεθών στην ελληνική και στην ευρωπαϊκή μεταποίηση (ΕΕ-27). Στην ουσία καταγράφει τις αποκλίσεις στην παραγωγικότητα (ή αλλιώς, το χάσμα στην παραγωγικότητα) ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικών μεγεθών και αναζητάει απάντηση στο ερώτημα αν αυτές οι αποκλίσεις αφορούν περισσότερο την Ελλάδα ή αν αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό των μικρότερων επιχειρήσεων παντού. Οι συγκριτικές αποκλίσεις μεταξύ επιδόσεων παραγωγικότητας σε μικρές, μεσαίες και μεγαλύτερες επιχειρήσεις στην Ελλάδα και στην ΕΕ-27 συμπυκνώνονται στο Γράφημα 4.6. που ακολουθεί παρακάτω.

Αυτό που πραγματικά έρχεται σαν έκπληξη από την ανάγνωση του Γραφήματος 4.6 είναι ότι:

- Στην ΕΕ η παραγωγικότητα των επιχειρήσεων με 0-9 απασχολούμενους δεν δείχνει να διαφέρει από την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων με 10-19 ούτε με 20-49 απασχολούμενους.
- Αντίθετα, στην Ελλάδα η παραγωγικότητα των πολύ μικρών επιχειρήσεων υστερεί αρκετά της παραγωγικότητας των αμέσως μεγαλύτερων κατηγοριών. Έχει ενδιαφέρον ότι το σχετικά μεγαλύτερο χάσμα παραγωγικότητας εις βάρος των μικρότερων μεγεθών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, χαρακτηρίζει και τη συγκριτική επίδοση των «μεγάλων μεσαίων» (50-249) με τις μεγάλες επιχειρήσεις (με πάνω από 250 εργαζομένους) (Νικολίτσα, 2025).

Γράφημα 4.6: Απόκλιση της παραγωγικότητας μεταξύ μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην ΕΕ-27 (Μεταποίηση, 2022)

Πηγή: Eurostat, SBS [sbs_sc_onw], από Νικολίτσα 2025.

Το εύρημα αυτό έχει σημασία και δημιουργεί μια σειρά κρίσιμων ερωτήσεων. Τι ιδιαίτερο συμβαίνει στην ελληνική μεταποίηση που κάνει την παραγωγικότητα να έχει τόσο μεγαλύτερη απόκλιση ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικών μεγεθών; Μήπως υπάρχει κάποια εξήγηση στους (ίσως διαφορετικούς) κλάδους δραστηριότητας που εμπλέκονται οι ελληνικές σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές μικρές επιχειρήσεις; Μήπως υπάρχουν κάποιες διαστάσεις της παραγωγικότητας που δεν μετρούνται επαρκώς στην ελληνική περίπτωση (λόγω άτυπης δραστηριότητας που καταγράφεται ελλιπώς, για παράδειγμα); Επιπλέον δημιουργείται το ερώτημα, εφόσον είναι τόσο λιγότερο παραγωγικές, πώς γίνεται και επιβιώνουν και αναπαράγουν το μερίδιό τους στο παραγωγικό σύστημα; Τί είδους «επιχειρηματική μυωπία» επικρατεί μεταξύ μικρότερων επιχειρηματιών που ενώ θα αύξαναν ουσιαδώς την απόδοση της επιχείρησής τους, αν αύξαναν το μέγεθός της, παρά ταύτα επιμένουν σε μικρές κλίμακες παραγωγής σε ολόκληρη τη μακριά παραγωγική ιστορία των τελευταίων 40 χρόνων;

Προφανώς δεν υπάρχει εύκολη απάντηση, ούτε θα επιχειρήσω να προσφέρω κάποια. Το μόνο που θα παρατηρούσα είναι ότι η ερμηνεία της μυωπίας δεν μου φαίνεται καθόλου πειστική -σε τελευταία ανάλυση οι μικρές επιχειρήσεις άντεξαν σε πολύ δύσκολες πίστες και ανταπεξήλθαν εμπόδια που γονάτισαν πολλές μεγαλύτερες. Οι διαφορετικοί κλάδοι ίσως θα μπορούσαν να θεωρηθούν στοιχείο της εξήγησης (αλλά αυτή τη στιγμή δεν διαθέτω το απαραίτητα δεδομένα για να το επιβεβαιώσω). Περισσότερα ερωτήματα δημιουργούνται περί

της φύσεως του ανταγωνισμού και του τρόπου λειτουργίας των μεγαλύτερων επιχειρήσεων -αν δεν χρησιμοποιούν το πλεονέκτημα παραγωγικότητας για να ανταγωνιστούν τους λιγότερο παραγωγικούς (μικρότερους) ανταγωνιστές τους, τότε τί γίνεται το πλεόνασμα; Μόνο μεγαλύτερα κέρδη;

Αφήνοντας τις υποθέσεις (που δεν μπορούν να απαντηθούν εδώ και τώρα) κατά μέρος, έχει ενδιαφέρον να δούμε, με βάση τις απαντήσεις των ίδιων των επιχειρηματιών, τι είναι εκείνο που τους ανησυχεί και το θεωρούν σοβαρό εμπόδιο στην άσκηση της λειτουργίας της επιχείρησής τους.

Πώς αξιολογούν οι ίδιες οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις τη σημασία των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν σε διάφορες διαστάσεις της επιχειρηματικής δραστηριότητας;

Τα στοιχεία του Πίνακα 4.10. αφορούν το έτος 2024 και περιέχουν δεδομένα για όλες τις χώρες (27) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι επιχειρηματίες των ΜΜΕ σε κάθε χώρα ρωτήθηκαν κατά πόσον αποτελεί πρόβλημα (σε κλίμακα σημασίας από 1 ως 10) κάθε μια από τις ακόλουθες επιχειρηματικές δραστηριότητες:

1. Η εξεύρεση πελατών
2. Ο ανταγωνισμός
3. Η πρόσβαση σε χρηματοδότηση
4. Το κόστος παραγωγής και το κόστος εργασίας
5. Η διαθεσιμότητα εξειδικευμένων εργαζομένων ή έμπειρων διευθυντικών στελεχών.
6. Το θεσμικό-ρυθμιστικό πλαίσιο.

Οι απαντήσεις περιέχονται στην έκδοση Ετήσια Έκθεση για τις Ευρωπαϊκές ΜΜΕ 2024/2025 (Schulze Brock et al., 2025) και αναφέρονται στο σύνολο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων με βάση τον ευρωπαϊκό ορισμό (μέχρι 250 απασχολούμενους) και για το σύνολο του επιχειρηματικού κόσμου πλην χρηματοπιστωτικού τομέα (όχι μόνο μεταποίηση, όπως παραπάνω). Η αξιολόγηση της σημασίας των εμποδίων που αντιμετωπίζουν έχει ενδιαφέρον διότι μπορεί κάποιος να διακρίνει ανάμεσα σε μεγάλες κατηγορίες προκλήσεων: πόσο σημαντική είναι η κατάσταση στην αγορά (πελάτες), πόσο πιεστικός ο ανταγωνισμός, πόσο δύσκολη η πρόσβαση σε χρηματοδότηση, πόση σημασία έχει το κόστος της εργασίας και πόσο εύκολο είναι να βρουν κατάλληλο εργατικό δυναμικό. Τέλος, επιτρέπει συγκρίσεις ανάμεσα στις χώρες και ως προς το γραφειοκρατικό βάρος που προκαλεί το ευρύτερο ρυθμιστικό περιβάλλον. Οι απαντήσεις, για μια ακόμα φορά, έχουν αρκετές αναπάντεχες διαστάσεις (Πίνακας 4.9).

Πίνακας 4.9: Αξιολόγηση των ΜΜΕ στα κράτη-μέλη της σημασίας (σε κλίμακα από 1-10) των διαφόρων προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι ΜΜΕ το 2024

Χώρα	Εύρεση πελατών	Ανταγωνισμός	Πρόσβαση σε δανεισμό	Κόστος παραγωγής/εργασίας	Δεξιότητες-εμπειρία	Ρύθμιση-πολιτικές
Αυστρία	7,4	5,3	4,7	7	7,2	6,1
Βέλγιο	5,5	5,4	3,7	6,4	7	5,9
Βουλγαρία	6,7	6,3	4,9	7,1	7,7	6,5
Κύπρος	5,6	6,5	4,2	6,3	6,5	5
Τσεχία	6,6	5,5	3,9	6,5	6,9	5,8
Γερμανία	7,1	5,3	4,1	6,7	7,1	6,3
Δανία	6,3	5,9	3,7	5,8	6,1	5,6
Εσθονία	4,9	5,9	3,9	5,7	6	3,8
Ελλάδα	5	5,7	5,2	6,6	6,7	5,4
Ισπανία	6,2	6,1	4,6	7,1	6,6	6,1
ΕΕ	6,2	5,7	4,3	6,7	6,7	5,9
Φιλανδία	4,3	5,5	3,6	5,2	5,2	4,6
Γαλλία	5,3	5,4	4	6,3	6,3	5,3
Κροατία	5,2	5,3	4,2	6,2	7,1	5,5
Ουγγαρία	6,5	6,2	5	6	6,6	5,2
Ιρλανδία	6,2	5,6	3,8	6,8	6,9	5,3
Ιταλία	6	5,9	4,3	6,9	6,6	5,5
Λιθουανία	5,9	6,6	4	6	5,7	5
Λουξεμβούργο	5,5	5,3	3,7	6,2	6,3	5,7
Λετονία	6,2	6,9	4,1	6,8	6,9	6,1
Μάλτα	4,8	6,6	4,1	6,7	7,5	5,7
Ολλανδία	4,8	4,7	3,5	5,8	6,4	5,6
Πολωνία	6,2	5,7	4,3	7,3	6,5	6,2
Πορτογαλία	6,5	6,3	4,6	7,2	7,2	6,6
Ρουμανία	7,5	6,8	6,5	8	8,1	7,6
Σουηδία	5,4	5,5	3,2	5,3	5,3	4,5
Σλοβενία	6	5,9	4,3	6,6	6,5	5,9
Σλοβακία	5,4	5,4	4	6	6,3	5,3

Σημείωση: Οι εκτιμήσεις που αναφέρονται στον Πίνακα αντανακλούν τις απόψεις των ΜΜΕ στην περίοδο από Σεπτέμβριο μέχρι Οκτώβριο του 2024 (στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας SAFE). Τα χρώματα στον Πίνακα αντιστοιχούν στις εξής τιμές: Το μέσο της κατανομής είναι κίτρινο (περί το 6)· ελάχιστο ως μέσο, είναι πράσινο, μέσο ως μέγιστο είναι κόκκινο. Η χρωματική ένταση αποδίδει την σχετική αξία.

Πηγή: SAFE survey, αναφέρεται στο Schultze Brock et al, 2025.

Η συγκριτική εικόνα των προκλήσεων/πιέσεων που αναφέρουν οι επιχειρήσεις σε σημαντικούς τομείς επιχειρηματικής δραστηριότητας δεν δείχνει να υπάρχουν πιεστικά προβλήματα στις ελληνικές επιχειρήσεις. Οι δύο πιο προβληματικές αξιολογήσεις δυσκολιών (με κόκκινο και πορτοκαλί χρώμα) δεν εμφανίζονται σε καμία από τις πιθανές δυσκολίες. Τη μικρότερη δυσκολία που αναφέρουν ότι αντιμετωπίζουν οι ΜΜΕ στην Ελλάδα την εντοπίζουν στην εξεύρεση αγοραστών/πελατών για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους. Ακολουθεί η πρόσβαση σε χρηματοδότηση (5,2), το ρυθμιστικό περιβάλλον (5,4) και ο ανταγωνισμός (5,7). Λίγο εντονότερες δυσκολίες αντιμετωπίζουν στο κόστος εργασίας και παραγωγής (6,6) και στη διαθεσιμότητα εξειδικευμένου προσωπικού και έμπειρου διευθυντικού δυναμικού (6,7). Τα δύο τελευταία ασφαλώς σχετίζονται με τη σημαντική και σταθερή μείωση της ανεργίας μετά το 2020. Σε σύγκριση, πάντως, με τις επιχειρήσεις στις υπόλοιπες χώρες-μέλη, το οικοσύστημα των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στην Ελλάδα δεν θεωρεί ότι απειλείται ή ζορίζεται ιδιαίτερα (και είναι δύσκολο να σκεφτεί κάποιος ότι πριν από 10 χρόνια η οικονομία και οι επιχειρήσεις είχαν βρεθεί σε ακραία κρίση επιβίωσης). Τέλος, η συγκριτική καλή αξιολόγηση των επιχειρήσεων για τη σφοδρότητα των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν είναι συμβατή με τη δυναμική της μεγέθυνσης που εμφανίζουν οι ελληνικές μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις κατά το τελευταίο διάστημα (μεταξύ 2020 και 2024).

Ο Πίνακας 4.10. που ακολουθεί δείχνει τη δυναμική της αλλαγής στην επίδοση των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, δηλαδή αποτυπώνει τους ρυθμούς μεγέθυνσης στον αριθμό επιχειρήσεων, στην απασχόληση και στην πραγματική προστιθέμενη αξία ανά κατηγορία μεγέθους στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2024. Αυτό που συνάγεται με ευκολία είναι ότι οι πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα επέδειξαν την ταχύτερη αύξηση στην απασχόληση σε σύγκριση με τον μέσο όρο στην ΕΕ-27, αλλά όχι στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας.

Ειδικότερα, ως προς τον αριθμό των πολύ μικρών επιχειρήσεων, ο ρυθμός αύξησης στην Ελλάδα ήταν (το 2024) 3,9%, δηλαδή τριπλάσιος από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1,2%) και αισθητά υψηλότερος από της Ιταλίας (2,4%) και της Ισπανίας (2,2%). Ακόμα δυναμικότερη ήταν η αύξηση της απασχόλησης στις πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα (6,5%) τόσο σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ-27 (1,6%) όσο και σε σύγκριση με την αύξηση της απασχόλησης στις πολύ μικρές επιχειρήσεις της Ισπανίας (2,2%) και της Ιταλίας (2,0%). Ως προς την αύξηση της προστιθέμενης αξίας, η εικόνα διαφοροποιείται ελαφρώς: οι πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα σημείωσαν αύξηση 6,8% έναντι 1,9% στην ΕΕ-27 και 0,3% στην Ιταλία (στην Ισπανία σημειώθηκε εντυπωσιακή αύξηση της προστιθέμενης αξίας στις πολύ μικρές επιχειρήσεις της τάξης του 14,8%).

Πίνακας 4.10: Ρυθμοί Μεγέθυνσης ανά κατηγορία μεγέθους ως προς τον αριθμό επιχειρήσεων, απασχόληση και πραγματική προστιθέμενη αξία στην ΕΕ το έτος 2024.

Χώρα	Αριθμός επιχειρήσεων				Απασχόληση				Πραγματική προστιθέμενη αξία			
	0-9	10-49	50-249	250+	0-9	10-49	50-249	250+	0-9	10-49	50-249	250+
AT	-0,4%	-1,4%	-1,7%	-2,2%	0,0%	-0,7%	-1,0%	-1,4%	-2,9%	-4,0%	-5,2%	-9,1%
BE	0,3%	-0,3%	-0,7%	-1,9%	0,5%	0,2%	-0,1%	-0,8%	-1,3%	-1,8%	2,5%	-3,6%
BG	2,5%	1,8%	1,1%	-1,3%	2,6%	2,2%	2,0%	0,0%	4,6%	8,7%	3,9%	2,4%
CY	2,1%	0,8%	0,6%	0,9%	2,9%	1,6%	1,4%	1,5%	3,0%	1,9%	3,3%	2,1%
CZ	0,4%	-0,4%	-1,6%	-1,9%	0,9%	0,0%	-0,8%	-0,7%	-3,8%	-6,3%	-4,4%	-3,1%
DE	0,1%	0,1%	-0,2%	-0,7%	0,0%	0,1%	-0,2%	-0,6%	-1,1%	-1,7%	-2,4%	-2,6%
DK	0,9%	1,6%	1,8%	3,7%	-0,2%	0,6%	0,6%	1,8%	-1,8%	-0,2%	2,2%	0,6%
EE	2,8%	-0,1%	-1,6%	0,7%	3,7%	0,7%	-0,9%	2,4%	-3,8%	-7,1%	-5,7%	-6,6%
EL	3,9%	-1,5%	-2,0%	-3,4%	6,5%	-1,6%	-0,5%	0,2%	6,8%	-4,1%	-2,1%	2,7%
ES	2,2%	3,0%	2,9%	3,5%	2,2%	2,8%	2,6%	3,3%	14,8%	-4,0%	-1,0%	-2,4%
EU	1,2%	0,7%	0,0%	0,0%	1,6%	0,9%	0,4%	0,5%	1,9%	-1,3%	-1,4%	-1,8%
FI	-3,7%	-4,7%	-4,7%	-6,6%	-1,4%	-2,8%	-2,7%	-4,8%	-1,3%	-1,7%	-2,0%	-2,6%
FR	0,2%	-1,2%	-2,1%	-1,2%	1,2%	-0,1%	-1,0%	0,1%	-2,4%	0,5%	-0,8%	1,1%
HR	8,6%	6,1%	4,4%	12,8%	7,3%	5,3%	3,6%	13,0%	2,0%	0,8%	0,2%	-1,0%
HU	0,4%	-0,2%	-0,9%	0,0%	0,3%	-0,2%	-0,9%	0,3%	-2,0%	-2,6%	-5,0%	-5,1%
IE	4,0%	5,5%	3,1%	3,0%	1,8%	4,4%	2,3%	2,2%	-0,5%	-2,0%	-6,6%	-4,8%
IT	2,4%	3,1%	2,3%	2,7%	2,0%	2,6%	1,9%	2,4%	0,3%	-1,4%	-1,6%	-0,9%
LT	-2,6%	-1,7%	-2,6%	-2,2%	-0,6%	0,5%	0,2%	0,4%	2,7%	-0,6%	-1,9%	-0,7%
LU	0,3%	-0,6%	-1,0%	0,0%	0,7%	-0,3%	-0,6%	0,5%	-2,1%	-4,2%	-4,1%	-3,4%
LV	-1,4%	-1,6%	-1,2%	-2,8%	-1,3%	-1,6%	-1,0%	-2,2%	-0,4%	-2,1%	-8,2%	-10,2%
MT	6,8%	6,6%	3,5%	5,2%	6,8%	6,6%	3,6%	5,7%	10,4%	11,7%	1,2%	1,2%
NL	1,1%	0,4%	0,2%	-0,7%	1,2%	0,7%	0,7%	-0,4%	0,6%	-0,5%	0,2%	-1,3%
PL	0,3%	-1,0%	-1,8%	-0,5%	0,5%	0,0%	-0,4%	0,9%	16,7%	1,8%	0,6%	-1,2%
PT	1,9%	-0,4%	-0,1%	-0,1%	2,7%	0,5%	0,9%	0,9%	1,3%	1,3%	2,0%	5,1%
RO	6,6%	2,0%	-0,8%	-0,5%	9,0%	5,0%	2,4%	3,1%	8,0%	-0,5%	-5,3%	-5,7%
SE	-1,2%	1,2%	1,6%	1,5%	-3,0%	-0,6%	-0,1%	-0,4%	1,3%	1,2%	0,8%	1,3%
SI	0,3%	1,4%	1,0%	-2,4%	-0,1%	1,6%	1,1%	-1,9%	-0,9%	1,7%	-6,6%	2,9%
SK	0,0%	-3,2%	-5,6%	-7,0%	1,7%	-1,0%	-2,0%	-2,9%	4,2%	-1,7%	-1,3%	-1,4%

Πηγή: Υπολογισμοί από το JRC που βασίζονται στα Structural Business Statistics της Eurostat καθώς και Εθνικούς Λογαριασμούς. Αναφέρεται στο Schultze Brock et al, 2025

Η εικόνα των επιδόσεων γίνεται λιγότερο θετική καθώς αυξάνει το μέγεθος της επιχείρησης. Ως προς τον αριθμό των επιχειρήσεων, έχουμε μείωση σε όλες τις τάξεις μεγέθους στην Ελλάδα (η οποία βαίνει αυξανόμενη με το μέγεθος της επιχείρησης). Η συγκριτική εικόνα δείχνει στασιμότητα στην ΕΕ-27 αλλά αύξηση τόσο στην Ιταλία όσο και στην Ισπανία σε όλες τις τάξεις μεγέθους. Η ίδια λίγο-πολύ τάση χαρακτηρίζει και τις αλλαγές στην απασχόληση. Ως προς την προστιθέμενη αξία, οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις στην Ελλάδα δείχνουν μείωση (-4,1% και -2,1% αντίστοιχα) και οι μεγάλες αύξηση κατά 2,7%.

Όλα τα παραπάνω αντανακλώνονται και στις προσδοκώμενες επιδόσεις μεγέθυνσης για το έτος 2025. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.11. στη συνέχεια, στην Ελλάδα ταχύτερη αύξηση αριθμού επιχειρήσεων θα εμφανιστεί στις πολύ μικρές (0-9) -από τις ταχύτερες στην ΕΕ. Το ίδιο ισχύει και για την απασχόληση και την προστιθέμενη αξία. Οι προσδοκώμενες επιδόσεις ως προς τον αριθμό επιχειρήσεων για όλες τις άλλες τάξεις μεγέθους στην Ελλάδα είναι αρνητικές (-6,2% για τις μικρές, -8,4% για τις μεσαίες και -10,7% για τις μεγάλες), ενώ είναι στάσιμες για την ΕΕ-27 και θετικές για την Ιταλία και (περισσότερο) για την Ισπανία.

Οι απώλειες απασχόλησης αναμένεται να είναι μεγαλύτερες όσο μεγαλώνει το μέγεθος των επιχειρήσεων στην Ελλάδα (-0,9% για τις 10-49, -2,1% για τις μεσαίες 50-249, και -5,1% για τις μεγάλες 250+). Τόσο στην ΕΕ-27 όσο και στην Ιταλία και Ισπανία, οι αντίστοιχες προβλέψεις είναι για μικρή αύξηση. Τέλος, ως προς την προστιθέμενη αξία, μόνον οι πολύ μικρές προβλέπεται να έχουν υψηλή αύξηση (15,6%) ενώ οι άλλες ομάδες μεγέθους από 0,7% μέχρι 1,5% (τουλάχιστον είναι θετικές και ανάλογες με την επίδοση του μέσου όρου της ΕΕ-27). Πάντως οι αναμενόμενες επιδόσεις από την άποψη της αύξησης της προστιθέμενης αξίας είναι σαφώς καλύτερες στην Ισπανία και κυρίως στην Ιταλία σε όλες τις τάξεις μεγέθους πλην των πολύ μικρών επιχειρήσεων.

Πίνακας 4.11 Ρυθμοί Μεγέθυνσης ανά κατηγορία μεγέθους ως προς τον αριθμό επιχειρήσεων, απασχόληση και πραγματική προστιθέμενη αξία στην ΕΕ το έτος 2025.

Χώρα	Αριθμός επιχειρήσεων				Απασχόληση				Πραγματική προστιθέμενη αξία			
	0-9	10-49	50-249	250+	0-9	10-49	50-249	250+	0-9	10-49	50-249	250+
AT	1,0%	0,4%	0,3%	0,5%	0,8%	0,4%	0,4%	0,6%	1,3%	0,8%	0,8%	1,0%
BE	1,1%	-0,2%	-0,5%	-1,7%	1,1%	0,3%	0,2%	-0,3%	2,7%	1,5%	1,5%	-0,1%
BG	1,6%	0,3%	0,1%	-0,9%	1,7%	0,9%	1,1%	0,3%	4,0%	3,2%	3,6%	2,6%
CY	3,0%	1,8%	1,3%	1,8%	3,7%	2,5%	1,8%	2,3%	6,4%	6,0%	4,4%	5,3%
CZ	1,0%	-0,2%	-0,7%	0,0%	1,2%	0,1%	-0,2%	0,5%	2,9%	1,6%	1,1%	2,0%
DE	0,1%	-0,1%	-0,4%	-0,4%	0,0%	-0,2%	-0,5%	-0,5%	0,9%	0,5%	0,2%	0,0%
DK	2,0%	2,9%	2,6%	3,9%	0,1%	1,4%	1,2%	2,0%	2,8%	3,4%	3,0%	3,7%
EE	1,8%	-0,8%	-1,1%	-0,6%	2,0%	-0,2%	-0,4%	0,2%	3,2%	0,9%	0,6%	0,8%
EL	3,6%	-6,2%	-8,4%	-10,7%	10,3%	-0,9%	-2,6%	-5,1%	15,6%	1,4%	1,5%	0,7%
ES	1,7%	2,0%	2,0%	2,4%	1,6%	1,9%	1,8%	2,2%	1,8%	2,2%	2,1%	2,5%
EU	1,2%	0,2%	-0,2%	0,0%	1,5%	0,5%	0,2%	0,4%	2,2%	1,3%	1,2%	1,2%
FI	0,9%	0,6%	0,5%	1,8%	0,0%	0,0%	-0,2%	1,2%	0,9%	0,7%	0,5%	1,8%
FR	0,2%	-1,2%	-1,9%	-1,4%	1,0%	-0,2%	-0,9%	-0,2%	1,4%	0,3%	-0,5%	0,2%
HR	3,7%	2,3%	0,9%	4,4%	3,5%	2,5%	1,1%	4,4%	4,5%	3,5%	2,1%	5,4%
HU	1,1%	0,3%	-0,3%	2,1%	0,8%	0,1%	-0,7%	1,7%	0,0%	-0,7%	-1,0%	1,1%
IE	3,1%	7,2%	4,7%	5,1%	1,2%	5,4%	3,3%	3,7%	4,8%	8,1%	6,2%	6,1%
IT	0,8%	0,6%	0,7%	1,1%	0,6%	0,4%	0,6%	1,1%	0,6%	0,2%	0,5%	0,8%
LT	2,1%	-1,0%	-2,3%	-2,3%	3,6%	1,2%	0,5%	0,9%	6,5%	4,5%	4,0%	3,8%
LU	1,5%	-0,1%	0,1%	0,0%	1,9%	0,3%	0,4%	0,6%	2,7%	1,1%	1,6%	1,4%
LV	0,6%	-0,5%	0,1%	0,5%	0,6%	-0,2%	0,5%	0,3%	1,8%	1,1%	1,7%	1,6%
MT	5,8%	5,4%	3,4%	4,9%	5,4%	5,6%	3,5%	9,5%	7,3%	9,1%	4,4%	10,3%
NL	1,0%	0,6%	0,6%	0,3%	1,0%	0,7%	0,8%	0,7%	2,2%	1,7%	2,1%	1,8%
PL	2,0%	-0,3%	-1,2%	-0,2%	2,3%	0,7%	0,2%	1,2%	4,9%	3,4%	2,9%	3,7%
PT	3,0%	0,1%	0,9%	0,8%	3,7%	1,0%	2,0%	2,0%	5,2%	2,3%	3,4%	3,5%
RO	1,9%	0,1%	-1,8%	-2,3%	2,9%	1,7%	0,1%	-0,1%	5,0%	3,7%	2,5%	1,6%
SE	1,0%	0,8%	1,4%	1,6%	0,9%	0,4%	0,6%	0,4%	2,2%	1,6%	1,9%	1,4%
SI	1,3%	2,9%	2,8%	-0,8%	0,2%	2,3%	2,3%	-0,9%	2,0%	4,2%	4,1%	0,9%
SK	0,6%	-2,8%	-5,2%	-6,8%	2,3%	-0,8%	-1,9%	-2,8%	4,1%	0,2%	-0,4%	-1,5%

Πηγή: Υπολογισμοί από το JRC που βασίζονται στις προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Autumn 2024 Economic Forecast, στα Structural Business Statistics της Eurostat καθώς και Εθνικούς Λογαριασμούς. Αναφέρεται στο Schultze Brock et al, 2025

Κεφάλαιο 5

Μακροβιότητα και Ασημένια Οικονομία: πώς γερνούν οι άνθρωποι (επιχειρηματίες, αυτό-απασχολούμενοι και εργαζόμενοι/ες);

5.1. Οι επιχειρηματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι/ες: πώς μεγαλώνουν και γερνούν οι μικροί επιχειρηματίες και οι αυτοαπασχολούμενοι/ες στην Ελλάδα;

Έχει σημασία τι δουλειά έκανε κάποιος στη ζωή του/της για το πώς φτάνει στην ώριμη ηλικία; Υπάρχει κάποιος διακριτός «ίσκιος» που σχηματίζουν διαφορετικές επαγγελματικές εμπειρίες και παίζει ρόλο (θετικό ή αρνητικό) στις ώριμες ηλικίες; Παίζει κάποιο ρόλο το ποια θέση ευθύνης είχε στη δουλειά που έκανε; Έχουν όλες οι επαγγελματικές διαδρομές τα ίδια χρονικά ορόσημα εξόδου από την εργασία; Πώς συγκρίνονται συνταξιούχοι με παρελθόν αυτοαπασχόλησης ή/και επιχειρηματικής δραστηριότητας με συνομηλικούς συνταξιούχους από καριέρες μισθωτής εργασίας (στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα); Πώς συγκρίνονται οι επιδόσεις υγείας, ψυχικής υγείας, οικονομικής κατάστασης και ανεξαρτησίας/αυτοεκτίμησης ανάμεσα σε ανθρώπους που ήταν επιχειρηματίες/αυτό-απασχολούμενοι με εκείνων που ήταν μισθωτοί; Παίζει κάποιο ρόλο το φύλο σε αυτές τις διαφοροποιήσεις; Και ακόμα, πώς συγκρίνονται οι αυτοαπασχολούμενοι/επιχειρηματίες της Ελλάδας με τους ομόλογούς τους στην Ευρώπη; Και ειδικότερα σε σύγκριση με «συγγενείς» χώρες όπως η Ιταλία;

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα τεθούν και θα (επιχειρηθεί να) απαντηθούν τα εξής ερωτήματα:

- Είναι ο ίσκιος διαφορετικών επαγγελματικών διαδρομών σημαντικός για να καταλάβουμε τις διαφορές στην υγεία, την οικονομική κατάσταση και την ευτυχία στις ώριμες ηλικίες;
- Διαφέρει αυτός ο ίσκιος σε άλλες χώρες της Ευρώπης;

- Αυτό που καταγράφουμε ως διαφορετική εμπειρία γήρανσης και επίδοση σε διάφορες διαστάσεις (οικονομική, ψυχολογική κλπ) είναι αποτέλεσμα του ίσκιου του επαγγέλματος, ή μήπως παρεμβάλλονται και άλλοι παράγοντες (και ποιοι);
- Οι διαφορές που εντοπίζουμε διαχρονικά στους ίσκιους της επαγγελματικής διαδρομής και επηρεάζουν την εμπειρία της γήρανσης είναι αποτέλεσμα των μεταβαλλόμενων χαρακτηριστικών διαδοχικών γενεών ή μήπως είναι αποτέλεσμα αλλαγών που συντελούνται στη φύση των επαγγελμάτων (λόγω τεχνολογίας κλπ);
- Οι διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές κατηγορίες επαγγελματικών διαδρομών παραμένουν σταθερές ή αλλάζουν στη διάρκεια του χρόνου;
- Η είσοδος γυναικών στην αγορά εργασίας στη δεκαετία του 1990 τί επιπτώσεις έχει σε αυτό το μωσαϊκό διαφορετικών εμπειριών γήρανσης;

Πώς αναζητά κάποιος απαντήσεις σε τέτοιου είδους ερωτήματα; Τι είδους στοιχεία χρειαζόμαστε προκειμένου να:

- Εντοπίσουμε ατομικές διαδρομές που να αποτυπώνουν τη σημερινή κατάσταση σε σύγκριση με προηγούμενες εποχές (συνομήλικοι άνθρωποι σε διαφορετικές δεκαετίες);
- Αναλύσουμε τη σημερινή κατάσταση σε σχέση με προηγούμενες επιλογές και εμπειρίες (αποφάσεις των ίδιων ανθρώπων σε προηγούμενη φάση της ζωής τους);

Ένα κεντρικό πρόβλημα που δυσκολεύει την ανάλυση των τάσεων στις μεγαλύτερες ηλικίες είναι ότι γήρανση είναι μια σύνθετη διαδικασία που διαπερνά επιστημονικές εξειδικεύσεις; δεν ταυτίζεται με τη δημογραφία και την ηλικιακή πυραμίδα αλλά συναποτελείται από εμπειρίες υγείας, ψυχικής υγείας, οικογενειακών σχέσεων, εισοδημάτων και προσδοκιών. Ταυτόχρονα, επειδή πρόκειται για φαινόμενο σύνθετο, χρειάζονται σημεία αναφοράς και διεθνούς σύγκρισης.

Τέτοιο σημείο αναφοράς είναι η σύγκριση με άλλες χώρες στην Ευρώπη καθώς και η σύγκριση με χώρες που παρουσιάζουν ομοιότητες και συγγένειες. Μόνο αν αντιπαραβληθούν οι μετρήσιμες εμπειρίες γήρανσης με αυτές άλλων χωρών μπορούμε να εκτιμήσουμε αν η αξία κάποιας από τις μετρώμενες διαστάσεις είναι υψηλή ή χαμηλή. Για το λόγο αυτό χρειαζόμαστε διεθνώς συγκρίσιμα στοιχεία, και αυτή η συγκριτική διάσταση αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα σημεία της έρευνας SHARE.

Τέλος, είναι σημαντικό το στοιχεία να διακρίνουν μεταξύ γενεάς και ηλικίας. Οι διαφορετικές γενιές γερνούν με διαφορετικό τρόπο - μια 60χρονη γυναίκα της γενιάς του Πολυτεχνείου δεν έχει την ίδια εμπειρία γήρανσης με μια 60χρονη γυναίκα της γενιάς του Πολέμου.

Για όλους αυτούς τους λόγους χρησιμοποιούνται εδώ ευρήματα της έρευνας SHARE (Έρευνα για την Υγεία, τη Γήρανση και τη Συνταξιοδότηση στην Ευρώπη) που είναι διεθνώς συγκρίσιμα, διεπιστημονικά, πραγματοποιούν διαχρονική παρακολούθηση του ίδιου δείγματος (στοιχεία πάνελ), και βασίζονται σε δείγμα που είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότη-

τες δειγματοληψίας στις μεγάλες ηλικίες (στις δειγματοληψίες πληθυσμού συχνά τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας παραλείπονται, με αποτέλεσμα να θεωρούνται οι μεγάλες ηλικίες ως «σιωπηλές ομάδες»). Τα στοιχεία του SHARE μπορούν καταρχήν να διακρίνουν μεταξύ γενιάς (ατόμων που έχουν γεννηθεί σε μια συγκεκριμένη εποχή) και ηλικίας (ατόμων που μοιράζονται την ίδια ηλικία) -όπως είναι προφανές, σε μια στατιστική παρατήρηση ενός συγκεκριμένου σημείου οι δύο έννοιες προφανώς συμπίπτουν. Στο SHARE καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια ώστε να συμπεριληφθούν άτομα που συχνά παραλείπονται (κατάκοιτοι, άτομα με άνοια, συνέντευξη με αντιπρόσωπο κλπ).

Η ανάλυση που ακολουθεί είναι μια πρώτη προσέγγιση στο θέμα προκειμένου να προσδιορίσει τη μεγάλη εικόνα σε γενικές γραμμές. Για πρώτη φορά, εξετάζονται μαζί άτομα της ίδιας επαγγελματικής ομάδας (μισθωτοί ιδιωτικού, μισθωτοί δημοσίου και αυτοαπασχολούμενοι) ανεξάρτητα από το αν εργάζονται ακόμα ή αν είναι συνταξιούχοι. Όλες οι προηγούμενες έρευνες είτε αφορούν εργαζόμενους είτε αφορούν συνταξιούχους. Εδώ γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί σφαιρικά η εμπειρία της γήρανσης χωρίς τις άκαμπτες διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην εργασία και στη σύνταξη. Η συζήτηση εστιάζεται στην αλληλεπίδραση του τύπου απασχόλησης (τρέχουσας ή προηγούμενης) με επιδόσεις υγείας (φυσικής και ψυχικής), οικονομικής κατάστασης και ποιότητας ζωής. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούμε (SHARE, wave 6)¹⁵ εξετάζουν την εμπειρία της γήρανσης των αυτό-απασχολούμενων και των επιχειρηματιών (είτε εργάζονται ακόμα, είτε βρίσκονται σε κατάσταση συνταξιοδότησης) ως προς:

- Την κατάσταση υγείας τους (φυσική και ψυχική)
- Τα εισοδήματά τους (και τις συντάξεις τους)
- Τις κοινωνικές/οικογενειακές επαφές και δραστηριότητες
- Δείκτες αυτονομίας, ελέγχου (casp) και ικανοποίησης από τη ζωή.

Τα ευρήματα συγκρίνονται με μισθωτούς του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα στην Ελλάδα. Η σύγκριση προσλαμβάνει και ευρύτερη διάσταση προκειμένου να εντοπίσει ομοιότητες και διαφορές με την εμπειρία γήρανσης των αυτοαπασχολούμενων στην Ευρώπη (εξετάζοντας μέσους όρους) αλλά και σε συγκεκριμένες χώρες (όπως η Ιταλία).

Το δείγμα που χρησιμοποιείται εδώ περιλαμβάνει 40.123 παρατηρήσεις σε 11 χώρες της Ευρώπης. Ο Πίνακας 5.1. συμπυκνώνει το μέγεθος και την κατανομή του δείγματος ατόμων άνω των 50 ετών ανά χώρα και τύπο απασχόλησης (τρέχουσας ή προηγούμενης). Δεν περι-

15 Η Έρευνα SHARE ολοκλήρωσε πρόσφατα το 10ο κύμα, αλλά η τελευταία δημοσιευμένη βάση στοιχείων αφορά το 9ο κύμα (2022). Η επιλογή για τη χρήση των δεδομένων του 2015 (κύμα 6) οφείλεται στο πλουσιότερο δείγμα του κύματος αυτού. Εξ αιτίας του μη εμπλουτισμού του δείγματος στα επόμενα κύματα, αν χρησιμοποιηθούν τα νεότερα δεδομένα θα υπάρχει απώλεια των νεότερων ηλικιών. Η κατάσταση των ατόμων 50-55 ετών είναι πολύ σημαντική διότι βρίσκονται στο κατώφλι προετοιμασίας της εξόδου από την ενεργό απασχόληση. Άλλωστε, με την εμπειρία όλων των κυμάτων είναι σαφές ότι ελάχιστα αλλάζουν τα δεδομένα ως προς τις επιδόσεις υγείας, κοινωνικών σχέσεων, οικογενειακής κατάστασης και στάσεων προς τη ζωή. Για λόγους ολοκληρωμένης εικόνας επιλέχθηκε το κύμα με το πλουσιότερο δείγμα.

λαμβάνονται οι αγρότες, καθώς αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία με διαφορετικό μερίδιο σε διάφορες χώρες και κινδυνεύουν να συσκοτίσουν την εικόνα.

Το δείγμα χωρίζεται σε τρεις ομάδες ηλικίας: 50–65, 65–75 και 76+ (Πίνακας 5.2). Η ομάδα από 50 μέχρι 64 ετών συμπίπτει με τον συμβατικό ορισμό της εποχής πριν από τη σύνταξη, μιας εποχής που οι άνθρωποι πλησιάζουν στο τέλος της εργασιακής τους ζωής και προετοιμάζονται για την έξοδο στη σύνταξη. Η ομάδα των ατόμων από 65 ως 75 ετών παρουσιάζει ενδιαφέρον υπό το πρίσμα της παράτασης του βίου σε καλή υγεία. Το ενδιαφέρον έλκεται από δύο λόγους: επειδή οι «νέοι ηλικιωμένοι» συνήθως μπορούν και συχνά επιθυμούν να παραμείνουν οικονομικά δραστήριοι. Και επειδή σε αρκετές περιπτώσεις, βγαίνοντας στη σύνταξη συνειδητοποιούν ότι η οικονομική τους κατάσταση είναι χειρότερη από την αναμενόμενη και άρα αναζητούν τρόπους ενίσχυσης του εισοδήματός τους. Τέλος, η ομάδα των ηλικιωμένων (πάνω από 75 ετών) συνήθως σημαίνει την απόσυρση από την οικονομική δραστηριότητα και έχει σημασία να χαρτογραφηθούν οι διαφορές στην κατάσταση που βρίσκονται και, κατ' επέκταση, στις ανάγκες τους.

Πίνακας 5.1: Μέγεθος δείγματος, ανά τύπο τρέχουσας ή προηγούμενης απασχόλησης, άτομα 50+

Άτομα 50+	Σύνολο ατόμων 50+				εκ των οποίων εργαζόμενοι (%)			
	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο
	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας			Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Σύνολο	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Σύνολο
Αυστρία	2.241	406	390	3.037	14,3	25,6	19,2	16,5
Γερμανία	2.748	1.111	408	4.267	31,9	36,5	38,0	33,7
Σουηδία	2.097	1.218	459	3.774	18,7	40,4	30,5	27,1
Ισπανία	3.099	466	818	4.383	19,7	42,3	24,0	22,9
Ιταλία	2.563	840	820	4.223	20,2	50,4	28,9	27,9
Γαλλία	2.380	831	366	3.577	24,8	25,8	24,3	25,0
Δανία	1.954	1.333	333	3.620	38,4	48,5	44,1	42,7
Ελλάδα	1.622	808	1.148	3.578	21,9	29,8	34,5	27,7
Ελβετία	1.666	526	464	2.656	27,2	55,3	39,7	34,9
Βέλγιο	3.367	1.257	658	5.282	27,3	32,4	30,9	28,9
Ισραήλ	1.211	238	277	1.726	32,0	15,5	40,8	31,2
Σύνολο	24.948	9.034	6.141	40.123	24,8	38,3	31,5	28,8

Πηγή: SHARE κύμα 6, 2015.

Σημείωση: Στους αυτοαπασχολούμενους εξαιρούνται οι αγρότες.

Πίνακας 5.2: Κατανομή τύπου τρέχουσας ή προηγούμενης απασχόλησης, ανά ηλικία

Χώρα	Σύνολο ατόμων 50+				Άτομα 50-64			
	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο
	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας			Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		
Αυστρία	73,8	13,9	12,3	100,0	73,8	15,3	10,9	100,0
Γερμανία	65,5	25,0	9,5	100,0	65,2	26,3	8,5	100,0
Σουηδία	55,2	33,3	11,5	100,0	48,0	42,7	9,3	100,0
Ισπανία	69,5	12,8	17,7	100,0	67,1	17,7	15,2	100,0
Ιταλία	62,2	18,7	19,2	100,0	59,0	25,2	15,8	100,0
Γαλλία	66,8	22,9	10,3	100,0	67,8	23,5	8,7	100,0
Δανία	55,2	35,5	9,3	100,0	53,2	39,5	7,3	100,0
Ελλάδα	45,5	22,1	32,4	100,0	45,8	24,6	29,6	100,0
Ελβετία	61,9	21,3	16,8	100,0	55,7	30,8	13,6	100,0
Βέλγιο	64,8	23,6	11,6	100,0	67,2	23,8	9,0	100,0
Ισραήλ	72,7	12,4	15,0	100,0	78,5	11,8	9,7	100,0
Σύνολο	64,8	21,6	13,6	100,0	63,9	24,5	11,6	100,0
Χώρα	Άτομα 65-74				Άτομα 75+			
	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο
	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας			Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		
Αυστρία	72,3	13,7	14,0	100,0	75,4	11,3	13,3	100,0
Γερμανία	63,8	24,0	12,3	100,0	67,9	23,6	8,5	100,0
Σουηδία	55,0	31,4	13,6	100,0	68,5	18,5	13,0	100,0
Ισπανία	71,0	10,1	18,9	100,0	73,4	4,3	22,4	100,0
Ιταλία	64,5	14,6	20,9	100,0	65,3	11,3	23,4	100,0
Γαλλία	65,2	24,5	10,3	100,0	66,6	19,9	13,5	100,0
Δανία	57,5	33,0	9,5	100,0	56,5	30,2	13,4	100,0
Ελλάδα	42,4	23,9	33,6	100,0	47,8	15,4	36,9	100,0
Ελβετία	65,8	14,0	20,2	100,0	71,1	8,9	20,0	100,0
Βέλγιο	62,3	25,2	12,5	100,0	62,0	21,1	16,8	100,0
Ισραήλ	67,1	11,6	21,4	100,0	65,9	14,8	19,3	100,0
Σύνολο	64,3	20,5	15,2	100,0	67,1	17,0	15,9	100,0

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων SHARE, 2015 (6ο κύμα)

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα χαρακτηριστικά των τριών ομάδων ηλικίας ξεχωριστά. Πρώτα όμως θα εξεταστεί η μεγάλη εικόνα που αποτυπώνει τη σχέση των ατόμων με την ενεργό απασχόληση σε συνδυασμό με τα ώριμα στάδια του κύκλου της ζωής τους. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά της εργασίας των ατόμων πάνω από 50 ετών στην Ελλάδα και πόσο μοιάζουν με τα χαρακτηριστικά του συνόλου των ευρωπαίων και με συγκεκριμένες χώρες;

Η σχέση των ανθρώπων μετά τα 50 τους χρόνια με την εργασία (παραμονή και έξοδος).

Στο πίνακα 5.3. που ακολουθεί αποτυπώνεται η σχέση ανάμεσα στον τύπο απασχόλησης (μισθωτή εργασία στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα, αυτοαπασχόληση) και στη διάρκεια της εργάσιμης ζωής για τα άτομα πάνω από 50 (συνολικά και σε τρεις ομάδες ηλικιών, από 50 ως 64, από 65 ως 74 και πάνω από 75), στην Ελλάδα, στις 11 χώρες του δείγματος, στην Ιταλία (που έχει ομοιότητες ως προς τη διάρθρωση της παραγωγής και της απασχόλησης, και στη Γαλλία (που έχει τα χαμηλότερα όρια εξόδου προς τη σύνταξη).

Πίνακας 5.3: Ποσοστιαία κατανομή δείγματος ανά τύπο τρέχουσας ή προηγούμενης απασχόλησης και ανά ηλικιακή ομάδα.

Άτομα	Σύνολο δείγματος				Γυναίκες			
	Μισθωτοί		α/απ.	Σύνολο	Μισθωτές		α/απ.	Σύνολο
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας			Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		
Ελλάδα								
50-64	41,4	49,4	68,3	51,3	34,0	53,5	60,4	44,6
65-74	4,9	6,2	12,8	7,9	2,1	3,7	10,1	4,6
75+	0,3	0,8	1,6	0,8	0,0	0,0	1,8	0,6
Σύνολο 50+	21,9	29,8	34,5	27,7	20,5	39,2	32,4	27,7
ΣΥΝΟΛΟ 11								
50-64	55,4	71,3	68,5	61,3	51,1	72,8	61,9	58,7
65-74	4,4	6,5	17,1	7,0	3,5	6,3	13,4	5,4
75+	0,3	0,4	3,2	0,8	0,3	0,1	2,1	0,6
Σύνολο	24,8	38,3	31,5	28,8	23,9	42,7	28,9	29,2
ΙΤΑΛΙΑ								
50-64	48,5	84,6	66,3	61,4	43,6	86,1	56,0	58,3
65-74	1,8	2,8	13,2	4,3	1,8	3,0	8,0	3,1
75+	0,3	0,0	2,1	0,7	0,7	0,0	1,1	0,7
Σύνολο	20,2	50,4	28,9	27,9	28,8	57,2	24,8	29,4
ΓΑΛΛΙΑ								
50-64	53,6	53,1	59,7	54,0	54,7	54,7	60,8	55,1
65-74	1,0	1,5	7,4	1,8	1,0	1,9	9,1	1,9
75+	0,0	0,0	2,3	0,3	0,0	0,0	4,6	0,5
Σύνολο	24,8	25,8	24,3	25,0	25,5	27,3	24,2	25,9

Εξετάζοντας το μεγάλο δείγμα των 11 χωρών και των 12.750 ατόμων, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά των αυτοαπασχολούμενων σε όλες τις χώρες, και κάποιες ιδιαιτερότητες που εμφανίζει η περίπτωση της Ελλάδας.

Πρώτον, οι αυτοαπασχολούμενοι εργάζονται για περισσότερα χρόνια και αποσύρονται αργότερα από την ενεργό δράση. Η διαφορά με τις άλλες κατηγορίες εργαζομένων είναι παντού εμφανής, αλλά περισσότερο στην Ελλάδα.

Δεύτερον, στην ομάδα ηλικίας 50–64 ετών, η Ελλάδα έχει τη μικρότερη συμμετοχή στην απασχόληση κυρίως εξ αιτίας της απόσυρσης τόσο των μισθωτών τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Έχει σημασία ότι το ποσοστό της Ελλάδας υπολείπεται κατά περισσότερο από 10 μονάδες από το ποσοστό μισθωτών εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα της Γαλλίας (της χώρας με τα χαμηλότερα όρια συνταξιοδότησης). Αλλά και στους μισθωτούς του δημοσίου τομέα η Ελλάδα εμφανίζει τα χαμηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με το σύνολο (20,9 ποσοστιαίες μονάδες διαφορά), με την Ιταλία (35 ποσοστιαίες μονάδες διαφορά) και με τη Γαλλία (3,7 ποσοστιαίες μονάδες διαφορά).

Τρίτον, στις ηλικίες 65–74, οι αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα συνεχίζουν να εργάζονται σε ποσοστό περίπου όσο στην Ιταλία, περισσότερο από τη Γαλλία αλλά αισθητά λιγότερο από το σύνολο των 15 χωρών του δείγματος.

Τέταρτον, στις ηλικίες άνω των 75 ετών, όταν πλέον έχει ολοκληρωθεί η έξοδος από την εργασία, οι αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα έχουν αποσυρθεί από την εργασία σε μεγαλύτερο ποσοστό σε σύγκριση με το σύνολο και τις άλλες δύο χώρες (Ιταλία και Γαλλία).

Πέμπτο, οι αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα μοιάζουν πολύ περισσότερο με τους αυτοαπασχολούμενους στις άλλες χώρες της Ευρώπης, παρά οι μισθωτοί του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα στην Ελλάδα με τους αντίστοιχους ευρωπαίους ομολόγους τους.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα εργάζονται περισσότερα χρόνια και αποσύρονται αργότερα από την εργασία τους επειδή θέλουν, επειδή μπορούν και επειδή έχουν ανάγκη να συμπληρώσουν το εισόδημά τους. Αυτά θα τα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια.

Η διαδρομή μέσα στην τρίτη ηλικία: άτομα μεταξύ 50 και 64 ετών που μεγαλώνουν ανά τύπο απασχόλησης.

Ψυχική υγεία και συμπτώματα κατάθλιψης.

Η ψυχική κατάσταση και ειδικότερα η κατάθλιψη αποτελούν λίγο-πολύ έναν σύντροφο των ανθρώπων στα χρόνια της ωριμότητας και του γήρατος. Η εμφάνιση συμπτωμάτων κατάθλιψης είναι σημαντική και διότι επιδρά άμεσα στην ποιότητα ζωής των ανθρώπων, αλλά και γιατί προσδιορίζει τα εμπόδια που χρειάζεται να ξεπεράσουν προκειμένου να εργαστούν.

Πώς μετριέται η πιθανή κατάθλιψη; Το SHARE εκτιμά την προδιάθεση για κατάθλιψη με βάση την κλίμακα euro-D, όπου κάθε τιμή πάνω από 4 υποδηλώνει πιθανή κατάθλιψη. Η κλίμακα euro-D είναι ένα δοκιμασμένο και σύνθετο εργαλείο που ρωτά κατά πόσο εμφανίζονται 12 γνωστά συμπτώματα της κατάθλιψης (όπως το να νιώθει κάποιος συνεχώς λυπημένος, να έχει πρόβλημα ύπνου και να μην αισθάνεται χαρά). Υπάρχουν πολλοί παράγοντες που επιδρούν στην τιμή του δείκτη: η υποκειμενική άποψη για την υγεία (θα το δούμε στη συνέχεια) και οι οικονομικές δυσκολίες (το ίδιο). Έρευνες δείχνουν ότι η συχνότητα κατάθλιψης είναι μεγαλύτερη στις γυναίκες, σε όσους/ες βρίσκονται σε κατάσταση χηρείας και μεταξύ ατόμων με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο.

Σε γενικές γραμμές, τα συμπτώματα κατάθλιψης είναι λιγότερο έντονα στην ηλικία μεταξύ 50 και 64 ετών σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες ηλικίες παντού στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Από τον Πίνακα 5.4 που παρατίθεται στη συνέχεια βγαίνουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Πίνακας 5.4: Ψυχική υγεία: (%) ατόμων με EURO-D caseness

EURO-D caseness	50-64 ετών			65-74 ετών			75+ ετών		
	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	
Αυστρία	19,8	9,7	11,7	21,1	16,1	13,8	31,6	26,0	23,9
Γερμανία	24,4	21,9	20,7	23,2	15,7	18,3	29,7	27,1	24,0
Σουηδία	20,6	18,8	11,2	16,9	13,2	10,0	25,7	21,6	21,8
Ισπανία	19,6	17,0	5,7	23,4	17,1	13,7	39,4	46,5	42,0
Ιταλία	29,8	22,4	22,7	31,7	29,5	27,7	42,3	42,9	36,2
Γαλλία	34,9	31,8	40,8	32,6	28,4	22,7	41,6	37,0	37,1
Δανία	17,9	20,2	12,2	11,7	13,0	17,3	19,5	18,8	21,1
Ελλάδα	30,5	24,2	23,3	26,0	26,5	23,3	39,8	27,9	38,9
Ελβετία	17,6	18,1	18,7	14,8	18,3	12,6	22,7	12,9	16,2
Βέλγιο	29,1	23,8	27,5	26,6	21,5	23,7	33,6	25,9	26,9
Ισραήλ	16,6	9,2	20,2	23,2	31,2	21,5	38,1	39,7	22,9
Σύνολο	26,6	23,0	21,5	26,3	21,4	20,7	35,6	31,2	33,2

Σημείωση: EURO- D caseness δηλώνει κλινική κατάθλιψη, και βασίζεται στην κλίμακα EURO-d (αφορά τα άτομα που έχουν 4+ διαστάσεις στην κλίμακα EURO- D).

Πηγή: Έρευνα SHARE, 2015

Πρώτον, τα άτομα 50–64 ετών σε όλες τις κατηγορίες απασχόλησης στην Ελλάδα έχουν ελαφρώς αυξημένες τάσεις κατάθλιψης σε σύγκριση με τις υπόλοιπες 10 χώρες με εξαίρεση τη Γαλλία που σημειώνει αυξημένες τιμές σε όλες τις κατηγορίες απασχόλησης.

Δεύτερον, μεγαλύτερη επιβάρυνση εμφανίζεται μεταξύ μισθωτών του ιδιωτικού τομέα σε σύγκριση με τους ομολόγους τους στις άλλες χώρες (30,5% συχνότητα στην Ελλάδα έναντι μέσου όρου 26,5% στις άλλες χώρες). Η μεγάλη εικόνα της σύγκρισης μεταξύ ατόμων διαφορετικού τύπου απασχόλησης στην Ευρώπη δείχνει ότι μεγαλύτερη επιβάρυνση κατάθλιψης στις ηλικίες 50–64 ετών εμφανίζεται στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα, λίγο ηπιότερη συχνότητα στους μισθωτούς του δημοσίου και ακόμα μικρότερη εμφάνιση κατάθλιψης στα αυτοαπασχολούμενα άτομα. Το ίδιο ισχύει και στην Ελλάδα.

Τρίτον, αυτό το σχετικό πλεονέκτημα στην ψυχική υγεία των αυτοαπασχολούμενων έναντι των υπόλοιπων κατηγοριών απασχόλησης διατηρείται και στις ηλικίες 65–74, και στη συνέχεια υποχωρεί μετά τα 75. Στις ηλικίες πάνω από 75, μικρότερη συχνότητα κατάθλιψης εμφανίζουν πλέον οι (συνταξιούχοι) του δημοσίου, ενώ παραμένει η πρωτοκαθεδρία των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα (39,8%) με τα υψηλότερα ποσοστά. Κοντά τους έρχονται και οι αυτοαπασχολούμενοι (38,9%).

Φαίνεται δηλαδή ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και γενικότερα στην Ευρώπη, η παράταση εργασίας των αυτοαπασχολούμενων συνεπάγεται καλύτερες επιδόσεις ψυχικής υγείας μέχρι την ηλικία των 75 ετών. Έχει ενδιαφέρον ότι η Γαλλία, με τα χαμηλότερα όρια ηλικίας για έξοδο από την εργασία εμφανίζει τις χειρότερες επιδόσεις ψυχικής υγείας και στις ηλικίες 65–74 και στις ηλικίες πάνω από τα 75 σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες.

Φυσική υγεία

Η κατάσταση φυσικής υγείας μετρείται στο SHARE με τον δείκτη αυτοαναφερόμενης φυσικής κατάστασης, όπου τα άτομα του δείγματος καλούνται να αξιολογήσουν υποκειμενικά την υγεία τους. Διεθνείς έρευνες έχουν δείξει ότι οι τιμές της αυτοαναφερόμενης υγείας αποτελούν ισχυρό εργαλείο πρόγνωσης ασθενειών και θανάτου. Η αξία του δείκτη ως εργαλείο πρόγνωσης, ακόμα και χωρίς λοιπά συμπτώματα, βασίζεται στο γεγονός ότι εκφράζει τις πραγματικές δυνατότητες των ανθρώπων να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της ζωής τους. Ασφαλώς οι τιμές της αυτοαναφερόμενης υγείας αποτελούν έναν υποκειμενικό δείκτη που επηρεάζεται τόσο από συμπεριφορές και τρόπο ζωής όσο και από τη διαθεσιμότητα πόρων. Η αυτοαξιολόγηση της φυσικής κατάστασης δεν αποτυπώνει μόνο τη φυσική υγεία του ατόμου αλλά και τις δεξαμενές δυνάμεων που διαθέτει. Παράγοντες που επηρεάζουν τις τιμές του δείκτη είναι η κοινωνική και οικονομική κατάσταση του ατόμου, το επίπεδο εκπαίδευσης αλλά και ο τόπος κατοικίας (αν μένει σε αστικό ή αγροτικό χώρο).

Στις ηλικίες από 50 ως 64 ετών η κυρίαρχη εικόνα στις 11 χώρες της Ευρώπης δείχνει την ομάδα των αυτοαπασχολούμενων να απολαμβάνει καλύτερη υγεία σε σύγκριση με τους μισθωτούς τόσο του ιδιωτικού όσο και του δημοσίου τομέα. Στην Ελλάδα, όλες οι κατηγορίες

απασχόλησης χαρακτηρίζονται από καλύτερη υγεία σε αυτή την ηλικία (Πίνακας 5.5).

Το πλεονέκτημα της καλύτερης σχετικά υγείας διατηρείται και στις ηλικίες 65–74 ετών για όλες τις κατηγορίες απασχόλησης και περισσότερο για τους αυτοαπασχολούμενους που εμφανίζουν καλύτερη υγεία από εκείνους που δουλεύουν ή δούλευαν τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Μετά τα 75 έρχεται μια εξίσωση των επιδόσεων φυσικής υγείας, στην Ελλάδα και τις λοιπές χώρες, μεταξύ όσων προέρχονται από τον ιδιωτικό τομέα, και δημιουργείται μια πόλωση μεταξύ συνταξιούχων δημοσίου τομέα (που αναλογικά έχουν καλύτερες επιδόσεις φυσικής υγείας) των συνταξιούχων από αυτοαπασχόληση που εμφανίζουν έντονη επιδείνωση (93,1% στην Ελλάδα έναντι 84,9% στις άλλες χώρες).

Τα παραπάνω συνοψίζονται στον Πίνακα 5.5. που ακολουθεί:

Πίνακας 5.5: Αυτοαναφερόμενη φυσική υγεία: (%) ατόμων λιγότερο από πολύ καλή

SPHUS2	50–64 ετών			65–74 ετών			75+ ετών		
	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	
Αυστρία	62,0	49,0	48,7	67,7	71,0	57,3	83,7	66,2	63,1
Γερμανία	76,7	71,5	66,8	85,8	78,1	74,7	92,5	93,4	82,5
Σουηδία	51,5	43,6	49,7	59,9	52,5	47,5	75,3	77,5	70,3
Ισπανία	66,1	69,0	62,6	82,9	76,6	80,4	93,0	87,2	90,3
Ιταλία	66,6	61,6	66,9	80,6	82,6	80,7	90,3	91,0	85,1
Γαλλία	71,7	66,2	60,4	81,3	73,9	76,4	91,6	89,2	90,6
Δανία	41,1	33,6	33,2	48,0	37,7	46,2	64,7	60,5	69,5
Ελλάδα	49,4	41,0	41,3	74,6	73,0	70,7	90,6	85,6	92,1
Ελβετία	53,9	44,1	53,0	63,3	52,0	57,0	77,5	78,9	67,4
Βέλγιο	67,8	58,3	62,3	74,1	72,8	70,7	86,2	79,1	80,8
Ισραήλ	47,3	33,1	53,8	60,9	58,3	50,4	82,3	91,5	70,7
Σύνολο	68,9	62,9	61,1	79,7	73,5	74,0	90,0	89,0	84,9

Πηγή: Έρευνα SHARE, 2015

Ποιότητα ζωής και ικανοποίηση από τη ζωή.

Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα, η εμπειρία της γήρανσης μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητή αν παρακολουθήσουμε τον τρόπο που την βιώνουν και την αντιλαμβάνονται οι ίδιοι οι άνθρωποι στους οποίους αναφερόμαστε και μάλιστα στα διαφορετικά στάδια του κύκλου της ώριμης ηλικίας τους. Υπάρχουν δύο δείκτες που αποτυπώνουν την αυτοαναφερόμενη

εμπειρία των ανθρώπων: ο δείκτης casp¹⁶ (control, autonomy self-realization, pleasure) και η ανταπόκριση στο ερώτημα της ικανοποίησης από τη ζωή σε κλίμακα από 0 (καθόλου) μέχρι 10 (πάρα πολύ).

Ο δείκτης casp για τα άτομα άνω των 50 στο σύνολο του δείγματος (11 χώρες) δείχνει σταθερότητα μέχρι τα 75 χρόνια και στη συνέχεια μικρή επιδείνωση. Στην Ελλάδα, ο δείκτης αποκτά χαμηλότερες τιμές σε σχέση με το μέσο όρο των χωρών του δείγματος σε όλες τις ομάδες ηλικίας με σταδιακή υποχώρηση όσο μεγαλώνει η ηλικία. Η κατάταξη όμως μεταξύ ατόμων διαφορετικής εργασιακής διαδρομής παραμένει: υψηλότερες τιμές εμφανίζουν οι δημόσιοι υπάλληλοι σε όλες τις ομάδες, ακολουθούν οι αυτοαπασχολούμενοι και τη μικρότερη επίδοση έχουν οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα (Πίνακας 5.6).

Πίνακας 5.6: Ποιότητα ζωής: Μέση τιμή δείκτη CASP, θεωρητικό εύρος 12–48

casp	50–64 ετών			65–74 ετών			75+ ετών		
	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	
Αυστρία	39,9	42,1	41,5	39,9	41,2	41,1	37,9	39,4	40,3
Γερμανία	38,5	39,6	39,7	39,2	40,7	39,8	37,7	38,6	39,6
Σουηδία	39,6	40,5	41,0	39,8	40,6	40,3	37,5	37,7	37,9
Ισπανία	37,1	37,5	37,4	36,6	38,3	38,0	33,4	32,7	34,9
Ιταλία	35,3	37,4	37,0	35,3	35,6	36,2	32,7	34,6	34,1
Γαλλία	38,0	39,0	38,8	38,2	40,0	39,1	36,0	36,6	35,8
Δανία	41,1	41,6	41,6	41,9	42,0	41,8	39,8	40,3	39,4
Ελλάδα	32,9	34,3	33,5	31,7	33,0	32,0	29,0	31,2	29,3
Ελβετία	40,7	41,2	41,1	41,0	41,7	41,5	39,7	40,3	40,3
Βέλγιο	38,4	38,9	39,1	38,7	39,5	39,7	37,4	38,3	39,2
Ισραήλ	35,7	34,2	35,2	36,0	35,9	37,8	33,1	33,8	35,3
Σύνολο	37,7	38,9	38,1	37,8	39,4	38,1	35,7	37,3	35,8

Πηγή: Έρευνα SHARE, 2015

Περίπου η ίδια εικόνα προκύπτει και από τις απαντήσεις ως προς την ικανοποίηση από τη ζωή (Πίνακας 5.7). Και στις τρεις ομάδες ηλικιών, στην Ελλάδα τα άτομα πάνω από 50 συστηματικά υπολείπονται από τον μέσο όρο στην ικανοποίηση που αισθάνονται από τη ζωή

¹⁶ Η κλίμακα CASP-12 αποτελεί θεωρητικά τεκμηριωμένο μέτρο της ποιότητας ζωής στις μεγάλες ηλικίες. Η κλίμακα αποτελείται από 4 υπο-δείκτες, και προκύπτει από το αρχικά (στα αγγλικά) έλεγχος, αυτονομία, πραγματοποίηση στόχων και χαρά από τη ζωή. Οι απαντήσεις κινούνται στο εύρος «συχνά», «μερικές φορές», «σπάνια» και «ποτέ» και παίρνει τιμή από 12 ως 48. Υψηλή τιμή σημαίνει υψηλή ποιότητα ζωής.

τους. Ο κανόνας των μέσων όρων για το σύνολο των χωρών δείχνει μια σχετική βελτίωση της ικανοποίησης από τη ζωή καθώς οι άνθρωποι περνούν το κατώφλι των 65 χρόνων και μέχρι τα 75. Στη συνέχεια σημειώνεται μικρή υποχώρηση της ικανοποίησης από τη ζωή. Στην Ελλάδα ισχύει αυτό με εξαίρεση τους δημοσίους υπαλλήλους που δείχνουν μια μονοτονική επιδείνωση με την ηλικία. Οι επιδόσεις των αυτοαπασχολούμενων βρίσκονται πολύ κοντά σε αυτές των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, μόνο που ενώ ήταν λίγο καλύτερες μέχρι τα 75, στη συνέχεια είναι λίγο χειρότερες.

Πίνακας 5.7: Ικανοποίηση από τη ζωή: Μέση τιμή δείκτη, θεωρητικό εύρος 0-10

Ικανοποίηση από τη ζωή	50-64 ετών			65-74 ετών			75+ ετών		
	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.
	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.
Αυστρία	8,0	8,6	8,5	8,2	8,2	8,5	8,1	8,3	8,6
Γερμανία	7,6	8,0	7,6	7,9	8,3	8,1	7,7	8,0	7,9
Σουηδία	8,2	8,5	8,3	8,4	8,6	8,7	8,3	8,3	8,4
Ισπανία	7,6	7,8	7,6	7,7	7,9	8,2	7,3	7,6	7,4
Ιταλία	7,2	7,7	7,6	7,6	7,6	7,8	7,2	7,6	7,5
Γαλλία	7,3	7,5	7,3	7,5	7,8	7,5	7,3	7,4	7,3
Δανία	8,4	8,6	8,6	8,7	8,8	8,7	8,6	8,5	8,7
Ελλάδα	6,8	7,3	6,9	7,0	7,1	7,1	6,8	7,0	6,7
Ελβετία	8,2	8,5	8,5	8,4	8,6	8,5	8,5	8,4	8,8
Βέλγιο	7,6	7,9	7,7	7,8	8,0	7,8	7,8	7,9	8,0
Ισραήλ	8,2	8,1	8,5	7,9	7,9	8,5	7,2	7,5	7,8
Σύνολο	7,5	7,9	7,6	7,8	8,0	7,9	7,5	7,8	7,6

Πηγή: Έρευνα SHARE, 2015

Η περιγραφική εικόνα της εμπειρίας της γήρανσης για ανθρώπους με διαφορετικό τύπο εργασίας θα ολοκληρωθεί με την παρουσίαση της σχετικής εισοδηματικής θέσης των ανθρώπων (με βάση το προσωπικό εισόδημα). Σχετική εισοδηματική θέση σε κάθε χώρα είναι η εισοδηματική κατάσταση του ατόμου εκφρασμένη ως ποσοστό του μέσου όρου της χώρας του για τα άτομα της ίδιας ηλικίας. Όπως αναφέρθηκε στα προηγούμενα, η οικονομική κατάσταση του κάθε ατόμου επηρεάζει με διάφορους τρόπους τόσο τα αποθέματα ψυχικής αντοχής που διαθέτει (ψυχική υγεία), τη φυσική του κατάσταση (αυτοαναφερόμενη υγεία), την ποιότητα της ζωής και το επίπεδο ικανοποίησης από τη ζωή. Για το λόγο αυτό η ανάλυση της σχετικής εισοδηματικής κατάστασης έρχεται στο τέλος της συζήτησης, ως επιστέγασμα των προηγούμενων παρατηρήσεων και ευρημάτων.

Η γενική εικόνα των 11 χωρών (Πίνακας 5.8) δείχνει ότι στις ηλικίες 50–64, η ομάδα των αυτοαπασχολούμενων διαθέτει τη σχετικά καλύτερη εισοδηματική θέση σε σύγκριση με μισθωτούς ιδιωτικού και δημοσίου τομέα. Στην επόμενη ηλικιακή ομάδα, την καλύτερη σχετική θέση έχει η κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων και αυτό προεκτείνεται και για τις ηλικίες πάνω από τα 75.

Στην Ελλάδα, η σχετική εισοδηματική θέση των δημοσίων υπαλλήλων είναι η καλύτερη σε όλες τις ηλικιακές ομάδες, και μάλιστα βελτιώνεται μεταξύ των ατόμων 65–74 ετών. Βελτίωση στις ηλικίες 65–74 ετών εμφανίζουν και οι προερχόμενοι από τον ιδιωτικό τομέα. Αντίθετα, μεταξύ αυτοαπασχολούμενων, η σχετική εισοδηματική θέση υποχωρεί με την ηλικία σταθερά (παρά το γεγονός ότι εργάζονται σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό), ενώ στις ηλικίες 65–74, η σχετική εισοδηματική τους θέση υποχωρεί. Στα πιο ώριμα χρόνια (μετά τα 75) η σχετική θέση των αυτοαπασχολούμενων υπολείπεται εμφανώς σε σύγκριση όχι μόνο με τους δημοσίους υπαλλήλους αλλά και με τους συνταξιούχους του ιδιωτικού τομέα.

Πίνακας 5.8: Σχετική εισοδηματική θέση με βάση το προσωπικό εισόδημα (μ.ό. χώρας =100)

Εισοδηματική θέση	50–64 ετών			65–74 ετών			75+ ετών		
	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.	Μισθωτοί		α/απ.
	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας		Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	
Χώρα	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.	Ιδιωτ. τομέας	Δημ. τομέας	α/απ.
Αυστρία	107,5	166,2	118,3	92,1	132,2	109,8	88,8	132,4	102,0
Γερμανία	115,5	138,2	154,3	74,7	113,7	115,6	74,4	106,8	85,7
Σουηδία	152,2	152,7	190,5	82,4	95,8	122,4	71,9	70,5	73,1
Ισπανία	122,9	181,5	131,2	101,7	127,2	90,2	81,7	120,6	85,9
Ιταλία	119,2	136,8	154,5	93,3	114,3	102,6	77,3	103,5	72,3
Γαλλία	108,0	124,3	130,3	97,2	114,4	112,0	88,2	106,3	74,1
Δανία	137,8	133,7	195,2	68,7	63,2	111,8	56,5	49,7	58,6
Ελλάδα	95,3	127,2	119,5	105,2	130,0	111,5	84,3	124,6	76,9
Ελβετία	166,3	160,7	157,7	73,5	90,4	114,4	67,0	65,0	70,7
Βέλγιο	94,0	106,1	101,6	107,0	116,3	112,3	99,0	127,2	97,3
Ισραήλ	135,1	210,9	161,7	95,8	102,2	148,6	58,0	65,9	106,2
Σύνολο	116,6	139,9	143,2	88,5	112,3	108,8	79,2	104,5	79,1

Σημείωση: Το προσωπικό εισόδημα είναι το άθροισμα του εισοδήματος από μισθωτή εργασία, από αυτοαπασχόληση και από συντάξεις πρώτου πυλώνα. Για το σύνολο των ατόμων του δείγματος με θετικό προσωπικό εισόδημα, ορίζεται το μέσο προσωπικό εισόδημα των ατόμων 50+ ετών σε κάθε χώρα ίσο με 100. Τιμές ανώτερες του 100 δηλώνουν σχετικά υψηλότερη εισοδηματική θέση, και το αντίστροφο για τιμές μικρότερες του 100.

Έχοντας ολοκληρώσει την ανάλυση της περιγραφικής στατιστικής, στη συνέχεια θα επιχειρηθεί απλή οικονομετρική επεξεργασία (odds ratios), που συγκρίνει την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας πάνω από 50 ετών να εμφανίσει ένα χαρακτηριστικό διαφορετικό από ένα αυτοαπασχολούμενο άτομο της ίδιας ηλικίας. Οι εκτιμήσεις των πιθανοτήτων συνυπολογίζουν την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων (ώστε οι συγκρίσεις να έχουν νόημα).

Όπως αποτυπώνουν οι πίνακες στο Παράρτημα του κεφαλαίου (Π.5.1-Π.5.5), οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα πάνω από 50 ετών είναι πιθανότερο να εμφανίσουν συμπτώματα κατάθλιψης σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους. Στην Ελλάδα δεν επιβεβαιώνεται αυτή η τάση. Οι χώρες όπου οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα κα πάσχουν από κατάθλιψη σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους είναι η Αυστρία, η Σουηδία, η Ισπανία και η Ιταλία. Η επίδραση του δημοσίου τομέα έχει στατιστική σημασία (και είναι θετική) μόνο στην Ισπανία.

Ως προς τη φυσική υγεία, στην Ελλάδα, μόνο οι εργαζόμενοι στον ιδιωτικό τομέα άνω των 50 ετών έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να εμφανίσουν κακή φυσική υγεία σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους. Στο σύνολο του δείγματος και οι μισθωτοί του δημοσίου και οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα που είναι πάνω από 50 ετών έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να βρίσκονται σε χειρότερη υγεία σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους. Η οικονομετρική συσχέτιση της υγείας των άνω των 50 ετών και της απασχόλησης (τρέχουσας ή προηγούμενης) στο δημόσιο τομέα δεν οδηγούν σε στατιστικά σημαντικά συμπεράσματα για την Ελλάδα.

Περνώντας στο πεδίο που οι άνθρωποι εκδηλώνουν το πώς βλέπουν το εαυτό τους και τη ζωή τους (δείκτες casp και ικανοποίησης από τη ζωή) εκτιμήθηκε η πιθανότητα κάποιο άτομο 50+ να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% του δείκτη casp στη χώρα του. Για το σύνολο του δείγματος φαίνεται ότι η απασχόληση στον ιδιωτικό τομέα αυξάνει την πιθανότητα κάποιος να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% του δείκτη προσωπικής ευημερίας casp. Η επίδραση του δημοσίου τομέα είναι στατιστικά σημαντική μόνο στην περίπτωση της Ελλάδας και λειτουργεί αρνητικά: δηλαδή οι μισθωτοί από το δημόσιο τομέα άνω των 50 ετών έχουν μικρότερη πιθανότητα να βρίσκονται στο χαμηλότερο 25% του δείκτη προσωπικής ευημερίας σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους ίδιας ηλικίας και λοιπών χαρακτηριστικών.

Ως προς τον άλλο δείκτη ατομικής ευημερίας, δηλαδή την ικανοποίηση από τη ζωή, εκτιμήθηκε η πιθανότητα ένα άτομο άνω των 50 ετών να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% της κλίμακας ικανοποίησης από τη ζωή (δηλαδή να είναι δυσαρεστημένο). Στο σύνολο του δείγματος φαίνεται ότι ένα άτομο 50+ που εργάζεται ή είχε εργαστεί ως μισθωτός στον ιδιωτικό τομέα έχει μεγαλύτερη πιθανότητα να μην είναι ικανοποιημένο από τη ζωή του, σε σύγκριση με κάποιο άλλο άτομο ίδιων χαρακτηριστικών που είναι/ήταν αυτοαπασχολούμενος. Αντίθετα φαίνεται να είναι η επίδραση του δημοσίου τομέα: άτομα 50+ που εργάζονται ή είχαν εργαστεί στο δημόσιο τομέα είναι λιγότερο πιθανόν να είναι δυσαρεστημένοι από τη ζωή τους σε σύγκριση με άτομα ίδιας ηλικίας και χαρακτηριστικών που είναι/ήταν αυτοαπασχολούμενοι.

Για την Ελλάδα δεν φαίνεται να υπάρχει ουσιαστική διαφορά μεταξύ μισθωτών ιδιωτικού τομέα και αυτοαπασχολούμενων, όμως υπάρχει διαφορά των αυτοαπασχολούμενων με τους εργαζόμενους (ή πρώην εργαζόμενους) του δημοσίου τομέα. Άτομα 50+ που εργάζονται ή εργάζονταν στο δημόσιο τομέα έχουν μικρότερη πιθανότητα να είναι δυσαρεστημένα από τη ζωή τους σε σύγκριση με αυτοαπασχολούμενους ίδιων λοιπών χαρακτηριστικών. Η ισχυρή θετική επίδραση του δημοσίου τομέα στην ικανοποίηση από τη ζωή στις ώριμες ηλικίες εμφανίζεται (εκτός από την Ελλάδα, που πρωτεύει) και στη Γαλλία.

Τέλος, η πιθανότητα ένα άτομο άνω των 50 να βρίσκεται στο κατώτατο 25% του εισοδήματος στη χώρα του υπογραμμίζει την οικονομική ευαλωτότητα εκείνων που ανήκουν/ ανήκαν στους αυτοαπασχολούμενους. Σε όλες τις χώρες του δείγματος η σκιά του δημοσίου τομέα ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες κάποιος να βρίσκεται στο φτωχότερο 25% της χώρας του, αλλά σε μικρότερο βαθμό αυτό ισχύει και για τους εργαζόμενους/πρώην εργαζόμενους άνω των 50 στον ιδιωτικό τομέα. Άτομο 50+ αυτής της κατηγορίας έχει μεν τριπλάσια πιθανότητα από κάποιο δημόσιο υπάλληλο με τα ίδια χαρακτηριστικά, αλλά μικρότερη πιθανότητα σχετικής φτώχειας από αυτοαπασχολούμενο άτομο των ίδιων χαρακτηριστικών. Αυτό ακριβώς ισχύει και στην Ελλάδα. Άτομα 50+ από τον κόσμο των αυτοαπασχολούμενων έχουν περισσότερη πιθανότητα να καταλήξουν στο φτωχότερο 25% της χώρας τους σε σύγκριση με άλλα άτομα από τον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα που όμως έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά.

5.2. Το εργατικό δυναμικό (άνδρες και γυναίκες)

- Στην ηλικιακή ομάδα 55–64 ετών αυξήθηκε το ποσοστό απασχόλησης από 44,1% το 2009 σε 59,1% το 2019.
- 65+ νέα ανοδική τάση.
- Εργαζόμενοι συνταξιούχοι: το 2023 η Ελλάδα ήταν από τις χώρες της ΕΕ με το χαμηλότερο ποσοστό εργαζόμενων συνταξιούχων (4,2% όταν ο μέσος όρος στην ΕΕ ήταν 13%), 5πλασιασμός μέχρι το 2025, περίπου 200.000 εργαζόμενοι συνταξιούχοι σήμερα που χαλάρωσε το καθεστώς και σημειώθηκε σχετική άρση των εμποδίων.

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα εξεταστεί η κατανομή εργαζομένων διαφορετικών ηλικιών στους αδρούς τομείς της οικονομίας ανά τύπο απασχόλησης. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από τα άτομα άνω των 65 ετών που συνεχίζουν να εργάζονται, σχεδόν οι μισοί άνδρες και ένα τρίτο των γυναικών είναι αυτοαπασχολούμενοι/ες του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα. Ιδιαίτερα σημαντικός τομέας για τους ώριμους εργαζόμενους είναι η αυτό-απασχόληση στον αγροτικό τομέα (κυρίως για τις γυναίκες). Ως προς τα άτομα 65+ που εργάζονται με σχέση μισθωτής εργασίας στον ιδιωτικό τομέα, φαίνεται ότι υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση σε μικρές επιχειρήσεις, τόσο για τους άνδρες και ακόμα περισσότερο για τις γυναίκες (Πίνακας 5.9).

Και για τις ηλικίες 60–64 ετών, η μεγαλύτερη πυκνότητα συγκέντρωσης εμφανίζεται μεταξύ αυτό-απασχολούμενων, σημειώνοντας ότι για τις γυναίκες η συχνότερη ενασχόληση είναι ως αυτοαπασχολούμενες στον πρωτογενή τομέα (περισσότερο από τους άνδρες και όπως συμβαίνει και με τους 65+).

Μια συνολικότερη παρατήρηση είναι ότι η αυτό-απασχόληση είναι πολύ σημαντικότερη για τις ηλικίες άνω των 50, ενώ η μισθωτή εργασία στον ιδιωτικό τομέα σε μικρές επιχειρήσεις είναι περισσότερο σημαντική για τις άκρες της κατανομής: δηλαδή για τα νεότερα και για τα περισσότερο ηλικιωμένα άτομα.

Πίνακας 5.9: Τομεακή σύνθεση απασχολούμενων ανα ηλικιακή ομάδα

Ελλάδα, 2024, Άνδρες	Τομεακή σύνθεση απασχολούμενων ανά ηλικία (%)					
	65+	60–64	50–59	30–49	15–29	Σύνολο
Αυτο-απασχολούμενος (πρωτογενής)	18.3	19.2	9.5	7.3	5.9	8.8
Αυτο-απασχολούμενος (δευτερογενής/ τριτογενής)	46.7	35.2	27.3	23.2	8.0	23.8
Μισθωτός Δημοσίου	21.5	21.8	23.4	16.0	9.9	17.8
Μισθωτός Ιδιωτικού, με >10 εργαζόμενους	4.9	11.5	19.3	25.6	26.1	22.4
Μισθωτός Ιδιωτικού, με <10 εργαζόμενους	8.7	12.2	20.6	27.9	50.1	27.1
Σύνολο	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Ελλάδα, 2024, Γυναίκες	Τομεακή σύνθεση απασχολούμενων ανά ηλικία (%)					
	65+	60–64	50–59	30–49	15–29	Σύνολο
Αυτο-απασχολούμενη (πρωτογενής)	27,0	25,0	8,4	5,0	2,2	7,0
Αυτο-απασχολούμενη (δευτερογενής/ τριτογενής)	29,7	24,0	13,5	14,9	8,2	14,3
Μισθωτή Δημοσίου	19,9	29,7	35,1	26,1	9,4	26,2
Μισθωτή Ιδιωτικού, με >10 εργαζόμενους	5,7	11,3	19,6	21,8	22,3	20,4
Μισθωτή Ιδιωτικού, με <10 εργαζόμενους	17,7	10,1	23,4	32,2	57,9	32,1
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: ΕΕΔ, 2024.

Αλλάζοντας τη γωνία θέασης από την κατανομή των ηλικιακών ομάδων στην κατανομή των εργαζομένων ανά ηλικία και τομέα οικονομικής δραστηριότητας/τύπο απασχόλησης, αναδεικνύονται οι εξής παρατηρήσεις:

Η αυτο-απασχόληση στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα είναι η σημαντικότερη επαγγελματική κατάσταση των ατόμων από 50 ετών και πάνω (περίπου για τους μισούς άνδρες και 4 στις 10 γυναίκες). Αφήνοντας στην άκρη την αυτό-απασχόληση στον πρωτογενή τομέα (ακόμα σημαντικότερη για τις γυναίκες στις μεγαλύτερες ηλικίες), μεταξύ αυτό-απασχολούμενων ανδρών, το 48% είναι πάνω από 50 ετών, ενώ μεταξύ γυναικών αυτό-απασχολούμενων η ηλικιακή ομάδα κάτω των 50 ετών υπερτερεί εμφανώς περισσότερο (61%).

Μεταξύ μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα οι ηλικίες μέχρι 50 ετών κυριαρχούν σε ποσοστά 73,5% στους άνδρες και 74,4% στις γυναίκες. Τα ποσοστά αυτά είναι κατά 20 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερα στον ιδιωτικό σε σύγκριση με τον δημόσιο τομέα που απασχολεί αναλογικά μεγαλύτερες ηλικίες εργαζομένων. Αν εξετάσουμε την κατανομή των ηλικιών με βάση το μέγεθος της ιδιωτικής επιχείρησης, δεν διαπιστώνουμε διαφορές στην ηλικιακή σύνθεση των εργαζομένων ανάλογα με το μέγεθος της επιχείρησης, ούτε ανάλογα με το φύλο. Διακρίνοντας με βάση τον κλάδο δραστηριότητας, διαπιστώνουμε ότι στη μεταποίηση εργάζονται περισσότεροι νεότεροι εργαζόμενοι (ισχύει και για τις γυναίκες), ενώ στον κλάδο ξενοδοχείων και εστίασης απασχολείται το νεότερο σε ηλικία δυναμικό τόσο στους άνδρες όσο και στις γυναίκες.

Πίνακας 5.10: Ηλικιακή σύνθεση απασχολούμενων ανα τύπο απασχόλησης & μέγεθος επιχ/σης

		Ηλικιακή σύνθεση απασχολούμενων (%)				
Ελλάδα, 2024, Άνδρες		65+	60-64	50-59	30-49	15-29
1α	Αυτο-απασχολούμενος (πρωτογενής)	5,2	15,0	29,9	41,6	8,3
1β	Αυτο-απασχολούμενος (δευτερογενής/τριτογενής)	4,9	10,1	31,8	48,9	4,2
2α	Μισθωτός Δημοσίου	3,0	8,4	36,4	45,3	6,9
2β	Μισθωτός Ιδιωτικού	0,7	3,3	22,4	54,4	19,2
2β1	Μισθωτός Ιδιωτικού, με >10 εργαζ.	0,5	3,5	23,9	57,5	14,5
2β1α	Μισθωτός Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., χονδρικό & λιανικό εμπόριο	0,6	3,3	25,4	52,8	18,0
2β1β	Μισθωτός Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., ξενοδοχεία & εστίαση	0,1	5,6	15,7	48,7	29,9
2β1γ	Μισθωτός Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., μεταποίηση	0,5	3,7	23,9	62,4	9,5
2β2	Μισθωτός Ιδιωτικού, με <10 εργαζ.	0,8	3,1	21,1	51,9	23,1
2β2α	Μισθωτός Ιδιωτικού, με <10 εργαζ., χονδρικό & λιανικό εμπόριο	0,6	2,3	24,4	51,6	21,1
2β2β	Μισθωτός Ιδιωτικού, με <10 εργαζ., ξενοδοχεία & εστίαση	0,4	2,5	11,9	41,3	43,8
2β2γ	Μισθωτός Ιδιωτικό, με <10 εργαζ., μεταποίηση	0,1	1,9	20,7	58,1	19,3

	Ελλάδα, 2024, Γυναίκες	Ηλικιακή σύνθεση απασχολούμενων (%)				
		65+	60-64	50-59	30-49	15-29
1α	Αυτο-απασχολούμενη (πρωτογενής)	8,2	18,3	32,9	36,2	4,5
1β	Αυτο-απασχολούμενη (δευτερογενής/ τριτογενής)	4,4	8,6	25,9	52,6	8,4
2α	Μισθωτή Δημοσίου	1,6	5,8	36,9	50,4	5,2
2β	Μισθωτή Ιδιωτικού	1,0	2,1	22,6	52,1	22,3
2β1	Μισθωτή Ιδιωτικού, με >10 εργαζ.	0,6	2,8	26,5	54,1	15,9
2β1α	Μισθωτή Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., χονδρικό & λιανικό εμπόριο	0,1	1,7	29,1	58,1	11,0
2β1β	Μισθωτή Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., ξενοδοχεία & εστίαση	0,4	6,2	21,9	41,0	30,5
2β1γ	Μισθωτή Ιδιωτικού, με >10 εργαζ., μεταποίηση	1,2	1,7	26,7	65,0	5,4
2β2	Μισθωτή Ιδιωτικού, με <10 εργαζ.	1,2	1,6	20,1	50,8	26,3
2β2α	Μισθωτή Ιδιωτικού, με <10 εργαζ., χονδρικό & λιανικό εμπόριο	0,8	1,3	20,9	56,3	20,8
2β2β	Μισθωτή Ιδιωτικού, με <10 εργαζ., ξενοδοχεία & εστίαση	0,4	1,7	19,0	40,7	38,1
2β2γ	Μισθωτή Ιδιωτικού, με <10 εργαζ., μεταποίηση	0,3	1,6	26,1	43,5	28,6

Πηγή: ΕΕΔ, 2024.

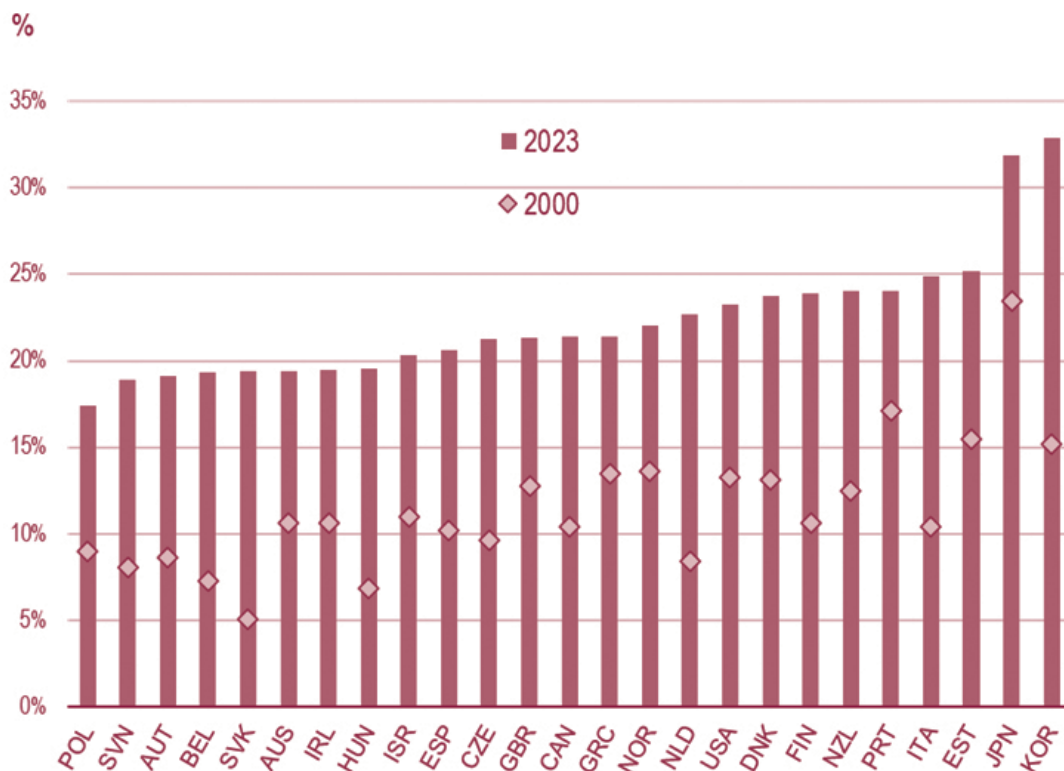
Σημείωση: Οι γραμμές αθροίζουν στο 100%

Ποια είναι όμως η επίπτωση της γήρανσης του εργατικού δυναμικού στην παραγωγικότητα; Υπάρχουν κλάδοι που επηρεάζονται με πιο αρνητικό τρόπο, και ποιοι είναι αυτοί;

Σε αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να απαντήσει πρόσφατη ανακοίνωση σε συνέδριο του ΟΟΣΑ (2025) αντλώντας στοιχεία από 32 χώρες στις οποίες περιλαμβάνεται και η Ελλάδα (Koutsogeorgoroulou & Yu, 2025).

Ξεκινούν με τη διαπίστωση ότι παντού σημειώνεται αύξηση του μεριδίου των εργαζομένων πάνω από 55 ετών μεταξύ 2000 και 2023 (Γράφημα 5.1).

Γράφημα 5.1: Μεριδίο των ατόμων 55 και άνω στην απασχόληση, 200, 2023

Πηγή: Koutsogeorgopoulou & Yu, 2025

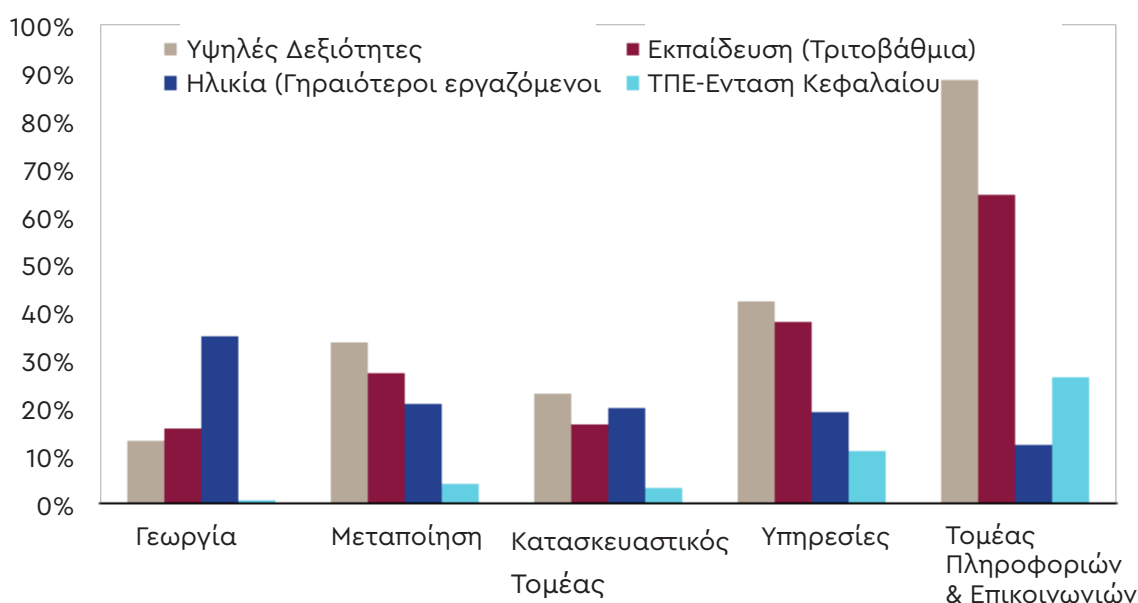
Αυτό είναι αποτέλεσμα των παρακάτω παραγόντων:

1. Δημογραφικές τάσεις και κυρίως γήρανση του πληθυσμού.
2. Καλύτερη υγεία στις ώριμες ηλικίες που επιτρέπει την παράταση της εργασιακής ζωής
3. Αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου των εργαζομένων
4. Μεταρρυθμίσεις στα συστήματα των συντάξεων που καθυστερούν την έξοδο από την εργασία

Είναι άξιο να τονιστεί ότι κάποιες χώρες είχαν πολύ εντονότερη αύξηση του μεριδίου των εργαζομένων 55+ σε σύγκριση με την Ελλάδα.

Εκτός όμως από την εικόνα των γενικών δημογραφικών τάσεων, υπάρχει και η κλαδική διάσταση. Όπως δείχνει το Γράφημα 5.2. που ακολουθεί, δεν αντιμετωπίζουν όλοι οι κλάδοι την ίδια δημογραφική μεταβολή, ούτε έχουν την ίδια σύνθεση υψηλών δεξιοτήτων και εκπαιδευτικού επιπέδου εργαζομένων, ούτε βέβαια την ίδια ένταση σε πληροφορική τεχνολογία. Με αυτή την έννοια, η επίπτωση της γήρανσης του εργατικού δυναμικού θα διαφέρει ανά κλάδο δραστηριότητας.

Γράφημα 5.2: Δεξιότητες, εκπαίδευση, ηλικία και περιεκτικότητα τεχνολογίας τομέων οικονομικής δραστηριότητας.

Πηγή: Koutsogeorgoroulou & Yu, 2025

Με τη χρήση στοιχείων από τον ΟΟΣΑ, τη Eurostat και εθνικές πηγές για 32 χώρες μεταξύ 2008 και 2023, οι ερευνητές προσπαθούν να αξιολογήσουν και να εκτιμήσουν οικονομικά τη διασύνδεση ανάμεσα στη γήρανση του εργατικού δυναμικού και στην αύξηση της παραγωγικότητας. Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Πρώτον, η γήρανση του εργατικού δυναμικού δεν ασκεί αυτοτελώς καμία επίπτωση στην παραγωγικότητα. Ασκεί επίπτωση μόνο σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Δεύτερον, η γήρανση δείχνει να επιβραδύνει την αύξηση της παραγωγικότητας σε κλάδους εντάσεως δεξιοτήτων, αλλά την αυξάνει σε κλάδους με εργατικό δυναμικό υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου.

Τρίτον, έχει αρνητική επίδραση στην αύξηση της παραγωγικότητας στους κλάδους εντάσεως πληροφορικής.

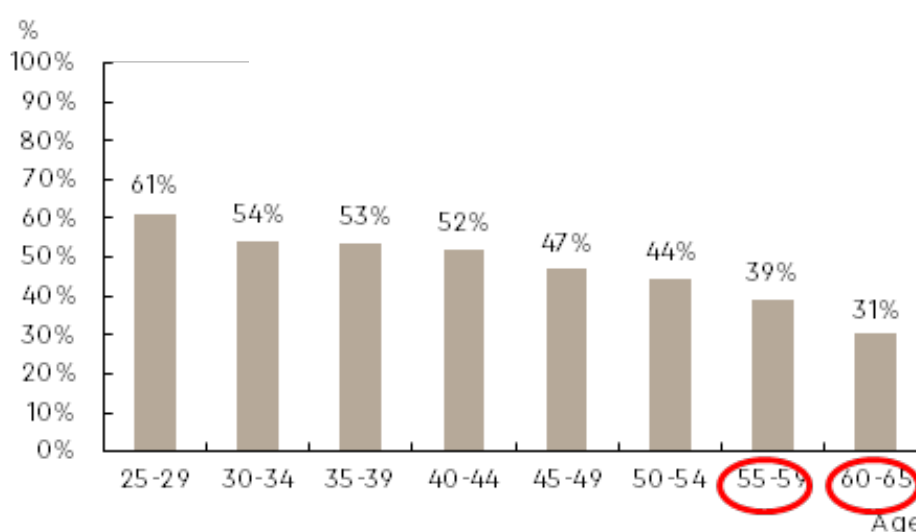
Τέταρτον, μειώνει την παραγωγικότητα στους κλάδους που αντιμετωπίζουν αναντιστοιχία προσφερόμενων προσόντων και ζητούμενων.

Πέμπτο, αυξάνει την παραγωγικότητα σε κλάδους υψηλής ζήτησης για εργαζόμενους.

Έκτο, αυξάνει την παραγωγικότητα σε κλάδους με σχετικά υψηλό μερίδιο νέων εργαζομένων (Koutsogeorgoroulou & Yu, 2025).

Τα παραπάνω ευρήματα πιστοποιούν ότι έχει μεγάλη σημασία η συνεχής εκπαίδευση σε όλες τις ηλικίες και ότι η συνεργασία γενεών οδηγεί σε υψηλότερη παραγωγικότητα (χώροι εργασίας όπου συνυπάρχουν πολλές γενεές). Το Γράφημα 5.3 δείχνει ότι τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας συμμετέχουν πολύ λιγότερο σε προγράμματα κατάρτισης και συνεχιζόμενης εκπαίδευσης παντού.

Γράφημα 5.3: Ποσοστό πληθυσμού που συμμετέχει σε εκπαίδευση ενηλίκων ανά ηλικία.

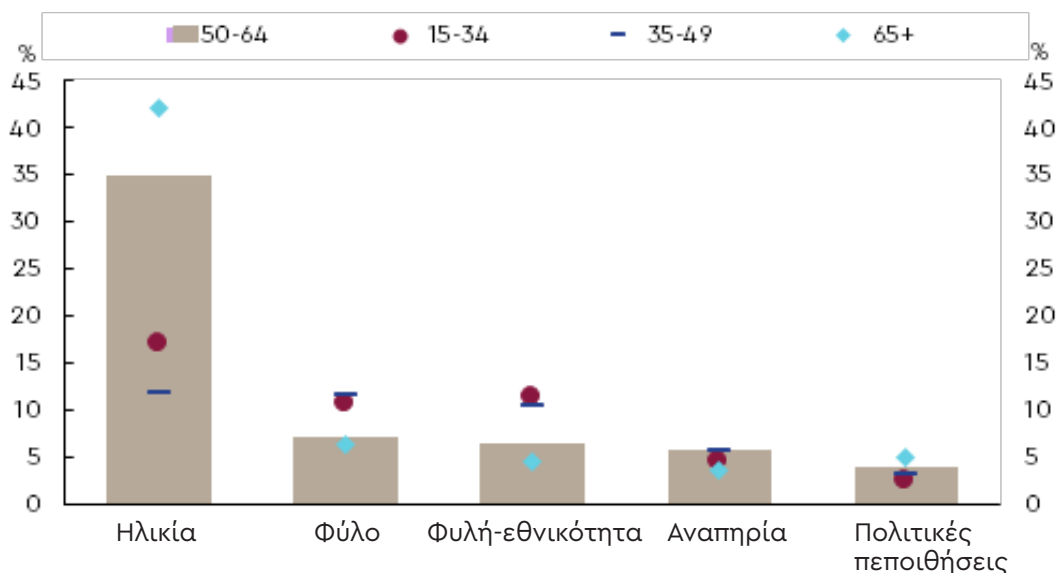

Πηγή: Koutsogeorgopoulou & Yu, 2025

Και η έρευνα καταλήγει με την αποτύπωση της αρνητικής επίδρασης που έχουν τα στερεότυπα εις βάρος των εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας, δηλαδή η ηλικιοφοβία. Στο Γράφημα 5.4 χαρτογραφείται η συχνότητα αρνητικών στερεοτύπων με βάση την ηλικία, το φύλο, την εθνικότητα, την αναπηρία και τις πολιτικές απόψεις ανά ηλικιακή ομάδα.

Αξίζει να τονιστεί ότι για τα άτομα 50-64 ετών, το βάρος του ηλικιακού ρατσισμού στην εργασία τους έχει επταπλάσια συχνότητα σε σύγκριση με τον σεξισμό, τις προκαταλήψεις με βάση τη φυλή/εθνότητα και την αναπηρία.

Γράφημα 5.4: Συχνότητα αρνητικών στερεοτύπων με βάση την ηλικία, το φύλο, την εθνικότητα, την αναπηρία και τις πολιτικές απόψεις ανά ηλικιακή ομάδα.

Πηγή: Koutsogeorgoroulou & Yu, 2025

Υπό το πρίσμα αυτών των ευρημάτων, προκύπτουν με σαφήνεια ορισμένες αναγκαίες κατευθύνσεις πολιτικής που να ενισχύουν ένα εργατικό δυναμικό πολλών γενεών:

- Σχεδιασμός και εφαρμογή πολιτικής κατά της ηλικιοφοβίας και του ηλικιακού ρατσισμού με καμπάνιες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης.
- Σχεδιασμός στρατηγικών αναζήτησης ταλέντων που να είναι συμπεριληπτικές ως προς την ηλικία.
- Προσαρμογή των πρακτικών του μάνατζμεντ ώστε να ενθαρρύνουν διαφορετικές ομάδες ηλικίας εργαζομένων.
- Εισαγωγή ευέλικτων διευθετήσεων στην εργασία
- Προγράμματα υγείας και ευεξίας κατάλληλα για όλες τις ηλικίες.

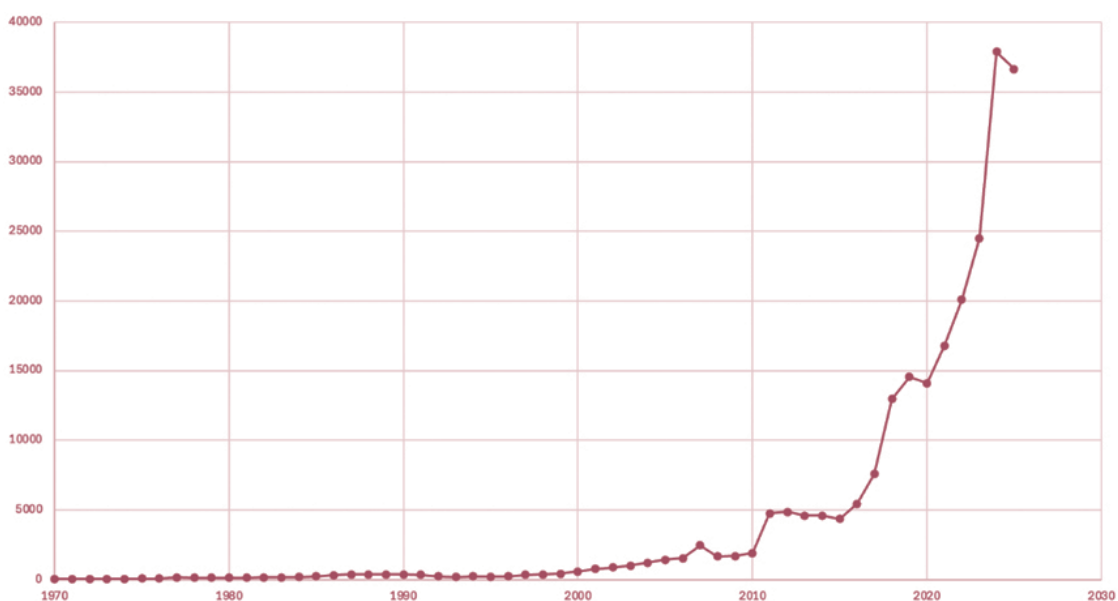
Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι αν και η δημογραφία αυξάνει το μερίδιο των εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας στο εργατικό δυναμικό, δεν υπάρχει κάποια αυτόματη και υποχρεωτική αρνητική επίδραση στην παραγωγικότητα και στις οικονομικές επιδόσεις. Αντίθετα, υπάρχει μεγάλο περιθώριο αξιοποίησης του φαινομένου της γήρανσης για καλύτερη συνεργασία των γενεών μέσα στο χώρο της εργασίας και δυναμικότερες επιδόσεις στην παραγωγικότητα αν εξαλειφθεί η ηλικιοφοβία και αν ενδυναμωθεί η συνεχής εκπαίδευση των ανθρώπων, ανεξαρτήτως ηλικίας.

5.3. Η σημερινή κατάσταση των επιχειρήσεων: τι μαθαίνουμε από το αρχείο επιχειρήσεων του ΓΕΜΗ

Το Γενικό Εμπορικό Μητρώο (ΓΕΜΗ) είναι ένα ψηφιακό ηλεκτρονικό μητρώο που αποτελεί σημαντικό βήμα στη διαφάνεια και ολοκληρωμένη καταχώρηση κάθε επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Συστάθηκε το 2005 και άρχισε να λειτουργεί την άνοιξη του 2011. Στη συνέχεια, αντικαταστάθηκε από τον πρόσφατο νόμο 4919 του 2022. Στην πλήρη ανάπτυξή του θα περιέχει επικαιροποιημένα δεδομένα για κάθε μορφής επιχείρηση (νομική μορφή, ΚΑΔ, όργανα διοίκησης, λογιστικά έγγραφα κλπ). Σε αυτή τη χρονική στιγμή υπάρχουν πολλές καταχωρίσεις αλλά τα διαθέσιμα στοιχεία είναι σε σημαντικό βαθμό ελλιπή. Από τον τεράστιο πλούτο του αρχείου, μπορούμε να αξιοποιήσουμε, ανάλογα με το στόχο της ανάλυσης, ένα μερικό υποσύνολο των επιχειρήσεων. Στις παραγράφους που ακολουθούν επιχειρείται η πρώτη αξιοποίηση μιας νέας πηγής δεδομένων για τις ελληνικές επιχειρήσεις που βρίσκονται σε λειτουργία σήμερα.

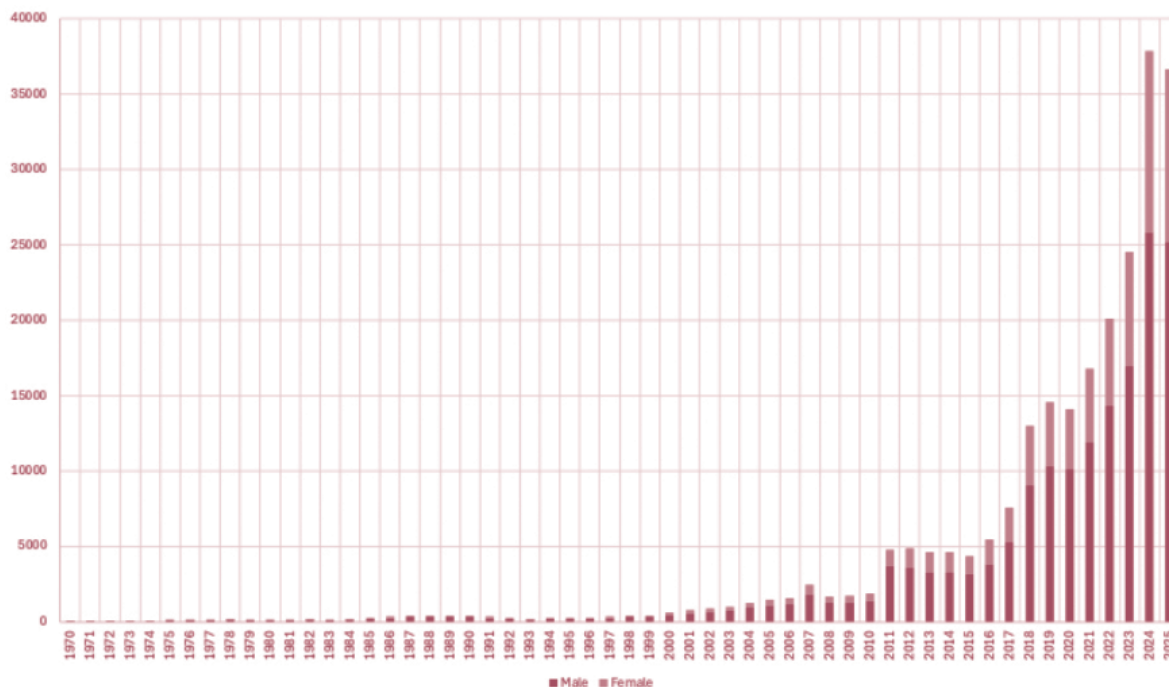
Σε πρώτη φάση, χρησιμοποιούμε μέρος του αρχείου με 235.570 επιχειρήσεις, προκειμένου να εντοπίσουμε το ρυθμό (και τον αριθμό) της δημιουργίας νέων επιχειρήσεων ανά έτος. Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι περισσότερο αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας μετά το 2010 (λόγω καθυστερημένης έναρξης του αρχείου) και η εικόνα της σύστασης νέων επιχειρήσεων αποτυπώνεται στο Γράφημα 5.5 που ακολουθεί. Διαπιστώνουμε ένα επιταχυνόμενο ρυθμό ίδρυσης επιχειρήσεων μετά το 2000 και μέχρι την εμφάνιση της κρίσης, στασιμότητα για μια δεκαετία και στη συνέχεια έντονη αυξητική τάση. Η τελευταία εμφανίζει μια ελαφρά κάμψη στα χρόνια της πανδημίας.

Γράφημα 5.5: Αριθμός νέων επιχειρήσεων ανά έτος

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Γράφημα 5.6: Αριθμός νέων επιχειρήσεων ανά έτος και φύλο

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Στο Γράφημα 5.6 παρουσιάζεται η ετήσια κατανομή των νέων επιχειρήσεων ανάλογα με το φύλο του επιχειρούντος ατόμου. Αν και η κυριαρχία του ανδρικού φύλου χαρακτηρίζει ιστορικά και διαχρονικά το ελληνικό παραγωγικό σύστημα, εντούτοις διαπιστώνουμε ότι από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα αυξάνει η συμμετοχή των γυναικών, και μάλιστα με επιταχυνόμενο ρυθμό. Η παρατήρηση επιβεβαιώνεται και από το Γράφημα 5.7 στο οποίο απεικονίζεται το ποσοστό των νέων επιχειρήσεων που ιδρύονται από γυναίκες κάθε χρόνο. Εκεί φαίνεται ότι το ποσοστό των γυναικών νέων επιχειρηματιών είχε φτάσει σε ένα «οροπέδιο» μεταξύ 1990 κι 2010. Στη συνέχεια παρουσιάζει αύξηση.

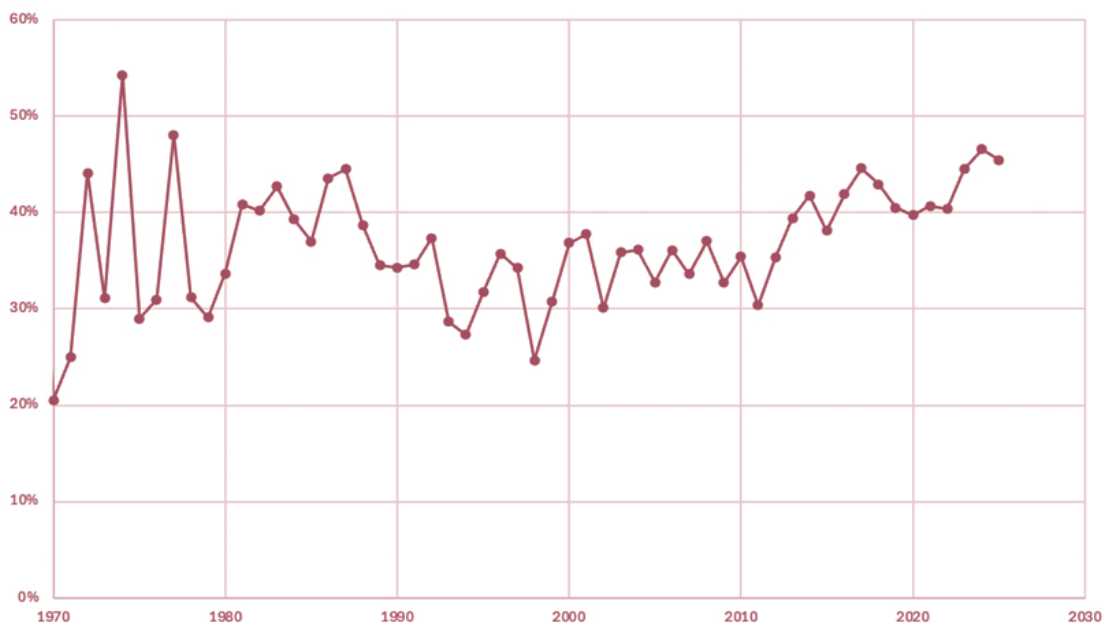
Παρατηρούμε, δηλαδή, και στη διάρθρωση της επιχειρηματικότητας την τάση που κυριαρχεί και στην απασχόληση, με ενίσχυση του ρόλου των γυναικών στη διάρκεια της τελευταίας 20ετίας. Στη μισθωτή απασχόληση η τάση αυτή εμφανίστηκε περίπου 20 χρόνια νωρίτερα.

Εκτός από το φύλο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση της ηλικίας του ατόμου (είτε πρόκειται για ιδιοκτήτη, είτε για διευθυντή) που βρίσκεται επικεφαλής της επιχείρησης. Αυτή η πληροφορία αποτυπώνεται στο Γράφημα 5.8 και δείχνει ότι η διάμεση ηλικία του ατόμου επικεφαλής της επιχείρησης είναι τα 45 χρόνια¹⁷. Το γράφημα μας δείχνει την ηλικία που είχε ο ιδιοκτήτης/γενικός διευθυντής το 2025 -δηλαδή τη σημερινή δημογραφική

¹⁷ Διάμεση ηλικία σημαίνει η ηλικία του επιχειρηματία που βρίσκεται ακριβώς στη μέση της κατανομής με τους μισούς επιχειρηματίες σε νεότερη και τους άλλους μισούς σε μεγαλύτερη ηλικία.

εικόνα ως προς την ηλικία των επιχειρηματιών στη χώρα σήμερα. Τα δεδομένα αντλούνται από δείγμα 235.569 επιχειρήσεων που ήταν ενεργές την τελευταία πενταετία και υπάρχουν για αυτές στοιχεία ηλικίας στη βάση δεδομένων του ΓΕΜΗ.

Γράφημα 5.7: Ποσοστό νέων επιχειρήσεων που ιδρύονται από γυναίκες

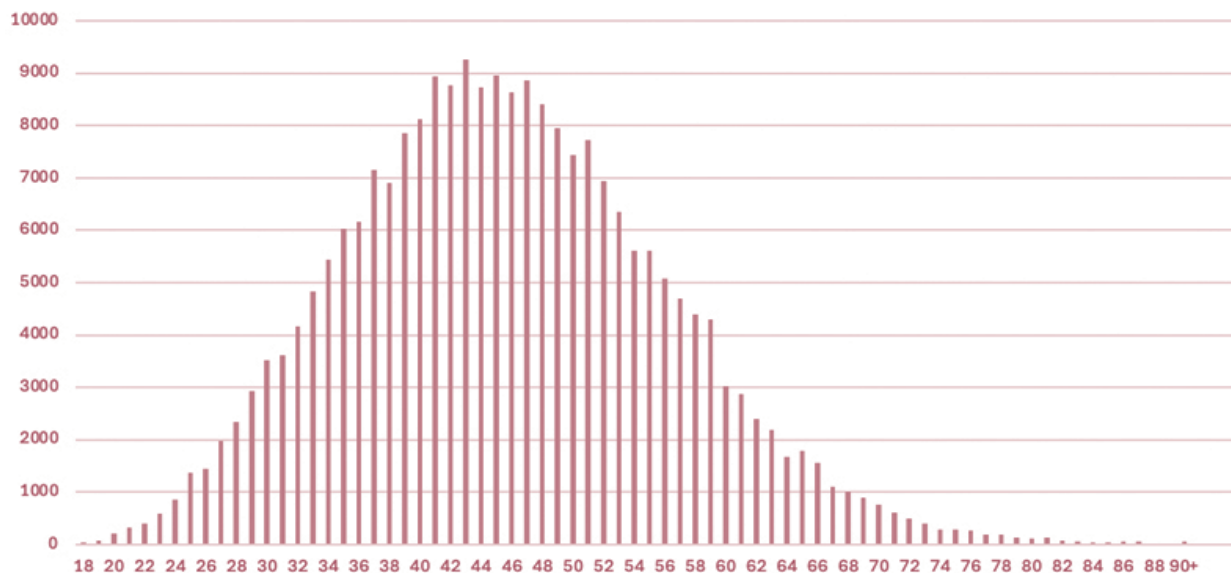

Πηγή: Μητρώο ΓΕΜΗ

Η μεγαλύτερη ομάδα που διευθύνει επιχείρηση σήμερα στην Ελλάδα είναι στην ηλικιακή κατηγορία μεταξύ 40 και 49 ετών. Αυτό ισχύει τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες επιχειρηματίες (με ποσοστά 36,4 και 37,7 αντίστοιχα). Ακολουθούν οι ηλικίες μεταξύ 50 και 64 ετών (με ποσοστά 30,6 για τους άνδρες και 28,1 για τις γυναίκες). Το ποσοστό των ατόμων 65 ετών και άνω δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητο (4,6% στους άνδρες και 4,1% στις γυναίκες επιχειρηματίες), ιδιαίτερα αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι η μέση ηλικία επιχείρησης είναι τα 5 χρόνια και ότι μιλάμε ουσιαστικά για επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν μετά το 2010. Σημειώνεται ότι στα στατιστικά δεδομένα που αφορούν την απασχόληση με σχέση εξαρτημένης εργασίας (μισθωτοί και μισθωτές από την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ) υπάρχει μεγαλύτερη υποχώρηση της αντιπροσώπευσης των γυναικών στις περισσότερες ώριμες ηλικίες και περίπου μηδενική μετά τα 65 χρόνια. Αυτό δεν φαίνεται να ισχύει για τις επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενες.

Όλα όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα για την ηλικιακή κατανομή του επιχειρηματικού κόσμου στην Ελλάδα σήμερα, σύμφωνα με το αρχείο του ΓΕΜΗ (2025), αποτυπώνονται στα δεδομένα του Πίνακα 5.11.

Γράφημα 5.8: Ηλικιακή κατανομή ιδιοκτητών ενεργών επιχειρήσεων (τελευταία 5ετία) 18+

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Πίνακας 5.11: Επιχειρηματίες/διευθυντές επιχειρήσεων ανά ηλικιακή ομάδα, 2025

Ομάδα ηλικίας	άνδρες		γυναίκες		σύνολο	
	αριθμός	%	αριθμός	%	αριθμός	%
<40	47160	28,4%	20979	30,1%	68139	28,9%
40-49	60373	36,4%	26244	37,7%	86617	36,8%
50-64	50718	30,6%	19547	28,1%	70265	29,8%
>65	7693	4,6%	2855	4,1%	10548	4,5%
Σύνολο	165944		69625		235569	

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Το αρχείο του ΓΕΜΗ είναι μια πολύ πλούσια πηγή στοιχείων για τη σημερινή κατάσταση των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην Ελλάδα, οι περισσότερες από τις οποίες ιδρύθηκαν κατά την τελευταία 20ετία. Στον Πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 5.12) παρουσιάζεται η κατανομή ηλικιών των επιχειρήσεων που ήταν ενεργές στην τελευταία 5ετία. Το χαμηλό ποσοστό των επιχειρήσεων πριν το 1994 (2,1%) και μεταξύ 1995 το 2009 (6,3%) είναι αναμενόμενο με δεδομένη την πρόσφατη εκκίνηση κατασκευής του αρχείου. Είναι, λοιπόν, χρήσιμο να εξετάσουμε τους ρυθμούς δημιουργίας επιχειρήσεων στα περισσότερο πρόσφατα έτη και

κυρίως από το 2010 κι έπειτα. Ο Πίνακας 5.12 συμπυκνώνει τα δεδομένα που αφορούν τον αριθμό ενεργών επιχειρήσεων (τελευταία 5ετία) ανά έτος ίδρυσης.

Διαπιστώνουμε ότι στη δεκαετία της κρίσης (από το 2010 μέχρι το 2020) ιδρύθηκε το 33,9% των επιχειρήσεων του μητρώου ΓΕΜΗ για τις οποίες υπάρχουν και άλλα στοιχεία. Η πλειοψηφία των επιχειρήσεων ιδρύθηκαν μετά το 2020 (ποσοστό 57,7%). Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τις επιχειρήσεις αυτές ως προς το μέγεθος (με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων ατόμων), ως προς τον κλάδο δραστηριότητας και ως προς τη γεωγραφική τους θέση. Προς το παρόν, πάντως, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ακόμα και στις δυσκολότερες εποχές της ελληνικής οικονομίας (και δύσκολα μπορεί να φανταστεί κάποιος δυσκολότερο οικονομικό περιβάλλον από αυτό της κρίσης και των μέτρων για την εξισορρόπηση της αγοράς της δεκαετίας του 2010) συνέχισαν να ιδρύονται επιχειρήσεις. Ποιες επιχειρήσεις και με ποια χαρακτηριστικά θα το δούμε στη συνέχεια.

Πίνακας 5.12: Αριθμός ενεργών επιχειρήσεων (τελευταία 5ετία) ανά έτος ίδρυσης

Έτος ίδρυσης	Αριθμός	%
Πριν το 1994	4.965	2,1%
1994-2009	14.828	6,3%
2010-2020	79.702	33,9%
Μετά το 2020	135.872	57,7%
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	235.367	100,0%

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

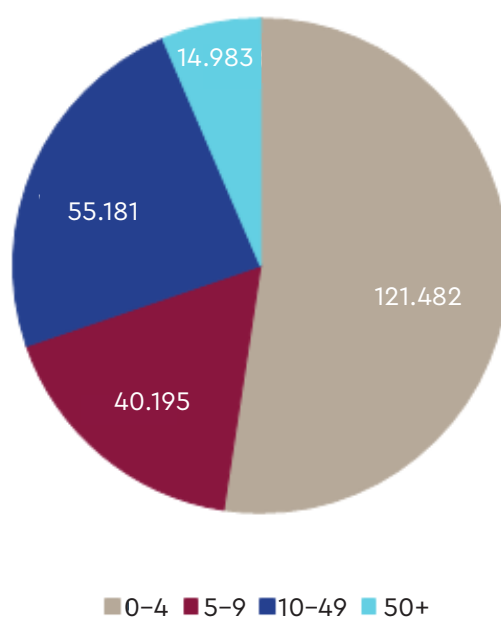
Πρώτα-πρώτα ας δούμε την κατανομή των επιχειρήσεων του μητρώου του ΓΕΜΗ (2025) ανά κλίμακα μεγέθους, μετρώντας το μέγεθος με δείκτη τον αριθμό των απασχολούμενων. Πρόκειται για 231.828 επιχειρήσεις, με διάμεση απασχόληση τα 4 άτομα και μέση ηλικία επιχείρησης τα 5 χρόνια.

Στο Γράφημα 5.9 παρουσιάζεται η εικόνα ως προς το μέγεθος των επιχειρήσεων: διαπιστώνουμε την κυριαρχία της επιχειρηματικότητας πολύ μικρής κλίμακας (χωρίς καθόλου απασχολούμενους μέχρι και με 4 απασχολούμενους) με ποσοστό 52%. Η ομάδα των μεγαλύτερων μικρών (με 5 ως 9 απασχολούμενα άτομα) αντιστοιχεί στο 17% του επιχειρηματικού ιστού, ενώ οι μεσαίες επιχειρήσεις (με 10-49 άτομα απασχόληση) αποτελούν περίπου το ένα τέταρτο (24%) του επιχειρηματικού ιστού. Οι επιχειρήσεις με περισσότερα από 50 απασχολούμενα άτομα αντιπροσωπεύουν μόλις το 6% του συνόλου.

Για οποιονδήποτε είναι σχετικά εξοικειωμένος με την ιστορική κατανομή των ελληνικών

επιχειρήσεων με βάση το μέγεθος της απασχόλησης, θα δημιουργηθεί η εντύπωση μια εικόνας που έχει «παγώσει» στο χρόνο. Δεν χωράει αμφιβολία ότι και στη διάρκεια της δεύτερης και της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα η ελληνική οικονομία δημιουργεί συνεχώς πολλές νέες μικρές επιχειρήσεις -στα καλά χρόνια και στα δύσκολα.

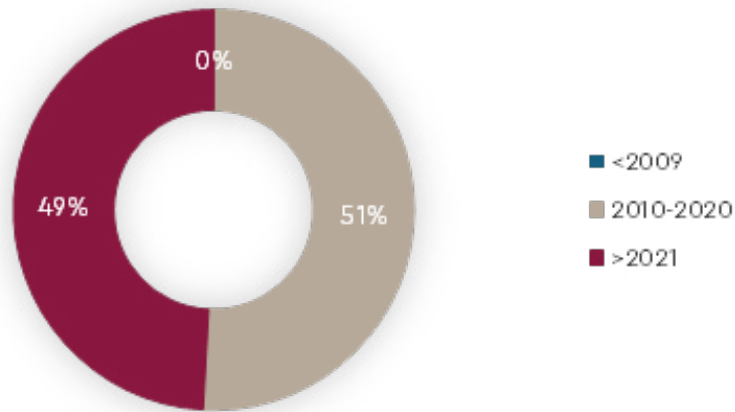
Γράφημα 5.9: Κατανομή επιχειρήσεων (2025) ανά μέγεθος (με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων ατόμων).

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Οι επιχειρήσεις που εξετάζουμε είναι σχετικά νέες επιχειρήσεις. Το μητρώο του ΓΕΜΗ περιέχει ονομαστικά πολλές περισσότερες επιχειρήσεις, αλλά αυτές για τις οποίες υπάρχουν στοιχεία ενεργητικού, απασχόλησης, κλάδου δραστηριοποίησης και γεωγραφικού προσδιορισμού είναι 231.828. Από αυτές, μόλις 23 ιδρύθηκαν πριν το 2009 (ποσοστό 0,01%). Από τις υπόλοιπες, 117.902 επιχειρήσεις ιδρύθηκαν μεταξύ 2010 και 2020, ενώ 113.938 επιχειρήσεις ιδρύθηκαν από το 2021 κι έπειτα (σε μικρότερο χρονικό διάστημα από το κύμα 2010-2020). Όπως φαίνεται και στο Γράφημα 5.10, από τις επιχειρήσεις που λειτουργούν σήμερα και για τις οποίες έχουμε στοιχεία, ποσοστό 515 ιδρύθηκε στην 11ετία 2010-2020, κι 49% στην 5ετία 2021-2025.

Γράφημα 5.10: Επιχειρήσεις ανά έναρξη στο ΓΕΜΗ

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Σε ποιους κλάδους δραστηριοποιούνται αυτές οι νέες επιχειρήσεις; Πού εντοπίζουν ευκαιρίες αγοράς και επικερδούς δραστηριότητας; Αυτή την πληροφορία μας την προσφέρει το Γράφημα 5.11. Τα δεδομένα εδώ βασίζονται σε μικρότερο δείγμα των επιχειρήσεων του μητρώου του ΓΕΜΗ (με προσδιορισμένο ΚΑΔ) και περιλαμβάνει 67.730 επιχειρήσεις.

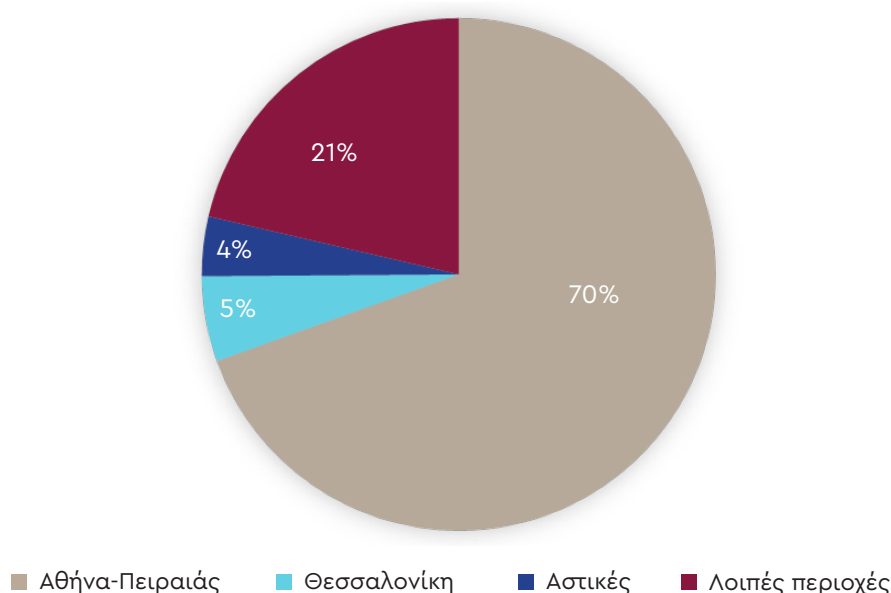
Γράφημα 5.11: Κατανομή επιχειρήσεων ανά (μεγάλο) οικονομικό τομέα δραστηριότητας.

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Στον ευρύτερο τομέα της μεταποίησης δραστηριοποιούνται 4.877 επιχειρήσεις (ποσοστό 7,2%), στις κατασκευές 3.335 επιχειρήσεις (ποσοστό 4,9%), στο εμπόριο 26.581 επιχειρήσεις (ποσοστό 39,2%), στη φιλοξενία (με την έννοια της εστίασης και των καταλυμάτων) 12.798 επιχειρήσεις (18,9%), ενώ στην παροχή συμβουλών και υπηρεσιών προς επιχειρήσεις και νοικοκυριά δραστηριοποιούνται 20.139 επιχειρήσεις (ποσοστό 29,7%). Βλέπουμε, δηλαδή, ότι μετά το 2010, οι βασικοί τομείς που προσελκύουν επιχειρηματική δραστηριότητα είναι το εμπόριο, η παροχή υπηρεσιών και η φιλοξενία. Από την άποψη της χωροθέτησης, τη μερίδα του λέοντος καταλαμβάνει η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά (με ποσοστό 70% του συνόλου), ακολουθεί η Θεσσαλονίκη με 5%, λοιπά αστικά κέντρα με 4% και όλη η υπόλοιπη χώρα με 21%. Αυτά φαίνονται στο Γράφημα 5.12.

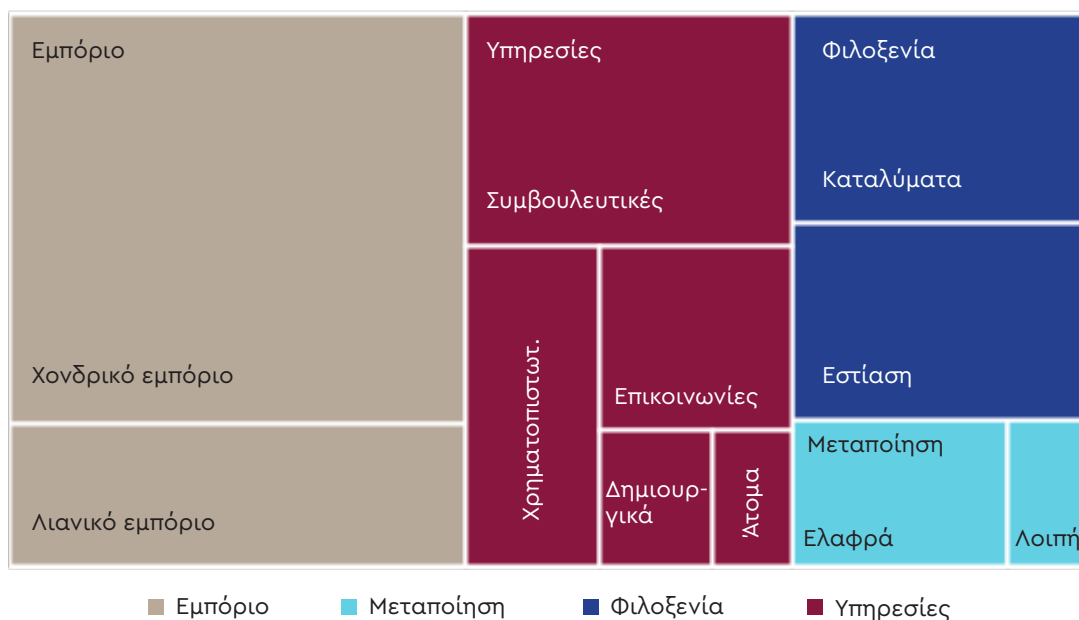
Γράφημα 5.12: Η γεωγραφία των επιχειρήσεων.

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Αν επιχειρήσουμε να εξετάσουμε από πιο κοντά τους κλάδους στους οποίους δημιουργούνται επιχειρήσεις στην τελευταία 25ετία, θα διαπιστώσουμε μεγαλύτερη κινητικότητα στο χονδρικό παρά στο λιανικό εμπόριο, ισορροπημένη κατανομή μεταξύ καταλυμάτων και εστίασης, σημαντικό μερίδιο συμβουλευτικών και χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών καθώς και υπηρεσιών που σχετίζονται με επικοινωνίες, ενώ στη μεταποίηση (αναμενόμενη) μεγαλύτερη παρουσία κλάδων της ελαφράς βιομηχανίας. Αυτό φαίνεται στο Γράφημα 5.13 και αναλυτικότερα στον Πίνακα 5.13 που ακολουθεί.

Γράφημα 5.13: Νέες επιχειρήσεις ανά δραστηριότητα

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

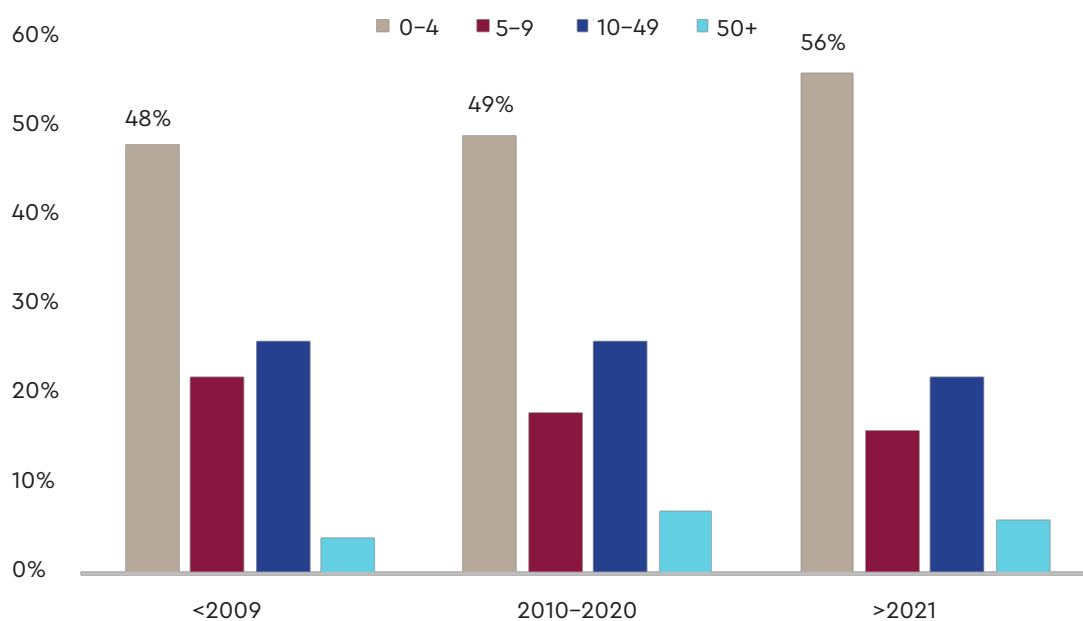
Πίνακας 5.13: αναλυτική κλαδική σύνθεση νέων επιχειρήσεων (μετά το 2010).

Κλάδος	Δραστηριότητα	Αριθμός	Ποσοστό
Μεταποίηση	Ελαφρά	3351	5,30%
	Λοιπή	1282	2,00%
Εμπόριο	Χονδρικό εμπόριο	19710	31,30%
	Λιανικό εμπόριο	6868	10,90%
Φιλοξενία	Καταλύματα	6586	10,40%
	Εστίαση	6209	9,90%
Υπηρεσίες	Επικοινωνίες	3715	5,90%
	Χρηματοπιστωτ.	4524	7,20%
	Συμβουλευτικές	8035	12,70%
	άτομα	1142	1,80%
	Δημιουργικά	1612	2,60%
Συνολο επιχειρήσεων με ΚΑΔ		63034	

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Είναι οι νεότερες επιχειρήσεις μεγαλύτερες ή μικρότερες από τις επιχειρήσεις κάθε προηγούμενης φάσης; Αυτή την πληροφορία μας προσφέρει το Γράφημα 5.14 που απεικονίζει τα μερίδια επιχειρήσεων διαφορετικών μεγεθών σε τρεις περιόδους: πριν το 2009, από το 2010 μέχρι το 2020, και από το 2021 κι έπειτα. Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι το μερίδιο των πολύ μικρών επιχειρήσεων (από 0 ως 4 εργαζομένους) παραμένει υψηλό και μάλιστα δείχνει να ενισχύεται κάπως. Φυσικά, ενδέχεται το μικρό μέγεθος να σχετίζεται και με τη νεαρή ηλικία των επιχειρήσεων, που σε μεταγενέστερο χρόνο πιθανόν να απασχολούν μεγαλύτερο αριθμό εργαζομένων. Αυτό δεν αποκλείεται, αν και η ιστορία της ελληνικής οικονομίας δείχνει να κινείται συνεχώς με ηγεμονικό μερίδιο των πολύ μικρών επιχειρήσεων σε πολύ διαφορετικές εποχές και σε μεγάλο εύρος κλάδων και δραστηριοτήτων.

Γράφημα 5.14: Κατανομή επιχειρήσεων ανά μέγεθος και εποχή ίδρυσης.

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Πίνακας 5.14: Αριθμός επιχειρήσεων και διάμεση απασχόληση ανά Κλάδο και έτος ίδρυσης

ΚΑΔ clustering	2010-2020		2021 -	
	Επιχειρήσεις	Διάμεση απασχόληση	Επιχειρήσεις	Διάμεση απασχόληση
Ελαφριά Μεταποίηση	1881	8	1470	6
Λοιπή μεταποίηση	701	9	580	8
Χονδρικό εμπόριο	10671	5	9039	4
Λιανικό εμπόριο	3501	4	3367	4
Καταλύματα	3131	5	3454	3
Εστίαση	3092	8	3116	6
Communication & Tech IT	1884	5	1831	4
Χρήμα, Ασφαλίσεις, Ακίνητα	2274	3	2250	2
Συμβουλευτικές υπηρεσίες	3948	3	4087	3
Υπηρεσίες σε άτομα και νοικοκυριά	549	4	592	3
Δημιουργικός τομέας	775	4	837	3

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

Υποστηρίχθηκε στα προηγούμενα ότι ο ρυθμός δημιουργίας νέων επιχειρήσεων έχει επιταχυνθεί μετά το 2020. Αυτό ισχύει σε όλους τους κλάδους. Η συγκριτική εικόνα των κλάδων που έλκουν περισσότερο την ίδρυση επιχειρήσεων από το 2021 κι έπειτα δείχνει προβάδισμα στα καταλύματα, στην εστίαση, στις συμβουλευτικές υπηρεσίες, στις υπηρεσίες προς τα νοικοκυριά και στον δημιουργικό τομέα (αυτό που συνήθως ονομάζεται creative economy). Ως προς το μέγεθος (όπως προκύπτει από το διάμεσο αριθμό απασχολούμενων), οι επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν από το 2021 και έπειτα είναι κατά κανόνα μικρότερες σε όλους τους κλάδους (μόνο στο λιανικό εμπόριο και τις συμβουλευτικές υπηρεσίες ο διάμεσος αριθμός απασχολούμενων έμεινε ο ίδιος, 4 και 3 άτομα αντίστοιχα).

Στον Πίνακα 5.15 αποτυπώνεται η κλαδική και γεωγραφική διάσταση του επιχειρηματικού ιστού κατά το 2025, σε συνδυασμό με μέγεθος απασχόλησης. Όπως προκύπτει αβίαστα, οι επιχειρήσεις στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά είναι οι περισσότερες και έχουν σχετικά μικρότερο μέγεθος. Η περιοχή της Αθήνας-Πειραιά προσελκύει συντριπτικά τις συμβουλευτικές υπηρεσίες (τεχνολογικές, IT, χρηματοπιστωτικές, ασφαλίσεις, ακίνητα, υπηρεσίες σε άτομα και νοικοκυριά) και -κυρίως- τις δημιουργικές δραστηριότητες). Μόνο στα καταλύματα εμφανίζεται σημαντική κινητικότητα στην υπόλοιπη χώρα.

Πίνακας 5.15: Αριθμός επιχειρήσεων και διάμεση απασχόληση ανά Κλάδο και αστικότητα

ΚΑΔ clustering	Αθήνα-Πειραιάς		Θεσσαλονίκη		Αστικές		Λοιπές περιοχές	
	Επιχειρήσεις	Διάμεσοι εργαζόμενοι	Επιχειρήσεις	Διάμεσοι εργαζόμενοι	Επιχειρήσεις	Διάμεσοι εργαζόμενοι	Επιχειρήσεις	Διάμεσοι εργαζόμενοι
Ελαφριά Μεταποίηση	1492	6,0	280	12,0	165	8,0	1404	7,0
Λοιπή μεταποίηση	711	8,0	181	16,0	58	5,0	325	8,0
Χονδρικό εμπόριο	14557	5,0	1576	6,0	704	4,0	2787	4,4
Λιανικό εμπόριο	4598	4,0	331	5,0	303	5,0	1588	4,2
Καταλύματα	2027	4,0	143	7,0	442	4,8	3973	3,0
Εστίαση	4198	8,0	316	6,0	209	6,0	1485	5,0
Communication & Tech IT	3202	5,0	158	6,5	64	5,5	279	3,0
Χρημα, Ασφαλίσεις, Ακίνητα	3802	3,0	125	2,0	75	1,0	508	1,0
Συμβουλευτικές υπηρεσίες	6556	3,0	369	3,0	187	3,0	907	3,0
Υπηρεσίες σε άτομα και νοικοκυριά	866	3,0	72	4,3	13	17,0	191	4,0
Δημιουργικός τομέας	1114	3,0	89	3,0	72	5,0	337	3,5

Πηγή: επεξεργασία δεδομένων ΓΕΜΗ από συγγραφέα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 5.1. Κεφαλαίου 5

ΕΚΤΙΜΗΣΗ ODDS RATIOS

Πίνακας Π.5.1: Προσαρμοσμένα Odds Ratios (OR) για την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας 50+ να βρίσκεται σε κατάσταση κλινικής κατάθλιψης (EURO-D caseness),

Άτομα 50+	Ομάδα αναφοράς: Αυτό-απασχολούμενοι			
	Μισθωτοί Ιδιωτικού		Μισθωτοί Δημοσίου	
	OR	P-value	OR	P-value
Αυστρία	1.439	0.045	0.982	0.944
Γερμανία	1.140	0.421	0.948	0.764
Σουηδία	1.492	0.032	1.002	0.994
Ισπανία	1.851	0.000	1.791	0.064
Ιταλία	1.271	0.051	1.108	0.524
Γαλλία	0.943	0.682	0.795	0.153
Δανία	0.879	0.454	0.905	0.575
Ελλάδα	1.116	0.258	0.960	0.742
Ελβετία	1.097	0.592	1.102	0.639
Βέλγιο	1.052	0.694	0.842	0.127
Ισραήλ	1.102	0.688	1.124	0.684
Σύνολο	1.167	0.011	0.978	0.765

Σημείωση: Οι συντελεστές Odds ratios έχουν εκτιμηθεί ελέγχοντας για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων. Ομάδα αναφοράς είναι οι αυτο-απασχολούμενοι.

Πίνακας Π.5.2: Προσαρμοσμένα Odds Ratios (OR) για την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας 50+ να έχει λιγότερο από πολύ καλή αυτό-αναφερόμενη υγεία

Άτομα 50+	Ομάδα αναφοράς: Αυτό-απασχολούμενοι			
	Μισθωτοί Ιδιωτικού		Μισθωτοί Δημοσίου	
	OR	P-value	OR	P-value
Αυστρία	1.780	0.000	1.220	0.294
Γερμανία	1.632	0.001	1.423	0.028
Σουηδία	1.165	0.281	0.961	0.792
Ισπανία	1.203	0.429	1.512	0.208
Ιταλία	1.078	0.569	1.007	0.965
Γαλλία	1.411	0.029	1.116	0.525
Δανία	0.985	0.909	0.800	0.097
Ελλάδα	1.271	0.016	1.118	0.333
Ελβετία	1.241	0.088	0.873	0.375
Βέλγιο	1.140	0.320	0.931	0.621
Ισραήλ	1.399	0.106	1.256	0.422
Σύνολο	1.410	0.000	1.179	0.170

Σημείωση: Οι συντελεστές Odds ratios έχουν εκτιμηθεί ελέγχοντας για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων. Ομάδα αναφοράς είναι οι αυτο-απασχολούμενοι.

Πίνακας Π.5.3: Προσαρμοσμένα Odds Ratios (OR) για την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας 50+ να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% του δείκτη CASP στη χώρα του

Άτομα 50+	Ομάδα αναφοράς: Αυτό-απασχολούμενοι			
	Μισθωτοί Ιδιωτικού		Μισθωτοί Δημοσίου	
	OR	P-value	OR	P-value
Αυστρία	2.089	0.000	1.221	0.373
Γερμανία	1.417	0.026	1.007	0.966
Σουηδία	1.658	0.001	1.277	0.160
Ισπανία	1.205	0.381	1.162	0.660
Ιταλία	1.560	0.000	1.066	0.696
Γαλλία	1.176	0.266	0.928	0.665
Δανία	1.080	0.588	0.982	0.904
Ελλάδα	1.045	0.652	0.782	0.065
Ελβετία	1.239	0.122	1.056	0.754
Βέλγιο	1.307	0.026	1.116	0.438
Ισραήλ	1.334	0.218	1.623	0.193
Σύνολο	1.362	0.000	1.035	0.651

Σημείωση: Οι συντελεστές Odds ratios έχουν εκτιμηθεί ελέγχοντας για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων. Ομάδα αναφοράς είναι οι αυτο-απασχολούμενοι.

Πίνακας Π.5.4: Προσαρμοσμένα Odds Ratios (OR) για την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας 50+ να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% της χώρας του στην κλίμακα ικανοποίησης από τη ζωή

Άτομα 50+	Ομάδα αναφοράς: Αυτό-απασχολούμενοι			
	Μισθωτοί Ιδιωτικού		Μισθωτοί Δημοσίου	
	OR	P-value	OR	P-value
Αυστρία	1.486	0.005	1.008	0.962
Γερμανία	1.155	0.306	0.857	0.317
Σουηδία	1.053	0.692	0.847	0.252
Ισπανία	1.375	0.076	0.769	0.360
Ιταλία	1.105	0.353	0.881	0.373
Γαλλία	0.994	0.962	0.750	0.049
Δανία	1.036	0.786	1.021	0.883
Ελλάδα	1.001	0.939	0.799	0.057
Ελβετία	1.320	0.020	0.944	0.701
Βέλγιο	1.094	0.451	0.841	0.218
Ισραήλ	1.898	0.002	1.701	0.039
Σύνολο	1.151	0.009	0.884	0.054

Σημείωση: Οι συντελεστές Odds ratios έχουν εκτιμηθεί ελέγχοντας για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων. Ομάδα αναφοράς είναι οι αυτο-απασχολούμενοι.

Πίνακας Π.5.5: Προσαρμοσμένα Odds Ratios (OR) για την πιθανότητα ένα άτομο ηλικίας 50+ να βρίσκεται στο χαμηλότερο 25% της χώρας του στο προσωπικό εισόδημα

Άτομα 50+	Ομάδα αναφοράς: Αυτό-απασχολούμενοι			
	Μισθωτοί Ιδιωτικού		Μισθωτοί Δημοσίου	
	OR	P-value	OR	P-value
Αυστρία	0.976	0.897	0.167	0.000
Γερμανία	0.515	0.000	0.273	0.000
Σουηδία	0.770	0.061	0.605	0.001
Ισπανία	0.889	0.578	0.447	0.012
Ιταλία	0.445	0.000	0.160	0.000
Γαλλία	0.450	0.000	0.158	0.000
Δανία	0.986	0.920	1.483	0.010
Ελλάδα	0.706	0.003	0.296	0.000
Ελβετία	0.759	0.054	0.469	0.000
Βέλγιο	0.380	0.000	0.179	0.000
Ισραήλ	1.356	0.200	0.700	0.217
Σύνολο	0.600	0.000	0.281	0.000

Σημείωση: Οι συντελεστές Odds ratios έχουν εκτιμηθεί ελέγχοντας για την επίδραση της ηλικίας, του φύλου, της εκπαίδευσης και της οικογενειακής κατάστασης των ατόμων. Ομάδα αναφοράς είναι οι αυτο-απασχολούμενοι.

Κεφάλαιο 6

Συμπεράσματα και κατευθύνσεις πολιτικής

6.1 Συμπεράσματα

Στόχος αυτού του ερευνητικού κειμένου ήταν η διερεύνηση των επιπτώσεων που έχουν (και θα έχουν) οι δημογραφικές αλλαγές στις μικρές επιχειρήσεις καθώς και στους ιδιοκτήτες τους. Για το σκοπό αυτό, η ανάλυση καταπιάστηκε με μεγάλες προκλήσεις (δημογραφικές εξελίξεις, τεχνολογικές τάσεις, μετασχηματισμούς της παραγωγικής διάρθρωσης) και επιχείρησε να αναμετρηθεί με παρεξηγήσεις και προκαταλήψεις (τόσο εις βάρος των μικρών επιχειρήσεων όσο και εις βάρος των μεγαλύτερων σε ηλικία ανθρώπων). Το αποτέλεσμα της προσπάθειας αποτελεί ένα προκαταρκτικό διερευνητικό εγχείρημα προκειμένου να συνδεθούν με τρόπο κατανοητό οι ποικίλες συντεταγμένες του κόσμου των μικρών επιχειρήσεων που βρίσκονται αντιμέτωπες με ένα περιβάλλον που αλλάζει.

Αν εξετάσουμε αποσπασματικά τις επιπτώσεις των επιμέρους αλλαγών στις μικρές επιχειρήσεις (δημογραφικές τάσεις, τεχνολογικές δυνατότητες, καινοτομίες, αλλαγές στις αγορές) θα καταλήξουμε σε παράλληλες παραπλανητικές αφηγήσεις. Αν αγνοήσουμε, δηλαδή, τον κοινό τόπο που προκύπτει από το συνδυασμό των οικονομικο-τεχνολογικών και των δημογραφικο-κοινωνικών τάσεων θα αδικήσουμε και τους δύο τομείς. Αυτό που χρειάζεται είναι να συνεξεταστούν οι αλλαγές και οι διασυνδέσεις τους μέσα στο πλαίσιο της μεγάλης εικόνας ώστε να προκύψει με σαφήνεια ο κατάλογος των θεμάτων προς διερεύνηση στο μέλλον. Συνεξετάζοντας μικρές επιχειρήσεις και δημογραφικές εξελίξεις είναι σαν να τραβάμε μια κουρτίνα που όχι απλώς τεμαχίζει τη μεγάλη εικόνα αλλά επιπλέον αποκρύπτει σημαντικές αλληλεπιδράσεις. Με το τράβηγμα της κουρτίνας προκύπτουν περισσότερο ρεαλιστικές διαστάσεις των προβλημάτων αλλά και των πιθανών λύσεων που κρυβόντουσαν στη σκοτεινή πλευρά.

Σημείο εκκίνησης για τη μεγάλη εικόνα ήταν δύο μεγάλες αφηγήσεις: μια παραγωγι-

κή-τεχνολογική, και μια δημογραφική-κοινωνικοοικονομική. Αν και είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, εντούτοις μοιράζονται ένα χαρακτηριστικό: ένα απόθεμα προκαταλήψεων που επιμένουν στο χρόνο και σε πείσμα της πραγματικότητας. Προκαταλήψεις σε βάρος των μικρών επιχειρήσεων (που συσχετίζονται με κατώτερες οικονομικές επιδόσεις) και ακόμα προκαταλήψεις σε βάρος των ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας (επειδή επιβαρύνουν την οικονομία και την κοινωνία).

Στη διάρκεια του πρώτου μέρους υποστηρίχθηκε ότι οι εμπεδωμένες προκαταλήψεις εις βάρος των ηλικιωμένων και των μικρών επιχειρήσεων αποτελούν σύμπτωμα νωθρής σκέψης που συσκοτίζει το πραγματικό περιθώριο προσαρμογών και επηρεασμού του μέλλοντος. Για το λόγο αυτό χρειάζεται να αλλάξει.

A. Ως προς τις μικρές επιχειρήσεις: Είναι καιρός να αναγνωριστεί ότι ο ρόλος των μικρών επιχειρήσεων στην ανάπτυξη δεν είναι ο ρόλος μιας ξεχασμένης σκιάς του απώτερου παρελθόντος. Από τα μέσα του 20ού αιώνα, ενθουσιασμένοι με τις πραγματικές και φαντασικές αρετές της μαζικής παραγωγής, ελάχιστοι ερευνητές/οικονομολόγοι ασχολήθηκαν με τις μικρότερες επιχειρήσεις ως μοχλό ανάπτυξης. Η ενασχόληση με τις μικρές επιχειρήσεις ήταν στο πλαίσιο της διαχείρισης ενός «αναγκαίου κακού» που είναι αναχρονιστικός αλλά που κάτι πρέπει να γίνει επειδή υπάρχουν και τα κοινωνικά κριτήρια. Ο λόγος για τις μικρές επιχειρήσεις, κατά σύστημα, αποτελούσε μια παράλληλη χαμηλόφωνη αφήγηση οικονομικού ρεαλισμού -όσο χωρούσε στις ρωγμές του κυρίαρχου αφηγήματος των μεγάλων και σύγχρονων επιχειρηματικών δομών. Κάπως σαν μια ελαφρά παραχώρηση της ηγεμονικής οικονομικής ανάλυσης ώστε να γίνει κάπως πιο συμπεριληπτική. Πιο συμπεριληπτική, αλλά με «μικρές κινήσεις» και ασήμαντες χειρονομίες πολιτικής. Οι ουσιαστικές προτεραιότητες στο πεδίο των πολιτικών σχεδόν ποτέ δεν απομακρύνθηκαν από την επιταγή του μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεων ως προϋπόθεση για ένα στιβαρό παραγωγικό σύστημα.

Η επιβίωση και ανθεκτικότητα των μικρών επιχειρήσεων από τα μισά του 20ού αιώνα μέχρι τις μέρες μας είναι ίσως η μεγαλύτερη απόδειξη του δυναμισμού τους -ακόμα και σε πείσμα των ηγεμονικών πεποιθήσεων τόσο στην οικονομική ανάλυση όσο και στη χάραξη οικονομικής πολιτικής. Δεν είναι βεβαίως όλες οι μικρές επιχειρήσεις υποσχόμενα θαύματα ανταγωνιστικότητας και υψηλής παραγωγικότητας, όπως άλλωστε ούτε και όλες οι μεγάλες. Σημασία έχει να εντοπιστούν τα σχετικά τους πλεονεκτήματα (προσαρμοστικότητα, ευελιξία) και μειονεκτήματα (μοναχικότητα και έλλειψη συνεργασιών, προκαταλήψεις από την πλευρά των φορέων άσκησης πολιτικής και χρηματοδότησης) ώστε να ενταχθούν σε ένα βιώσιμο στρατηγικό προσανατολισμό ποιοτικής παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Αυτό το ζητούμενο δεν είναι νέο: ίσχυε από την τελευταία 20ετία του 20ού αιώνα και συνεχίζει να ισχύει και στις μέρες μας.

B. Ως προς τα άτομα σε ηλικία ωριμότητας: Αντιστοίχως, οι φωνές που κυριαρχούν στη δημογραφική-κοινωνική συζήτηση είναι κινδυνολογικές και πολύ μακριά από την πραγματικότητα των σημερινών ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας. Στα κεφάλαια 2 και 3 εξετάστηκαν οι προκαταλήψεις και η τοξική επίδραση του ηλικιακού ρατσισμού. Έγινε επίσης προσπάθεια

να ξεκαθαριστεί η διαφορά μεταξύ παράτασης του γήρατος και παράτασης της υγιούς ζωής (που, άλλωστε, είναι αυτό που συμβαίνει). Επιπλέον, υποστηρίχθηκε ότι η παραγωγικότητα δεν μειώνεται υποχρεωτικά με την ηλικία. Τα διαθέσιμα δεδομένα αποκαλύπτουν μια εικόνα πολύ διαφορετική από τα φαντάσματα των υπερηλίκων που βαραίνουν οικογενειακούς και κρατικούς προϋπολογισμούς. Τόσο οι αυτοαπασχολούμενοι όσο και οι επιχειρηματίες¹⁸ παραμένουν στην εργασία τους περισσότερα χρόνια ενώ υπάρχουν πρότυπα επιχειρηματικότητας που ταιριάζουν στις μεγαλύτερες ηλικίες (έχουν πάρει μάλιστα και το όνομα *olderpreneur*).

Οι εργαζόμενοι και εργαζόμενες μετά τα 50 δεν είναι αναπόφευκτα λιγότερο παραγωγικοί από τους νεότερους, ακόμα και σε χειρωνακτικές εργασίες. Επιπλέον, η Τεχνητή Νοημοσύνη δεν θα σημάνει το τέλος της εργασίας των μεγαλύτερων σε ηλικία εργαζομένων, αντίθετα ήδη μετατρέπει ολόένα και περισσότερες δουλειές στα δικά τους πρότυπα. Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η δημογραφία δεν είναι πεπρωμένο -οι δημογραφικές τάσεις θα φέρουν τα αποτελέσματα που τους επιτρέπουμε με τις πολιτικές που υιοθετούμε ή με τις παραλείψεις μας...

Γ. Ο κοινός τόπος στον οποίο συμπύκνουν οι διαρθρωτικές και δημογραφικές εξελίξεις. Η συνδυασμένη ανάλυση οικονομικών και δημογραφικών τάσεων αναδεικνύει ορισμένα προβλήματα πρώτης γραμμής που αφορούν τους μεγάλους (σε ηλικία) ανθρώπους και τις μικρές επιχειρήσεις. Αυτά περιλαμβάνουν τα θέματα της διαδοχής, τα θέματα της δικτύωσης και των συνεργασιών καθώς και τα θέματα χρηματοδότησης.

Στο δεύτερο μέρος η ανάλυση εστιάστηκε στις τάσεις που χαρακτηρίζουν τις μικρές επιχειρήσεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Διαπιστώθηκε για μια ακόμα φορά ότι το ευμέγεθες μερίδιο των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων δεν αποτελεί «Ελληνική ιδιαιτερότητα» αλλά σταθερό και μόνιμο χαρακτηριστικό πολλών χωρών της Ευρώπης.

Οι γενικές τάσεις ως προς τη διάρθρωση του παραγωγικού ιστού στην Ελλάδα δείχνουν μια μακροχρόνια τάση μείωσης των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό (αρχίζοντας, όμως, από πολύ υψηλό σημείο) και μια σχετικά αδύναμη τάση ενίσχυσης των αυτοαπασχολούμενων με προσωπικό. Τα χρόνια της κρίσης έφεραν μικρές ανατροπές, αλλά η τάση συνεχίστηκε και μετά. Στις σχετικές συγκριτικές επιδόσεις των πολύ μικρών και μικρών επιχειρήσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, φαίνεται ότι στην τελευταία 5ετία οι πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα δείχνουν τις δυναμικότερες επιδόσεις (και οι προβλέψεις για τα επόμενα χρόνια αναμένουν την ίδια επίδοση). Αυτή η εικόνα προκύπτει τόσο από τα αντικειμενικά διαθέσιμα δεδομένα (απασχόληση, προστιθέμενη αξία, αριθμός μονάδων) όσο και από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των επιχειρηματιών ως προς τις προοπτικές τους και ως προς το βαθμό δυσκολίας που τους δημιουργούν μια σειρά εμπόδια.

---

18 Η μεγαλύτερη διάρκεια ενεργούς συμμετοχής στην οικονομική ζωή ίσχυε και παλαιότερα για τους επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενους, και συνεχίζει να ισχύει και τώρα -ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό.

Στην εποχή της μακροβιότητας οι μικρές επιχειρήσεις θα πρέπει να αναμετρηθούν με τη μακροβιότητα του ιδιοκτήτη, των εργαζομένων αλλά και του καταναλωτικού τους κοινού. Για να φτάσουμε στις ζητούμενες προτάσεις για το μέλλον, χρειάστηκε να φωτίσουμε τα χαρακτηριστικά των σημερινών αυτοαπασχολούμενων και επιχειρηματιών πάνω από τα 50. Με τη χρήση μικροδεδομένων από την πανευρωπαϊκή, συγκριτική και διεπιστημονική Έρευνα SHARE για άτομα 50+ επιχειρήθηκε να εντοπιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές ανάμεσα στην εμπειρία της γήρανσης για τους αυτοαπασχολούμενους και επιχειρηματίες σε σύγκριση με άτομα αντίστοιχης ηλικίας (και λοιπών χαρακτηριστικών) που είχαν μια καριέρα μισθωτών στον ιδιωτικό τομέα ή ήταν δημόσιοι υπάλληλοι. Εξετάζονται αντίστοιχα ομοιότητες και διαφορές με άλλες χώρες της Ευρώπης. Η πρωτοτυπία της ανάλυσης συνίσταται στην ενιαία αντιμετώπιση των ανθρώπων, οργανώνοντας τις κατηγορίες προς σύγκριση όχι με βάση το αν εργάζονται ή έχουν βγει στη σύνταξη, αλλά με βάση τον τύπο της απασχόλησης που είχαν ή συνεχίζουν να έχουν. Η στατιστική και οικονομετρική επεξεργασία ενός μεγάλου δείγματος σε 11 χώρες κατέληξε στα εξής προκαταρκτικά συμπεράσματα:

1. Οι αυτοαπασχολούμενοι εργάζονται για περισσότερα χρόνια και αποσύρονται από την εργασία τους αργότερα σε σύγκριση με μισθωτούς του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα. Αυτό ισχύει παντού αλλά είναι εντονότερο στην Ελλάδα.
2. Οι δύο κατηγορίες των μισθωτών στην Ελλάδα (στον ιδιωτικό και στο δημόσιο τομέα) έχουν το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής στην απασχόληση στις ηλικίες από 50 μέχρι 64 ετών. Όχι μόνο σε σύγκριση με τους αυτοαπασχολούμενους/επιχειρηματίες στην Ελλάδα και με το μέσο όρο της Ευρώπης (στους μισθωτούς) αλλά και σε σύγκριση με την Ιταλία και τη Γαλλία (η τελευταία έχει τα χαμηλότερα όρια ηλικίας για έξοδο στη σύνταξη).
3. Οι αυτοαπασχολούμενοι στην Ελλάδα συνεχίζουν να εργάζονται στις ηλικίες 65-74 ετών περίπου όσο στην Ιταλία και περισσότερο από τη Γαλλία (αλλά λιγότερο από το μέσο όρο των χωρών του δείγματος). Μέχρι τα 74 (ίσως επειδή είναι αρκετά πιθανόν να εργάζονται) έχουν καλύτερες επιδόσεις ψυχικής και φυσικής υγείας σε σύγκριση με τους συνομήλικους ιδιωτικούς και δημοσίους υπαλλήλους (είτε εν ενεργεία, είτε σε σύνταξη). Οι διαφορές τους με άλλες κατηγορίες συνομηλίκων τους (με διαφορετική εργασιακή διαδρομή) δεν είναι σημαντικές ως προς τους δείκτες ικανοποίησης από τη ζωή.
4. Εκεί που η συνέχιση της εργασίας προκαλεί μεγαλύτερη επίπτωση είναι στη σχετική εισοδηματική θέση, η οποία υποχωρεί αισθητά και ξαφνικά μετά τα 75. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σύνολο των χωρών του δείγματος και στην Ελλάδα, η ομάδα των αυτοαπασχολούμενων και επιχειρηματιών διατρέχει μεγαλύτερο κίνδυνο να συγκαταλέγεται στο φτωχότερο 25% της χώρας της σε σύγκριση με κάθε άλλη επαγγελματική διαδρομή μετά την έξοδο στη σύνταξη.

Συνολικά, οι αυτοαπασχολούμενοι και επιχειρηματίες στην Ελλάδα μοιάζουν περισσότερο με τους Ευρωπαίους αυτοαπασχολούμενους: εργάζονται περισσότερα χρόνια επειδή το επιθυμούν, επειδή μπορούν αλλά ίσως και επειδή χρειάζονται την ενίσχυση του εισοδήματός τους.

Τα ευρήματα της ερευνητικής αυτής προσπάθειας οδηγούν σε μερικά σημεία που αφορούν τις προοπτικές του μέλλοντος που προκύπτουν από το συνδυασμό μικρής κλίμακας επιχειρηματικότητας και μεγαλύτερης ηλικίας. Οδηγούν επίσης και στη διατύπωση ανάγκης για διορθωτικές παρεμβάσεις στο πεδίο της πολιτικής.

Το πρώτο σημείο που θα πρέπει να προκαλέσει ανησυχία είναι η εμφάνιση σημαντικού προβλήματος επάρκειας των συντάξεων των αυτοαπασχολουμένων/επιχειρηματιών μετά την οριστική έξοδο από την εργασία. Αυτός ο κίνδυνος στηρίζεται στο σημερινό πρόβλημα επάρκειας των συντάξεων που αναμένεται να ενταθεί στο μέλλον. Τα ευρήματα από την έρευνα SHARE το επιβεβαιώνουν. Τα χαμηλά δικαιώματα συντάξεων αφ' ενός υποχρεώνουν τους αυτοαπασχολούμενους να εργάζονται για πολλά χρόνια μετά τους μισθωτούς. Αφ' ετέρου, όταν πλέον λόγω ηλικίας μετά τα 75 αναγκαστικά τελικά αποσύρονται, φαίνεται να αντιμετωπίζουν μια απότομη αύξηση του κινδύνου φτώχειας, και κατ' επέκταση επιδείνωση του βιοτικού τους επιπέδου. Το πρόβλημα αυτό αποτελεί τον πυρήνα του λεγόμενου «συνταξιοδοτικού χάσματος», δηλαδή της ανεπαρκούς λειτουργίας της συνολικής συνταξιοδοτικής κάλυψης. Η επιστροφή σε εθελοντική ένταξη κλιμακίων και ο περιορισμός της συμμετοχής του δημοσίου στο εισόδημα από σύνταξη δημιουργεί αυτό το συνταξιοδοτικό χάσμα. Αν δεν αντισταθμιστεί με μεγαλύτερη δραστηριοποίηση επαγγελματικής ή ατομικής αποταμίευσης κινδυνεύει να οδηγήσει σε πολύ μεγαλύτερα εισοδηματικά προβλήματα στο μέλλον.

Το δεύτερο σημείο είναι ότι θα ενταθεί το ήδη διαπιστωμένο πρόβλημα της διαδοχής στην επιχείρηση. Η διαδικασία της γήρανσης επιτείνει το πρόβλημα της διαδοχής στις μικρές και γενικότερα στις οικογενειακές επιχειρήσεις για πολλούς λόγους. Α) Επειδή λιγοστεύει η δεξαμενή των ατόμων από τα οποία θα μπορούσε να βρεθεί διάδοχος. Β) Επειδή οι οικογένειες είναι πλέον μικρότερες, τα (λιγότερα) παιδιά ενδέχεται να μην είναι σε θέση (ή να μην επιθυμούν) να αναλάβουν την επιχείρηση. Γ) Επειδή, η αποχώρηση του ιδιοκτήτη συχνά συνεπάγεται το κλείσιμο της επιχείρησης: ακόμα και μια ανθούσα επιχείρηση, έχει δυσκολία να πουληθεί καθώς δεν είναι στο χρηματιστήριο και δεν υπάρχει δυνατότητα πιστοποίησης της αξίας της ή της μεταφοράς του πελατολογίου της.

Το τρίτο σημείο ανησυχίας πυροδοτείται από τις αλλαγές που συντελούνται (συχνά με τρόπο κατακλυσμικό) στην παγκόσμια οικονομία. Η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης, η επιβολή δασμών και η άνοδος του προστατευτισμού συνεπάγονται μικρότερες ευκαιρίες (και μεγαλύτερες απώλειες) για τις μικρότερες επιχειρήσεις. Αυτό συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους: επειδή λιγοστεύουν οι ευκαιρίες για διεθνείς συνεργασίες (που αποτελούν το κατ' εξοχήν όχημα πρόσβασης στη διεθνή αγορά για τις μικρότερες επιχειρήσεις). Και επειδή η επιστροφή στον προστατευτισμό λειτουργεί πάντα προνομιακά υπέρ των μεγαλύτερων επιχειρήσεων σε κάθε χώρα: επειδή εκείνες επωφελούνται από προνομιακή πρόσβαση στους

μηχανισμούς αποφάσεων, ενώ οι εμπεδωμένες προκαταλήψεις εις βάρος των μικρών επιχειρήσεων αποκτούν μεγαλύτερη εμβέλεια.

Το τέταρτο σημείο-πρόκληση για το μέλλον αφορά επίσης τις αβεβαιότητες, αλλά ειδικότερα εκείνες που σχετίζονται με την εισαγωγή της Τεχνητής Νοημοσύνης στην παραγωγή, στη διακίνηση, στην επικοινωνία, στην κατανάλωση, στη διαμόρφωση επιθυμιών και προτιμήσεων. Ως τώρα, η διείσδυση της Τεχνητής Νοημοσύνης επικεντρώνεται κυρίως σε δραστηριότητες του ιδιωτικού χώρου και της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων. Γίνεται μεν πολύς λόγος για τις πιθανές επιπτώσεις στη λειτουργία των επιχειρήσεων και στην οργάνωση της εργασίας, όμως ο ρυθμός διείσδυσης στις επιχειρήσεις είναι ακόμα χαμηλός (και εκεί που συντελείται έχει ανάμικτα αποτελέσματα). Μέσα σε όλη αυτή τη συζήτηση (όπου διαφωνούν εντόνως καθημερινοί άνθρωποι μεταξύ τους αλλά και νομπελίστες¹⁹) δεν υπάρχει ως τώρα συζήτηση για μικρές επιχειρήσεις. Είναι και πάλι αόρατες σε ένα τοπίο όπου οι πάρα πολύ μεγάλες επιχειρήσεις αναπτύσσουν και προσφέρουν εργαλεία Τεχνητής Νοημοσύνης, και οι μεγάλες επιχειρήσεις υιοθετούν διστακτικά ή στέκονται αμφίθυμες. Αν η Τεχνητή Νοημοσύνη εξελιχθεί σε μια «γενικής χρήσης τεχνολογία» όπως το internet για παράδειγμα, τότε θα προσφέρει ένα νέο φάσμα ευκαιριών και δυνατοτήτων σε επιχειρήσεις και δραστηριότητες κάθε μεγέθους. Αλλά πώς θα διασφαλιστεί αυτό;

Ακολουθούν μερικές σκέψεις στις επόμενες παραγράφους που επιχειρούν να διατυπώσουν κάποιες επιθυμητές πρωτοβουλίες στο πεδίο της ασκούμενης πολιτικής.

6.2 Διαπιστώσεις που αναζητούν απτές προτάσεις πολιτικής.

Αυτή η μελέτη συνεξέτασε δύο φαινόμενα που συνήθως αναλύονται ξεχωριστά. Συνδυάζοντας τη δημογραφική τάση της μακροβιότητας με τη διαθρωτική ανάλυση ενός κεντρικού υποκειμένου του παραγωγικού τομέα -τη μικρή επιχείρηση- επιχειρεί να προσδιορίσει τα προβλήματα με πληρέστερο τρόπο και να διατυπώσει λύσεις που δεν έχουν συζητηθεί σε αυτό το πλαίσιο. Η διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων πολιτικής δεν είναι εύκολη υπόθεση με δεδομένη την ευρύτητα του αντικειμένου αλλά και τη ρευστότητα των παραμέτρων που συγκροτούν το τοπίο των ερχόμενων δεκαετιών. Το αντικείμενο είναι ευρύ επειδή καλύπτει τις μικρές επιχειρήσεις και αυτοαπασχολούμενους/ες καθώς και άτομα με την ιδιότητα του/της εργαζόμενου/ης και του/της καταναλωτή/τριας και βρίσκονται σε ώριμη ηλικία) -καλύπτει δηλαδή έναν ολόκληρο κόσμο. Το τοπίο του μέλλοντος είναι αβέβαιο εξ αιτίας

---

¹⁹ Πολύ εύληπτη και ουσιαστική είναι η διαφωνία μεταξύ Acemoglu & Restrepo από τη μια πλευρά, και του Aghion από την άλλη μέσα από τις στήλες του Project Syndicate (2024, 2024 λεπτομέρειες στη βιβλιογραφία). Πολύ συνοπτικά, η άποψη του Acemoglu είναι ότι αν οι επιχειρήσεις εισάγουν τη νέα τεχνολογία με στόχο να ελέγξουν καλύτερα το εργατικό τους δυναμικό και να το υποκαταστήσουν κατά το δυνατόν, το μέλλον διαγράφεται ζοφερό. Από την άλλη πλευρά ο Aghion υποστηρίζει ότι δεν έχουν τίποτα να φοβηθούν οι εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις που υιοθετούν την ΤΝ (επειδή αυτές οι επιχειρήσεις θα ευδοκιμήσουν και τα αναπτυχθούν). Οι μόνοι που πρέπει να φοβούνται ότι θα χάσουν τη δουλειά τους είναι εκείνοι σε επιχειρήσεις που δεν υιοθετούν ΤΝ και κινδυνεύουν να υποχωρήσουν ανταγωνιστικά και τελικά να κλείσουν.

των διαταραχών της παγκοσμιοποίησης και των κανόνων του εμπορίου, αλλά και εξ αιτίας της επαναστατικής δυναμικής της τεχνολογίας που σχετίζεται με την Τεχνητή Νοημοσύνη. Για τους λόγους αυτούς, κάποιες από τις προτάσεις πολιτικής μπορούν να είναι πολύ συγκεκριμένες, ενώ άλλες απλώς δείχνουν την κατεύθυνση των ζητούμενων παρεμβάσεων.

Η πρώτη περιοχή πολιτικών αφορά τις ευκαιρίες της Τεχνητής Νοημοσύνης και ιδιαίτερα τις ευκαιρίες για δικτύωση των επιχειρήσεων. Η αξιοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης δεν είναι πρωτίστως θέμα μεγάλων επενδύσεων για τις μικρές επιχειρήσεις (όπως τα data centres των παρόχων της τεχνολογίας). Είναι κυρίως θέμα ευκαιρίας ανασυγκρότησης των διαδικασιών και των προτεραιοτήτων στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών: τι κάνεις καλά, πώς θα το κάνεις καλύτερα, με ποιο τρόπο θα αυξήσεις την ορατότητα της παραγωγής, πως θα ενδυναμώσεις την αποδοτικότητα, με ποιους θα συνεργαστείς, σε ποιούς θα πουλήσεις. Είτε παράγεις το πλέον «παραδοσιακό αγαθό» (προϊόν ή υπηρεσία) είτε είσαι ένας ανήσυχος καινοτόμος, η Τεχνητή Νοημοσύνη ανοίγει περιθώρια συνεργασιών μέσα και έξω από τη χώρα, σε ευκαιριακή ή (ακόμα καλύτερα) σε σταθερή βάση στο πλαίσιο δικτύωσης και Ευρωπαϊκών Αλυσίδων Αξίας.

Για να γίνει όμως ρεαλιστική αυτή η υπόσχεση, χρειάζεται ένα ελάχιστο «τεχνολογικό αποτύπωμα», χρειάζεται η επιχείρηση να αποκτήσει ορατότητα στο ψηφιακό σύμπαν. Προς το σκοπό αυτό χρειάζεται να καλυφθούν πραγματικές ανάγκες «ψηφιακού αλφαριθμητισμού» (digital literacy) τόσο στην πλευρά των επιχειρηματιών όσο και στην πλευρά των εργαζομένων. Χρειάζεται να αναπτυχθούν ειδικά εργαλεία, όπως ο Ψηφιακός Βοηθός της μικρής επιχείρησης. Για το σύνολο των μικρότερων επιχειρήσεων υπάρχει ανάγκη υποστήριξης στη διαχείριση του ρυθμιστικού περιβάλλοντος. Άλλωστε είναι γνωστό ότι η Ελλάδα είναι η χώρα της Ευρώπης με το μεγαλύτερο ρυθμιστικό βάρος και τις μικρότερες επιχειρήσεις.

Επιπλέον, σε ομοειδείς δραστηριότητες και κλάδους, θα μπορούσαν να αναπτυχθούν ειδικοί ψηφιακοί βοηθοί με περιεχόμενο εξειδικευμένης στήριξης.

Ένας τρόπος να επιταχυνθεί η διαδικασία ψηφιακού αλφαριθμητισμού είναι μέσα από ειδικά προγράμματα μαθητείας που να προσελκύουν νεότερα άτομα με μεγάλη ευχέρεια στη χρήση της τεχνολογίας ώστε να αναπτυχθεί μια αμοιβαία επωφελής διαδικασία εκμάθησης για μικρότερους και για μεγαλύτερους.

Τέλος, για την ενίσχυση των συνεργασιών (και κυρίως των διεθνών συνεργασιών) θα ήταν χρήσιμη η δημιουργία Help Desk για αύξηση της ορατότητας και την υποστήριξη συνεννοήσεων με προοπτική τη συνεργασία ή/και την ένταξη σε δίκτυα/αλυσίδες αξίας. Στην πιο ολοκληρωμένη εκδοχή θα μπορούσε ακόμα να κάνει και ταίριασμα επιχειρήσεων (matching) ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και τις επιδιώξεις τους.

Η δεύτερη περιοχή που απαιτεί πολιτικές πρωτοβουλίες είναι η χρηματοδότηση των επιχειρήσεων. Όσο μεγαλώνει ο ιδιοκτήτης, τόσο λιγοστεύει η πρόσβασή του σε κεφάλαια, με αποτέλεσμα λιγότερες επενδύσεις (ιδίως αν δεν υπάρχει προοπτική μεταβίβασης ή πώλησης της επιχείρησης). Οι ηλικιωμένοι επιχειρηματίες έχουν πρόβλημα απόσβεσης και δυσκολίες

αποκατάστασης του εξοπλισμού τους, δημιουργώντας φαύλους κύκλους επενδυτικής ακινησίας και μαρασμού. Πρέπει να βρεθούν τρόποι που να διευκολύνουν την πρόσβαση σε κεφάλαια.

Ένα ειδικό θέμα, αλλά και πηγή λύσεων, είναι τα ακίνητα. Οι ηλικιωμένοι επιχειρηματίες και συνταξιούχοι από επιχειρηματική δραστηριότητα είναι φτωχοί ως προς τη σύνταξη και εύποροι ως προς τα ακίνητα (βασική διέξοδο των αποταμιεύσεων στη διάρκεια του κύκλου ζωής). Έτσι, ενώ υπάρχει συχνά ένα σημαντικό χαρτοφυλάκιο σε ακίνητα, αυτό δεν είναι ρευστοποιήσιμο (για τις ανάγκες της επιχείρησης αλλά και για τη στήριξη της ποιότητας ζωής μετά την έξοδο από την ενεργό οικονομική δράση). Υπάρχουν διεθνώς κάποιες ιδέες που προσπαθούν να θεραπεύσουν αυτό το παράδοξο και να αξιοποιήσουν τη σχολάζουσα περιουσία και παραγωγική δυνατότητα:

- Προγράμματα ρευστοποίησης ακινήτων (equity release programs ή αλλιώς reverse mortgages) προσφέρουν υποστήριξη προκειμένου να προσαρμόσουν τα ακίνητα στις ανάγκες (είτε πρόκειται για κατοικία είτε για επιχειρηματική στέγη) και να αποδεσμεύσουν την αξία του ακινήτου. Αυτά είναι τα νέα εργαλεία της κτηματαγοράς που ακόμα δεν έχουν λειτουργήσει στην Ελλάδα. Η εισαγωγή τους σε συνδυασμό με τη
- Δημιουργία ενός Help Desk για τεχνογνωσία και κατανόηση του βασικού προβλήματος κατά περίπτωση και την αναζήτηση των διαφορετικών πιθανών λύσεων. Αυτό θα μπορούσε να τονώσει πολύ την αξιοποίηση περιουσίας που βρίσκεται παγωμένη και ανίκανη να στηρίξει τις ανάγκες του ιδιοκτήτη της.

Για το πρόβλημα της διαδοχής και μεταβίβασης των επιχειρήσεων δεν υπάρχουν εύκολες λύσεις. Συστατικό κάθε λύσης θα πρέπει να είναι η αντιμετώπιση και η διευκόλυνση της αποτίμησης της αξίας, αλλά και η μεγάλη έλλειψη πληροφόρησης. Θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα εργαλείο που να ήταν χρήσιμο τόσο για τους ηλικιωμένους επιχειρηματίες που (επιθυμούν αλλά) δεν βλέπουν συνέχεια της δουλειάς τους, όσο και για υποψήφιους επιχειρηματίες που αναζητούν έναρξη δραστηριότητας. Αυτό το εργαλείο (για την ανάπτυξη του οποίου θα μπορούσαν να κινητοποιηθούν τα επιμελητήρια, για παράδειγμα) θα χαρτογραφήσει και θα δημοσιοποιήσει ηλικίες επιχειρηματιών και δραστηριότητες που αναζητούν συνεχιστές. Σε ορίζοντα 3–5 χρόνων, η αντιστοίχιση προσφοράς και ζήτησης θα επέτρεπε τη σταδιακή είσοδο του διάδοχου επιχειρηματία στην επιχείρηση ενόσω ακόμα είναι δραστήριος ο προηγούμενος. Πρόκειται για μια ιδιότυπη «βιτρίνα» ή «γραφείο εύρεσης επιχείρησης σε λειτουργία», που θα μπορούσε να προσανατολίσει προσπάθειες και επιθυμίες επιχειρηματιών κάθε ηλικίας και θα σταματούσε το φαινόμενο του μαρασμού, όταν δεν συντρέχουν άλλοι οικονομικοί λόγοι.

Η τρίτη περιοχή αναζήτησης κατάλληλων εργαλείων πολιτικής αφορά τους επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενους σε ατομικό επίπεδο, καθώς γερνούν. Δύο είναι τα σημαντικότερα θέματα εδώ. Το πρώτο είναι η έλλειψη δυνατότητας συμπληρωματικής ασφάλισης υγείας, ενώ η υγεία του επιχειρηματία (και κατά μείζοντα λόγο του αυτοαπασχολούμενου)

ταυτίζεται με την ύπαρξη της επιχείρισης. Το δεύτερο είναι η στήριξη του χαμηλού εισοδήματος από σύνταξη, καθώς το ανεπαρκές ύψος συντάξεων θα μειωθεί ακόμα περισσότερο στο μέλλον.

Ως προς το πρώτο, διαπιστώθηκε νωρίτερα ότι οι αυτοαπασχολούμενοι και οι επιχειρηματίες εργάζονται για πολύ μεγαλύτερο διάστημα, σε σύγκριση με τους μισθωτούς. Για να μπορούν να το κάνουν από επιλογή και όχι από ανάγκη, έχει σημασία η διατήρηση της καλής κατάστασης της υγείας τους: τόσο από την πλευρά της πρόληψης όσο και από την πλευρά της έγκαιρης αντιμετώπισης προβλημάτων. Σήμερα κανείς άνω των 65 δεν μπορεί να συνάψει συμπληρωματικό συμβόλαιο υγείας με λογικούς όρους. Χρειάζεται να ληφθούν μέτρα από την πλευρά της προσφοράς, αλλά και κίνητρα προκειμένου να αναπτυχθεί αυτός ο κλάδος.

Σε ότι αφορά το πρόβλημα των χαμηλών συντάξεων αυτοαπασχολούμενων και επιχειρηματιών φαίνεται ότι υπάρχουν λύσεις πολιτικής, αρκεί να τις υιοθετήσει ο νομοθέτης. Είναι κοινό μυστικό ότι οι χαμηλές εισφορές οδηγούν σε χαμηλές συντάξεις. Η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί για να επανεξετάσουν οι άνθρωποι τις κλίμακες που προκρίνουν. Για να αντιληφθούν με ακρίβεια το πραγματικό εύρος των επιλογών που έχουν μπροστά τους, χρειάζονται υποστήριξη και εξατομικευμένη πληροφορία.

- Είτε με τη μορφή ενός Help Desk είτε με την ανάπτυξη ψηφιακού εργαλείου, θα πρέπει να είναι εύκολα διαθέσιμη η ατομική πληροφορία για το πόσα χρόνια εργασίας οδηγούν σε πόση σύνταξη και με τι κλιμάκιο εισφορών. Η ενημέρωση είναι αναγκαία προκειμένου να υποστηρίξει τις επιλογές που βασίζονται στα πραγματικά δεδομένα του σήμερα. Αυτή η πληροφόρηση θα πρέπει να είναι τόσο ατομική όσο και επαγγελματική.
- Με δεδομένο ότι οι επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενοι βγαίνουν στη σύνταξη κοντά στα 75, φαίνεται να αποτελούν ιδανικό πληθυσμό για κεφαλαιοποιητικά συστήματα συντάξεων που προλαβαίνουν να κάνουν τις αποταμιεύσεις να αποδώσουν μέχρι να βγουν στη σύνταξη. Αυτό σημαίνει να δοθούν κίνητρα για παράλληλη ασφάλιση και να αξιολογηθεί το πλαίσιο της επαγγελματικής ασφάλισης (επαγγελματικά ταμεία).

Κλείνοντας, σημαντική κρίνεται η ανάγκη πολιτικών που να αντιμάχονται τα δηλητηριώδη στερεότυπα: στερεότυπα σε βάρος της μικρής επιχειρηματικότητας και στερεότυπα σε βάρος των ανθρώπων ώριμης ηλικίας. Υπάρχει πλούσια εμπειρία χωρών, διεθνών οργανισμών και μεγάλων εταιριών που έχουν αναπτύξει μεγάλες εκστρατείες ενημέρωσης για αντίσταση στα στερεότυπα και τη διατύπωση ενός θετικού αφηγήματος. Οι προκαταλήψεις είναι ίσως το τοξικότερο και πιο ύπουλο εμπόδιο: λειτουργούν αθόρυβα, αλλά πολύ αποτελεσματικά. Στην περίπτωση των μικρών επιχειρήσεων και των μεγάλων σε ηλικία ανθρώπων, συχνά τα στερεότυπα είναι τόσο ισχυρά που οι ίδιοι οι ενδιαφερόμενοι τα εσωτερικεύουν και ακινητοποιούνται. Δημιουργείται, έτσι, μια αυτό-εκπληρούμενη προφητεία, που καθλώνει την κοινωνία και όλες τις ηλικίες σε άχαρους και ατελέσφορους ρόλους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Abeliansky, A.L. & H. Strulik, 2019, "Long-run improvements in human health: steady but unequal", *Journal of the Economics of Ageing*, 14 (C): 100189
- Abeliansky, A.L. & H. Strulik, 2023, "Health and Aging before and after Retirement", *Journal of Population Economics* 36: 2825–55
- Abeliansky, A.L., D. Erel & H. Strulik, 2020, "Aging in the USA: similarities and disparities across time and space", *Nature, Scientific Reports*, 10: 14309
- Abrams, D., P.S. Russel, C.M. Vauclair & H. Swift, 2011, "Ageism in Europe: Findings from the European Social Survey", *Age UK*, London.
- Abrams, D., C.M. Vauclair & H. Swift, 2011 "Predictions of Attitudes to Age across Europe", *Department of Work and Pensions*, UK.
- Acemoglu, D., N. Sondergaard Muhlbach & A. Scott, 2022, "The rise of age-friendly Jobs", *The Journal of the Economics of Ageing*, 23 (2022)
- Acemoglu, D. & P. Restrepo, 2022. "Tasks, automation and the rise in US inequality", *Econometrica* 90 (1973–2016).
- Acemoglu, D., 2024. "The World Needs a Pro-Human AI Agenda", *Project Syndicate*, 29 Nov.
- Aghion, P., S. Bunel & X. Jaravel, 2025, "What AI Means for Growth and Jobs", *Project Syndicate*, 28 Oct.
- Ameriks, J., J. Briggs, A. Caplin, M. Lee, M. Shapiro & C. Tonetti, 2020, "Older Americans would work longer if jobs were flexible", *American Economic Journal: Macroecon.* 12 (1), 174–209
- Axelrad, H. & A. Tur-Sinai, 2021, "Switching to self-employment when heading for retirement", *Journal of Applied Gerontology*, Vol. 40, no. 1: 95–104
- Barber, S., 2020, "The Applied Implications of Age-Based Stereotype Threat for Older Adults", *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 9: 274–285
- Barkovic Bojanic, I., A., Erceg & J. Damoska Sekuloska, 2024, "Silver entrepreneurship: a golden opportunity for ageing society", *Economics and Business Review*, Vol. 10, no. 1: 153–178
- Beccatini, G., M. Bellandi & L. De Propriis, 2009 *A Handbook of Industrial Districts*, Edward Elgar
- Boyer, R. & B. Coriat, 1986, "Technical flexibility and macro-stabilisation", *Conference on Innovation Diffusion*, Venice, 17–21/3
- Crawford, R., H. Karjalainen & D. Sturrock, 2022 "Current Retirees spend more as they get older" May, *IFS*.
- ECB, 2013. "Survey on the access to finance of small and medium-sized enterprises in the euro area: April-September 2013", Frankfurt.

-
- EC, 2024 "Labour Market and Wage Developments in Europe 2024", *o.p.europa.eu*
- Figueiredo, E. & T. Paiva, 2019, "Senior entrepreneurship and qualified senior employment: the case of the Portuguese Northern Region", *Journal of small business and enterprise development*, Vol. 26, no. 3: 342–362
- Gaillard, M. & D. Desmette, 2010, "(In)validating Stereotypes About Older Workers Influences Their Intentions to retire Early and to Learn and Develop", *Basic and Applied Psychology* <https://doi.org/10.1080/01973530903435763>
- Gereffi, G., 2005, "The global economy: organization, governance and development" στο *The Handbook of Economic Sociology*, 2.
- Gereffi, G., R. Humphrey, R. Kaplinsky & T. Sturgeon, 2001, "Introduction: Globalisation, Value Chains and Development", *IDS Bulletin*, 32, 3.
- Gimmon, E., R. Yitshak & S. Hantman, 2018, "Entrepreneurship in the third age: retiree's motivation and intentions", *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, Vol. 34, no. 3:267–288
- Giuliani, E. & R. Rabellotti, 2017 "Italian industrial districts today: between decline and openness to global value chains", *Bocconi Green Centre for Research on Geography, Working Paper*.
- Glyn, A., 1982 "Social Democracy and Full Employment", στο *New Left Review*
- Hudomiet, P., M. Hurd, A. Parker & S. Rohwedder, 2019, "The Effects of Job Characteristics on Retirement" *NBER Working Paper 26322*.
- Hummen, W. et al, 1977. "Greek Industry in the European Community: Prospects and Problems", *Occasional Papers of the German Development Institute*, no. 45. Berlin.
- IMF, 2025, "A critical juncture amid policy shifts", *World Economic Outlook*, April
- Kelly, N. & F. Kelliher, 2022, "Mining for silver: the role of micro-firm adaptive strategizing capabilities in harnessing senior tourism", *Small Enterprise Research*, Vol. 29, no. 1:36–51
- Kenny, B. & I. Rossiter, 2018, "Transitioning from unemployment to self-employment for over 50s", *International Journal of Entrepreneurial Behavior and Research*, Vol. 24, no. 1: 234-255
- Komp-Leukkunen, K., 2023 "The retirement transition from self-employment: comparing the solo self-employed and company owners in Finland", *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, Vol. 55, no. 1, doi: 10.1504/ijesb.2025.10064674
- Komp-Leukkunen, K., 2024 "Gender Differences in retirement from entrepreneurship: the influence of pension policies across Europe", *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 16, no. 4: 446–464
- Koutsogeorgopoulou, V. & P. Yu, 2025. "Workforce Ageing and Productivity: An Analysis by Industry Characteristics" στο PROGRAMME OF THE OECD CRETE CENTRE ON POPULATION

- DYNAMICS, Crete Forum *Demographic Shifts: Shaping Tomorrow's labour markets*, 11-12/11.
- Lash, S. & J. Urry, 1987, *The End of Organized Capitalism*, Polity Press
- Lamont, R.A., H.J. Swift & D. Abrams, 2015, "A Review and Meta-Analysis of Age-Based Stereotype Threat: Negative Stereotypes, Not Facts, Do the Damage", *Psychology and Aging*, Vol. 30, no.1
- Levy, B., M. Slade, S. Kunkel & S. Kasl, 2002, "Lon Gevity Increased by positive Self-Perceptions of Aging", *Journal of Personality and Social Psychology*, 83: 2610270.
- Lindstrom, S., H. Ansio & T. Steel, 2022, "meaningfulness and self-integrity at work amongst older, self-employed women entrepreneurs", *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, Vol. 14, no. 3: 435-452
- Lipietz, A., 1986, "New tendencies in the international division of labour: regimes of accumulation and modes of regulation", στο Scott & Storper (es.) *Production, Work, Territory: the geographical anatomy of industrial capitalism*, Allen and Unwin
- Lyberaki, A., P. Tinios, G. Papadoudis & Th. Georgiadis, 2017, "Do people with a different employment background age differently? European evidence from the SHARE survey", *Regional Science Inquiry*, Vol. IX (2)
- Lyberaki, A. & P. Tinios, 2017, "Small Firms as a blind spot in Greek austerity economics", *IDS Working Paper*, Vol. 2017 No. 491
- Maalaoui, A., S. Castellano, I. Safraou & M. Bourguiba, 2013, "An exploratory study of seniorpreneurs: a new model of entrepreneurial intentions in the French context", *International Journal of Entrepreneurship and Small Business*, Vol. 20, no. 2:148-164.
- Maestas, N., K. Mullen, D. Powel, T. Von Wachter & J. Wagner, 2018 "The Value of Working Conditions in the United States and Implications for the Structure of Wages", *NBER Working Paper 25204*.
- Mals, E.I. & E. Rogoff, 2014, "Senior Entrepreneurship: The New Normal", *Public Policy & Aging Report*, 24:141-147
- Manzi, C., A. Sergente, E. Reverberi, S. Tagliabue & M. Gorli, 2021, "Double Jeopardy – Analyzing the Combined Effect of Age and Gender bStereotype Threat on Older Workersd", *Frontiers in Psychology*, 11:606690
- McGuirk, H., A. Conway Lenihan & N. Lenihan, 2022. "Awareness and potential of the silver economy for enterprises: a European regional level study", *Small Enterprise Research*, Vol. 29, no. 1: 6-19
- Murray, F., 1987, "Flexible Specialisation in the Third Italy", *Capital and Class*, no.33
- Nguyen, H.H.D. & A.M. Ryan, 2008 "Does stereotype threat affect test performance of minorities

- and women? A meta-analysis of experimental evidence", *Journal of Applied Psychology*, 93. 14314–1334.
- Nordregio, 2021, "Unlocking the potential of the silver economy in the Nordic region", *Nordregio Report*, 221, no.7 <https://pub.nordregio.org/r-2021-7-potential-Of-silver-economy-in-the-nordics/>
- OECD & EC, 2021, *The Missing Entrepreneurs 2019: Policies for Inclusive Entrepreneurship*, Paris, OECD Publishing <https://doi.org/10.1787/3ed83801-en>
- OECD, 2023, *OECD SME and Entrepreneurship Outlook 2023*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/342b8564-en>
- OECD (2025), *OECD Employment Outlook 2025: Can We Get Through the Demographic Crunch?*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/194a947-en>
- Officer, A., J. AmuthavaliThiyagarajan, M.L. Schneiders, P. Nash & V. de la Fuentew-Nunez, 2020 "Ageism, Healthy Life Expectancy and Population Ageing: How Are They Related?", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 3159
- Old, J. & A. Scott, 2023, "Healthy Aging Trends in England between 2002 and 2018: improving but slowing and unequal", *Journal of the Economics of Ageing*, 26: 100470
- Palma, G., 2005, "Four sources of de-industrialisation and a new concept of the Dutch Disease", στο Ocampo J.A. (ed.) *Beyond Reforms: structural dynamic and macroeconomic vulnerability*, Stanford University Press & the world Bank.
- Palma, G., 2014. "De-industrialisation, 'Premature' de-industrialisation and the Dutch Disease", *Revista NECAT* -ano 3, no. 5 (Jan-June).
- Petroulakis, F., 2016. "What's the matter with Greek exports? A DSGE perspective", mimeo.
- Piore, M. & C. Sabel, 1984. *The Second Industrial Divide: possibilities for prosperity*, Basic Books.
- Rabelotti, R. 1997, *External Economies and Cooperation in Industrial Districts*, Palgrave MacMillan
- Rawthorn, B., 1980, *Capitalism, Conflict, and Inflation*, Lawrence & Wishart (London)
- Rella, B., 2023 "The undertapped power of the 50+ consumer", *warc.com*.
- Ros, J., 2000, *Development Theory and Economic Growth*, University of Michigan Press.
- Schmitz, H., 1989, "Flexible Specialisation -A New Paradigm of Small-Scale Industrialisation?", *IDS Discussion Paper*, no. 261
- Schulze Brock, P., A. Katsinis, J. Laguera Gonzalez, L. Di Bella, L. Odenthal, M. Hell, B. Lozar & B. Secades Casino, 2025, *Annual Report on European SMEs 2024/2025, SME performance review*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, RJC142263
- Schulze Buschoff, K., 2019, "The 'new' self-employed and hybrid forms of employment:

- challenges for social policy in Europe", στο Conen, W. & J. Schippers (eds.) *Self-employment as precarious work. A European Perspective*, Edward Elgar, Chetlenham: 238–259
- Seco Matos, C., M. Amaral & R. Baptista, 2018, "Senior entrepreneurship: a selective review and a research agenda", *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, Vol. 14, no. 5:427–454
- Storper, M. & S. Christopherson, 1987, "Flexible Specialisation and Regional Industrial Agglomeration", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 77, no.1
- Storper, M. & A. Scott, 1988, "The geographical foundations of social regulation of flexible production complexes", στο Wolch & Dear (eds.) *Territory and Social Reproduction*, Allen and Unwin
- Stypinska, J., 2018, "The enterprising self: a panacea for all or new fictitious role for older adults? The analysis of European policies for senior entrepreneurship", *Journal of Population Ageing*, Vol. 11, no. 1:43–65
- Von Bonsdorff, M.E., J. Lahtonen, J. Bonsdorff & E. Varamaki, 2019, "Entrepreneurs' exit and paths to retirement: theoretical and empirical considerations" *Handbook of Research on Elderly Entrepreneurship*, Springer, Cham: 55–78
- Wahrendorf, M., P. Zaninotto, H. Hoven, J. Head & E. Carr, 2018, "Late life employment histories and their association with work and family formation during adulthood: a sequence analysis based on ELSA", *Journal of Gerontology: Social Sciences*, Vol. 73, no. 7:1263–1277.

Στα ελληνικά

- ΕΛΚΕΠΑ, 1984, «Οι εξαγωγικές επιχειρήσεις της Βόρειας Ελλάδας», ' κθεση των Καλλιαντζίδα, Μοσχούρη και Σακκουλίδη. Θεσσαλονίκη.
- Λιανός, Θ., 1980, «Πιθανή επίπτωση της ένταξης στην ΕΟΚ στη διάρθρωση της ελληνικής αγοράς εργασίας», στο *Προβλήματα από την Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ*, Αθήνα. Παπαζήσης.
- Λυμπεράκη, Α., 1991, *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Αθήνα, Gutenberg
- Λυμπεράκη, Α. & Α. Μουρίκη, 1996, *Η Αθόρυβη Επανάσταση: νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg
- Λυμπεράκη, Α., 1998, «Δικτύωση, Ευέλικτη Εξειδίκευση και Μικρές Επιχειρήσεις», στο Πιτέλης, Χ. & Ν. Αντωνάκης (επιμ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική*, Αθήνα, Τυπωθήτω.
- Λυμπεράκη, Α., Π. Τήνιος, Α. Τραγάκη & Θ. Γεωργιάδης, 2023, «Η Εποχή της Μακροβιότητας: η ζωή, οι προοπτικές και οι ευκαιρίες σε μια χώρα που γερνάει», Καθημερινή Special Report 26/10/2023

-
- Νικολίτσα, Δ., 2025 «Αυτοαπασχολούμενοι, Μικρές Επιχειρήσεις, Μισθοί και Παραγωγικότητα: συγκρίσεις της εικόνας των εξελίξεων στην Ελλάδα με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ανακοίνωση στο Συνέδριο ΙΜΕ/ΓΣΕΒΕΕ
- Σκορδίλη, Σ. & Θ. Καλογερέσης, 2024, *Χωρικές διαστάσεις της μικρής επιχειρηματικότητας*, Κάλλιπος, Ανοιχτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Σπράος, Γ., 1984. «Γιατί », ΤΑ ΝΕΑ, 9 Αυγούστου (έχει αναρτηθεί το 2013 στο <http://greekeconomistsforreform.com/product-market/industrialization-a-special-feature>

Έτος Ίδρυσης 2006

ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων
ΓΣΕΒΕΕ

imegsevee.gr

Αθήνα

Αριστοτέλους 46, 104 33
210-8846852
info@imegsevee.gr

Θεσσαλονίκη

Κωλέττη 24, 54627
2310-545967, 2310-517843
thessaloniki@imegsevee.gr

Πάτρα

Πανεπιστημίου 170, 264 43
2610-438557
patra@imegsevee.gr

Ηράκλειο

Βασιλείου Πατρικίου 11, 71409
2810-361040, 2810-361080
iraklio@imegsevee.gr

Λάρισα

Καστοριάς 2α, 41335
2410-579876-7
larisa@imegsevee.gr

Ιωάννινα

Σταύρου Νιάρχου 94, 45500
26510-44727
ioannina@imegsevee.gr

Το παρόν Ερευνητικό Κείμενο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Ανάπτυξη μηχανισμών και εφαρμογή δράσεων στήριξης της προσαρμοστικότητας και της ανθεκτικότητας των ΜΜΕ και του ανθρώπινου δυναμικού τους» με κωδικό ΟΠΣ 6003486. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα μέσω του Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα 2021-2027».

Με τη συγχρηματοδότηση
της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
2021 – 2027